

TÖRTÉNESZ

MŰHELY

Opuscula historica II.

ELTE Eötvös József Collegium
Történész műhely
2018

Opuscula historica II.

Történeti tanulmányok
a XVI. Eötvös Konferenciáról

Az EC Történész műhely kiadványai 2.

Opuscula historica II.

**Történeti tanulmányok
a XVI. Eötvös Konferenciáról**

Szerkesztette:
Kósa-Grimm András Kristóf
Veres Kristóf György

ELTE Eötvös József Collegium
Budapest, 2018

A kiadvány „Az Oktatási Hivatal által nyilvántartott szakkollégiumok támogatása” című pályázat keretében (NTP-SZKOLL-18-0012) valósult meg.

ELTE Eötvös Collegium – Történész műhely kiadványa

Budapest, 2018

Felelős kiadó: Dr. Horváth László, az ELTE Eötvös Collegium igazgatója

Szerkesztette: Kósa-Grimm András Kristóf, Veres Kristóf György

Német nyelvű szövegeket fordította, ill. lektorálta:

Mónok Eszter, Rudolf Veronika, Sára Balázs, Somogyi Dániel

A kötetben található térképeket Páncsity Lídia készítette.

Copyright © Eötvös Collegium 2018

Minden jog fenntartva!

Nyomdai kivitel: Pátria Nyomda Zrt.

Felelős vezető: Simon László ügyvezető igazgató

ISBN 978-615-5897-11-5

Tartalomjegyzék

IGAZGATÓI KÖSZÖNTŐ.....	9
VERES KRISTÓF GYÖRGY	
Elméletek a magyarság megtelepedésére a Kárpát-medencében a honfoglalás után	11
VARGA VIRÁG	
Magyarországi muszlim telepek funkciói az Árpád-korban	39
KIS IVÁN	
A megújuló kereszténység a 12. században: <i>A Libellus de diversis ordinibus et professionibus qui sunt in aecclesia</i> világképe.....	60
BODA ATTILA	
Nagyszőlős kísérlete úrbéres státuszán belül megsértett előjogainak visszaszerzésére a 18. század második felében	81
ERDŐS ANDRÁS PATRIK	
Állóháborúra ítélve? – Német és francia hadvezetési paradigmák 1914–1915-ben	102
PUSZTAI FERENC	
Felekezeti meggyőződés és modern történettudomány (Révész Imre és a református történet szemlélet)	122
KÓSA-GRIMM ANDRÁS KRISTÓF	
A Gömbös-kormány külpolitikája brit diplomáciai iratok alapján	140
KALMÁR MIKLÓS	
Építészeti reprezentáció a nemzetiszocialista Németországban Albert Speer berlini terveinek tükrében	174
CSEH DÁNIEL	
A jászberényi téesz-szervezés gazdaság- és társadalomtörténeti aspektusai (1948–1962)	200

Igazgatói köszöntő

Az Eötvös Collegiumban folyó szerteágazó tehetséggondozó munka legfontosabb része a szakmai műhelyekben összpontosul. Meggyőződésem: a collegisták folyamatos és egyenletes szakmai fejlődésének záloga, hogy jól tervezett, időben és nehézségben egyaránt megfelelő – *sub pondere crescit palma* – feladatokat kapjanak. A túlzott követelmények előírásához mérhető felelőtlenség és véték, ha nem sáfárkodunk a tehetséggel és nem találunk épp megoldható, a fejlődést biztosító feladatokat számára. E feladatok megvalósításához meghatározó ösztönzést jelent, hogy a szakkollégisták számára a tisztes kutatói munka gyümölcsét, a majdani közzétételt kiszámíthatóan biztosítjuk: műhely- és szakterületi konferenciákat szervezünk, majd a Collegium kiadásában műhelyköteteket jelentetünk meg.

Ezt a klasszikus utat követi a Történész műhely. *Clio műhelyében* a tagok évről évre konferenciákon mutathatják be részeredményeiket, hogy később tanulmánykötetbe szerkesztve tárják a letisztult végeredményt a mindig kritikus történész közeg elé.

Az *Opuscula Historica II.* című kötetre büszke lehet a Műhely és a Collegium. A kilenc tanulmány, amely a honfoglalástól a XX. század második feléig különböző kérdéseket elemez, közös jellemzője az elsődleges és másodlagos források elmélyült és értő elemzése, amely minden történelmi tevékenység kiindulópontja kellene, hogy legyen. A collegista szerzőknek ez sikerül, a kutatásokban immár sokat gyakorlatozó és a Műhely támogató közegében sokat is tapasztalt ifjú szakemberek lépnek itt színre, eredményeik jól alátámasztott, valódi újdonságokat tartalmaznak.

Jóllehet e rövid köszöntő formálisan a kötetet üdvözlí, köszönetet a Műhely tagjainak, a szerzőknek és különösen a szakmai munkát folyamatos odafigyeléssel biztosító műhelyvezetőnek, Körmendi Tamásnak mondok.

Kívánom, hogy a Collegium hírnevét ilyen és hasonló kötetek sorával öregbítsék a jövőben is!

Horváth László
igazgató

Veres Kristóf György

Elméletek a magyarság megtelepedésére a Kárpát-medencében a honfoglalás után

Bevezetés

„A türköknek ez a nyolc törzse nem hunyászkodik meg a maga fejedelmei előtt, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak.”¹

/De administrando imperio 40. fejezet/

Valószínűleg kevés forrásszöveg értelmezése váltott ki akkora vitákat történészi körökben, mint ez a Bíborbanszületett Konstantin tollából származó részlet.² Kiknek nem engedelmeskedtek a magyarok törzsei? A nagyfejedelmeknek vagy törzsfőiknek? A magyar történettudomány megszületése óta számtalan munka látott napvilágot, amely a Kárpát-medence birtokbavételét törekedett rekonstruálni. Egyesek erős törzsekről és gyenge fejedelmi hatalomról írtak, míg mások az Árpádok egyeduralmát hangsúlyozták, akik könnyedén zúzták szét az amúgy is bomló törzsi szervezetet. Kis túlzással kijelenthetjük, hogy

¹ A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged. 1995. (továbbiakban: HKÍF) 130.

² Köszönet illeti Thoroczkay Gábor habilitált egyetemi docenst (ELTE BTK), akinek a segítségével nélkül nem készülhetett volna el ez a dolgozat, valamint Páncsity Lídia grafikust, aki a dolgozatban szereplő térképeket készítette.

a legtöbb munkának a 10. századi belső viszonyokról rajzolt képe annak függvénye, hogy hogyan értelmezzük Konstantin császár szavait.

Dolgozatomban a honfoglalást követő megtelepedésről írt fontosabb elméleteket fogom ismertetni, illetve összevetni. Először a különböző történészek munkásságán keresztül azt fogom bemutatni, hogy milyen érvek hozhatók föl a Kárpát-medence törzsenkénti, illetve nemzetségenkénti birtokbavétele mellett. Ezután a Kristó Gyula által életre hívott törzsi államok problematikáját fogom körüljárni, külön kitérve annak legújabb recepciójára, illetve a nagy vitákat kavart Keán kérdésére. Dolgozatom utolsó részében pedig a vezérek/törzsfők szállásai kerülnek górcső alá, tudniillik hogy az egyes munkák hova helyezték őket, nagy hangsúlyt fektetve arra, hogy a különböző forrástípusok megítélése hogyan változott az évtizedek során. Ebben a fejezetben fog sor kerülni a 10. századi magyar politika alakítóinak vázlatos bemutatására, különös tekintettel arra, hogy működésük hogyan értelmezendő a különböző történetírói iskolák tükrében.

Törzsi autonómiától a törzsek létének tagadásáig

Mielőtt hozzákezdenék annak vizsgálatához, hogy az egyes történetírói irányzatok szerint a Kárpát-medence birtokbavétele törzsenként vagy nemzetségenként történt-e, érdemes ezt a két problémás fogalmat pontosan definiálni. Hóman Bálint megfogalmazásában a történeti fejlődés kezdetleges fokán élő népek – így a honfoglaló magyarok is – társadalmi és gazdasági szervezetének alapja a vérségi kötelék volt, amelynek a legalacsonyabb és legkezdetlegesebb fokát a család képezte. Ennek a közösségnek a feje a családapa volt, aki korlátlan uralmat gyakorolt a vele gazdasági és jogközösségben élő családtagok felett. A család természetes szaporulattal nemzetségekre (*genus*) bomlott.³

A nemzetségek kialakulásával a család sokat veszített jelentőségéből, ugyanis a gazdálkodás alapját képező vagyon (ménesek, föld stb.) a nemzetség tulajdonába került. A nemzetség tagjai között felmerült vitás kérdésekben a nemzetségfő döntött, akinek bírói funkciói a családapai hatalomra vezethetők vissza. Ugyanakkor a más nemek tagjai részéről ért sérelmek megtorlása a nemzetség egészének a feladata volt az ősi vérbosszú jogán. Szélsőséges esetekben az egész nemzetség hadra kelhetett a sértő nem ellen. A nemzetség felvehetett soraiba nem vérrokont is, ilyenkor azt fiktív vérrokonná fogadta. Hóman tiszta nemzetségi szervezetnek nevezte azokat a társadalmakat,

³ Hóman Bálint: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. Máriásbesnyő–Gödöllő. 2013. 35.

ahol az azonos etnikumú nemzetségek mindenféle politikai kapcsolat nélkül, a maguk zárt közösségeikben éltek egymástól elkülönülve.⁴

Ezzel szemben a törzset – Ecsedy Ildikó szavait kölcsönvéve – rokon vagy alig rokon nemzetségek foglalataként definiálhatjuk, amelynek tagjai egy közösségnek tekintették magukat, nyelvileg megértették egymást, együtt foglaltak legelőt, és azt együtt is védték meg. Ugyanakkor a nomadizálás nem törzsenként, hanem nemzetségenként történt, illetve utóbbiak akkor is életképesek maradtak, hogyha előnytelen külső körülmények miatt a törzs felbomlott.⁵ Fontos hangsúlyozni, hogy míg a nemzetségek a családok szaporodásával jöttek létre, és így természetes társadalmi alakulatnak tekinthetők, addig a törzsek önkényesen szövetkezéssel létrehozott másodlagos, politikai alakulatok. Azonban mivel a nemzetségi közösségekben élő népek az egyetlen társadalomszerző tényezőnek a vérségi kötelékeket tekintik, ezért a közfelfogás előbb utóbb átruházza a vérségi összetartozás tudatát a törzsrre. Kezdetben a törzsek ideiglenes szövetségek voltak, és csak idővel váltak állandó politikai alakulattá, mint ahogy a törzsfő tisztség sem azonnal vált a törzs vezető nemzetségén belül örökletessé.⁶

A 20. század elején Hóman Bálint vállalkozott arra, hogy rekonstruálja a Kárpát-medence birtokbavételét. A DAI 40. – dolgozatunk elején idézett – fejezete alapján egyértelműnek tartotta a törzsek létezését a 10. században. Szerinte az Árpádok fejedelemségének kialakulása nem érintette a törzsek és nemzetségek széles körű önkormányzatát. Hóman megfogalmazásában „Árpád [...] korlátlan uralkodó volt az etelközi hadiállapot korában. A X. századi utódai békés viszonyok közt már csak névleges uralkodók, kifejezői a nemzeti egységnek, de a törzsek autonómiájával szemben tehetetlenek.”⁷ További érvként a több irányba vezetett kalandozó hadjáratokat hozta föl, illetve azt, hogy a korabeli külföldi forrásokban a magyarok több egyenrangú fél uralma alá tartozó népként tűnnek föl.⁸

Hóman erős törzsi autonómiával és gyenge fejedelmi hatalommal számoló elmélete után évtizedekkel később Györffy György kutatásai helyezték egészen

⁴ Uo. 35–36.

⁵ Kristó Gyula: A magyar állam megszületése. Szeged. 1995. 238–239.

⁶ Hóman B.: A magyarok honfoglalása i. m. 36–39.

⁷ Uo. 49.

⁸ Uo.

új fénybe a 10. századi belső viszonyokat. Arra a kérdésre, hogy működtek-e törzsek a Kárpát-medencében a honfoglalás után, ő egyértelműen tagadó válasz adott.⁹ A törzsi helynevek teljes körű vizsgálatára elsőként vállalkozva kizárásos módszerrel próbálta megállapítani, hogy a törzsek hol telepedtek meg. Abból indult ki, hogy a falvakat a környezet a bennük lakó katonai elem törzsi hovatartozásáról nevezte el, azonban mivel a környezet csak az idegen törzsbeliakat különböztette meg, szerinte az adott törzsnek ott kell elhelyezkednie, ahol neve nem fordul elő a helynévanyagban. Azonban mivel az egész Kárpát-medencében csak Bács területén nem szerepelt mind a hét törzsnév, arra a következtetésre jutott, hogy a megtelepedés nem törzsenként történt.¹⁰ Szerinte a törzsi helynevek telepített törzsi töredékek emlékét őrzik, melyek katonai beavatkozás során jöttek létre, és melyek katonáskodó népelemekből álltak.¹¹ Szűcs Jenő és Dienes István is tagadta a törzsek létét a 10. században, ők arra hivatkoztak, hogy a Kárpát-medencei régészeti anyagban törzsi elkülönülésnek nyoma nincs.¹²

Györffy módszerével szemben többen fogalmaztak meg kritikát. Solymosi László rámutatott, hogy 13. századi adatok alapján nem lehet megállapítani a törzsnévi települések 10. századi társadalmi összetételét. Ráadásul már Szent István eladományozott ilyen településeket, és ha katonák éltek volna bennük, akkor ezt biztosan nem tette volna. Kristó Gyula az erőszakos széttelepítést vonta kétségbe, mert szerinte a 10. századi viszonyok között a fejedelmeknek erre semmiképpen sem lett volna erejük. Ugyanakkor a 11. századi forrásokban – melyek még a jelentéktelen számú mohamedán és zsidó helyzetét is részletesen szabályozzák – ennek a fontos folyamatnak is szerepelnie kéne. Arra is rámutatott, hogy a törzsneves falvak pont ott sűrűsödnek meg, ahol az elmélet szerint nem kellene – ahol a nemzetségfő behódolása fegyveres harc nélkül történt –, és pont ott hiányoznak, ahol lenniük kellene – a fegyveres ellenállást kifejtő területeken. Összességében Kristó arra a következtetésre jutott, hogy a törzsnevek szórt elhelyezkedése nem vezethető vissza egy eredetre, spontán széttelepüléssel, illetve a vándormozgalmakkal egyaránt számolnunk kell.¹³

⁹ Györffynek a törzsi helynévanyaghoz kapcsolódó módszere csak akkor érthető, hogyha elfogadjuk azon megállapítását, hogy a honfoglaló magyarok többségükben már földet művelő, letelepedő életmódot folytattak, és nagy számban, körülbelül 4-500 ezren voltak a 10. század elején. Forrás: *Kristó Gyula: Magyarország története 895-1301*. Bp. 2007. 73–74. Az életmódvita részletes ismertetése nem tárgya dolgozatunknak.

¹⁰ *Györffy György: István király és műve*. Bp. 1977. 30–31.

¹¹ *Szabados György: Magyar államalapítások a IX–XI. században*. Szeged. 2011. 212.

¹² *Kristó Gy.: A magyar állam i. m. 249–250.*

¹³ Uo. 269–275.

Mint láthattuk, már Kristó is felhívta a figyelmet arra, hogy a törzsi helynevek történeti kútfőkként kevésbé használhatók, azonban Szabados György nemrég megjelent könyvében minden eddiginél alacsonyabb szintre szállította le forrásértéküket. Egyrészt arra hívta föl a figyelmet, hogy a magyar okleveles anyagban egészen 1156-ig kell elmennünk, hogy mindegyik törzsnév legalább egyszer előforduljon, ez az időbeli távolság pedig már önmagában erőteljesen gyengíti ezeknek a helyneveknek a forrásértékét. Ráadásul Németh Gyula már korábban rámutatott, hogy a törzsnevek többször mint személynevek fordulnak elő az okleveles anyagban, azt viszont képtelenség megállapítani, hogy az adott települést a törzsről vagy egy személyről nevezték el. Végezetül az sem elhanyagolható szempont, hogy bizonyos települések névátvitel útján lettek elnevezve, közvetett módon, amikor a falu egy része elköltözött. Tehát Szabados szerint csak annyi bizonyos, hogy a 10. századi törzsek neveit csoportjelölő vagy személyjelölő szerepet betöltve látjuk viszont, ami csupán arra utal, hogy ezek a nevek elég fontosak voltak a magyarság számára, hogy megőrződjenek.¹⁴

Györffynél a törzsek létének tagadásából az következett, hogy a honfoglalás előtti törzsszövetségtől nyílegyenes út vezetett Szent István államáig. Szerinte az, hogy a honfoglalást megelőző besenyő támadás idején Árpád lovasserege érintetlen maradt nem csak a Kárpát-medence katonai biztosítását tette lehetővé, hanem azt is, hogy az Árpádok erős integráló erőként lépjenek föl. Györffy megfogalmazásában a honfoglalás után az egyeduralom gyorsan megvalósult, és a már az Etelközben elindult integrációs folyamat területiális különfejlődés nélkül folytatódott.¹⁵

A törzsek újjászületése: törzsi csoportosulások, törzsi államok

A törzsi helynevekre épített konstrukciók éles kritikája után újból előtérbe került Hóman létező törzsekkel számoló elméletének modernizálása. Erre Kristó vállalkozott, aki nemcsak Hómantól merített – aki a már fentebb ismertetett módon hangsúlyozta a törzsek autonómiáját –, hanem Marczali Henrikől, illetve Deér Józseftől is, akik a korszakban ugyancsak a nemzeti erő megosztásáról, illetve a fejedelmi hatalom hanyatlásáról írtak.¹⁶ Kristó azonban lényegesen továbbhaladt a központi hatalom gyengeségének, illetve a törzsek autonómiájának hómáni koncepcióján, a legfontosabb integráló erőnek a 10. században a törzseket és az általa életre hívott úgynevezett törzsi

¹⁴ Szabados Gy.: Államalapítások i. m. 206–212.

¹⁵ Györffy Gy.: István király i. m. 28–29.

¹⁶ Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségtől Szent István államáig. Bp. 1980. 356.

államokat tekintette. Ebből következett, hogy Györffyvel ellentétben – aki szerint a megtelepedés nemzetségenként történt – Kristó a Kárpát-medence törzsenkénti birtokbavétele mellett szállt síkra. Nála a honfoglalás előtti törzsszövetségtől nem vezetett töretlen út Szent István európai királyságáig, a magyar államfejlődést a 9–10. században több szakaszra bontotta. Szerinte a honfoglalás korában a magyarok úgynevezett nomádállam keretei között éltek, melyet a valós vagy fiktív vérségi elven felépülő törzsek, a Hétmagyar törzsszövetség hozott létre. Ez a nomádállam egy etnikailag heterogén alakulat volt, nem hozott létre a birodalom egységét biztosító eszmerendszert, nem tett kísérletet a csatlakozott népek beolvasztására. A legfontosabb társadalmi határ a szolgaként alávett népelemek és a szabadok között volt, nem a különböző törzsek tagjai között, ugyanis az itt jelentkező vagyoni-politikai különbségeket elfedte a nemzetségi burok.¹⁷

A nomád birodalmak fenntartásának egyetlen módja a hatalmi szerv folyamatos gyarapítása, új népek alávétése volt, ha ez nem sikerült, akkor az állam összeomlott. Kristó ennek kapcsán felhívta a figyelmet arra, hogy a magyarok nomádállama szempontjából drasztikus korszakváltás következett be a Kárpát-medencébe való betelepülés után. Ugyanis 895 után végleg elszakadtunk a dél-orosz, dél-ukrán steppéktől, mivel a besenyők kelet felől elszigeteltek minket, a többi égtáj felől pedig olyan népekkel lettünk határosak, akiket lehetett fosztogatni, sarcoltatni, adóztatni, de őket nomád értelemben véve meghódítani nem, hiszen területeik alkalmatlanok voltak a nomád állattartásra. Mivel a kalandozások és a zsákmányszerzés csak ideig-óráig tudták helyettesíteni a hódításokat, a 910-es évekre a magyar nomádállam építménye repedezni kezdett.¹⁸ Kristó szerint nem sokkal ezután a központi hatalom gyors visszaszorulása és a törzsek (törzsi csoportosulások) teljes önállósulása következett, azaz a törzsi államok felemelkedése. Mint azt fentebb már ismertettük, a szakma meggyőzően cáfolta Györffynek a törzsek létezését tagadó érvelését, azonban az utóbbi időben egészen új ellenérvek merültek föl Kristó törzsi szeparatista nézeteivel szemben. Ezért az alábbiakban Kristó érvelésével párhuzamosan fogom bemutatni azoknak legújabb ellenvetéseit.

Kristó a törzsek önállósodásának első jeleit a több irányba vezetett kalandozó hadjáratokat elindulásának idejében vélte fölfedezni, azaz a 910-es évek végén. Szerinte ezek a hadi vállalkozások nem jelentettek mást, mint a fejedelemség központi irányító szerepének lazulását, a törzsek eltérő irányú

¹⁷ Kristó Gy.: Magyarország története i. m. 82–83.

¹⁸ Kristó Gy.: A magyar állam i. m. 299–301., 304.

tájékozódását.¹⁹ Szerinte az is igazolja a törzseknek mint önálló politikai entitásoknak a működését, hogy a gyula²⁰ és Bulcsú karcha²¹ külön-külön ment el Konstantinápolyba, és bár mind a ketten megígérték, hogy bizánci területre nem vezetnek többé hadjáratot, ezt a későbbiekben csak a gyula tartotta meg.²² Szabados érvelésében azonban a több irányba vezetett hadjáratok éppenséggel a központi hatalom erősségét támasztják alá, ugyanis szerinte alapigazság, hogy csak egy erős állam vállalkozhat többfrontos háborúra. Perdöntő érvként azt hozza föl, hogy a magyarok a Kristó-féle törzsi szeparatizmus ideje előtt is vezettek egyszerre több irányba hadjáratot, szerinte 894/895-ben, illetve 900-ban is ez történt.²³ Véleményünk szerint a több irányba vezetett hadjáratok egyaránt magyarázhatók a törzsi szeparatizmussal vagy egy erős központi hatalommal bíró állam merész külpolitikájával.²⁴

Kristó legfőbb érve a központi hatalom visszaszorulása mellett a DAI 40. fejezetéből származó következő idézet: „*A türköknek ez a nyolc törzse nem hunyáskodik meg a maga fejedelmei előtt, de megegyezésiük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak.*”²⁵ Ezek a fejedelmeken szerinte nem a törzsfőket, hanem az Árpád-házi fejedelmeket, azaz a központi hatalom letéteményeseit kell értenünk.²⁶

¹⁹ Kristó Gy.: Magyarország története i. m. 83.

²⁰ A fejedelemség rangban második tisztviselője, eredetileg uralkodói és legfelsőbb hadúri funkciókat töltött be, azonban Kusál halála után a tisztség jelentősen átalakult. A 10. században a Szamos felső és középső folyásvidékét megszálló törzs vezetői között öröklődött bírói tisztséggént. Forrás: Kristó Gy.: Magyarország története i. m. 76–77.

²¹ A fejedelemség harmadik legfontosabb méltósága a 10. században. Ez a tisztség annak a törzsnak a vezetői között öröklődött, melynek élén Kál, majd a 10. század közepén Kál fia Bulcsú állt. Forrás: Kristó Gy.: Magyarország története i. m. 77.

²² Kristó Gy.: A magyar állam i. m. 306.

²³ Szabados Gy.: Államalapítások i. m. 213–216.

²⁴ Érdemes itt röviden utalni a 906. évi hadjáratra, amikor egy magyar sereg Szászország végigpusztítása után hazafelé jövet szembetalálkozott egy másik magyar sereggel, mely nehezményezte, hogy ők nem jutottak gazdag zsákmányhoz. Ezután a második sereg is megsarcolta Szászországot, míg az első sereg bevárta őket Dalamantiában. Kristó szerint a két egymással nem összhangban tevékenkedő sereg a központi hatalom bomlására utal, míg Szabados szerint az, hogy a két sereg végül is bevárta egymást, a központi irányításra utal. Véleményünk szerint mind Kristó, mind Szabados érvelése is helytálló lehet. Ld.: Kristó Gy.: Levedi i. m. 363–367., Szabados Gy.: Államalapítások i. m. 216–218.

²⁵ HKÍF 130.

²⁶ Kristó Gy.: A magyar állam i. m. 306.

Szabados szerint azonban ezek a fejedelmek nem mások, mint a törzsi vezetők. Legfontosabb érve emellett, hogy az eredeti szövegben szereplő *arkhon* nemcsak fejedelmet jelent, hanem olykor a nagyfejedelmet, a gyulát és a karchát is jelöli, valamint az egy-egy *genea* élén álló személyt is. Ráadásul Makk Ferenc már korábban rámutatott arra, hogy a DAI 894–895-re vonatkozó tudósításában²⁷ szereplő *arkhon* kifejezést partikulárisan kell értelmeznünk. Azaz a Konstantin császár által említett Levente (Liüntika) nem a magyaroknak általában, hanem a bolgárok ellen vonuló türk seregnek volt a vezére. Szabados szerint ebből az következik, hogy az *arkhon* kifejezést mindig partikulárisan kell értelmezni, tehát a mi esetünkben a törzsek nem a magyar (nagy)fejedelmeknek, hanem a saját törzsfőiknek nem engedelmeskedtek.²⁸

Kristó szerint az is a központi hatalom hanyatlását, illetve a törzsek önállósodását támasztja alá, hogy kútfőinkben a bizánci császárok Kazária kagánjához, ellenben a magyarok és a besenyők *arkhon*jaihoz (törzsfőihez) címezték leveleiket, azaz őket tekintették a tényleges hatalom birtokosainak. Kristó szerint az sem elhanyagolható érv a központi hatalom visszaszorulása mellett, hogy Árpád és a 10. század közepén uralkodott Falicsi között egyetlen fejedelmet sem tudunk bizonyossággal megnevezni.²⁹

Végezetül érdemes megvizsgálni a 942. évi spanyol portyázásról beszámoló arab kútfő, Ibn Hajján tudósításait. Ez a nehezen értelmezhető forrás megemlíti, hogy a magyarok hét főnök (*amir*) alá tartoznak, meg is adja ennek a hét személynek a nevét. Kristó szerint valószínűbb, hogy ez a tudósítás a magyarok hét törzsfőjére utal, nem pedig az 942. évi hadjárat hét, a hadszíntéren jelen lévő parancsnokára. Ez esetben a hét főnök alá való tartozás a fejedelmi hatalom visszaszorulására és a törzsek erősödésére utal.³⁰ Ezt az értelmezést az is alátámasztja Makk szerint, hogy Ibn Hajján tudósításában a hét vezér nem volt egyenrangú, köztük a gyula volt a legtekintélyesebb, tehát hatalma meghaladta a nagyfejedelmét.³¹ Azonban Elter István filológiai elemzéssel nemrég azt a vélekedést fogalmazta meg, hogy a hét magyar vezéren a katalóniai hadjárat hét vezetője értendő, és nem az otthon maradt hét törzsfő.³² Szabados szerint az, hogy a hét vezér nem egyenrangú, pont hogy Elter megállapítását erősíti,

²⁷ „Abban az időben Liüntika, Árpád fia volt a fejük.” Forrás: HKÍF 128.

²⁸ Szabados Gy.: Államalapítások i. m. 198–199.

²⁹ Kristó Gy.: Magyarország története i. m. 76.

³⁰ Kristó Gy.: Magyarország története i. m. 64–65.

³¹ Makk Ferenc: A vezéri törzsek szállásterületei. In.: Válogatott történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Szerk. Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs. Bp. 2004. 119–127.

³² Elter István: Ibn Hayyan a kalandozó magyarokról. Szeged. 122.

ugyanis az, hogy a gyula tartja kezében a főséget, jól illeszkedik a gyula keleti kútfők által emlegetett főparancsnoki tisztéhez. Kristó azon érvével, hogy a fejedelemség főtisztviselői valószínűleg nem vezettek külföldre hadjáratot, Bulcsú karcha közismert, a forrásokból könnyedén rekonstruálható tevékenységét állítja szembe. Szerinte elképzelhetetlen, hogy a keleti és a nyugati hadszíntéren egyaránt megfordult, Regensburgban kivégzett, „vérszomjas”, „rettenthetetlen szívű” Vérbulcsú pont 942-ben maradt volna otthon.³³

Szabados tovább ment Kristó törzsi államainak tagadásán, szerinte nemhogy a központi hatalom meggyengülésére és a törzsek önállósodására, hanem még a törzsek honfoglalás utáni létezésére sincs hiteles forrásunk. A törzsi helynevek – szerinte – elhanyagolható forrásértékéről fentebb már írtunk, érdemes most pár szót szólni a magyar krónikáshagyományról. Szabados érvelésében ugyanis a Hetumoger kifejezés nem hét külön politikai egység egy-egy vezetőjét, hanem az egységes magyar közösség hét vezérét takarja. A törzsi szervezet jelentéktelenségét szerinte az is alátámasztja, hogy a hét fejedelmi személy vérszerződése bekerült a magyar krónikáshagyományba, azonban a mesterséges törzsi szervezet nem.³⁴

A törzsek létezése mellett szóló érvek, illetve azok kritikájának ismertetése után ki kell jelentenünk, hogy dolgozatunknak nem lehet célja, hogy végső szót mondjon ki a kérdésben. Ugyanakkor ki kell emelnünk, hogy ebben a forrás-szegény korszakban, amikor bizonyítékok helyett csak érvek, interpretációk és logikus következtetések állnak egymással szemben egy vitás kérdésben, érdemes – Kristó szavait kölcsönvéve – rendszerjellegű szemléletet alkalmazni. Ugyanis hiába meggyőzők Szabados fejtegetései, továbbra is a Kristó által alkalmazott modell a legalkalmasabb a 10. században – és nem elhanyagolható módon a 11. század első felében – történt események értelmezéséhez. Hiszen Szent István uralkodása idején az államszervező harcok minden bizonnyal a törzsi vezetők, reprezentánsok ellen folytak egészen az 1020-as évek végéig, semmint a semmiből fel-felbukkanó hűtlen ispánok ellen.³⁵

Dolgozatunk következő részében bemutatjuk, hogy milyenek lehettek a törzsi államok Kristó szerint. Először is fontos leszögezni, hogy Kristó hosszú pályája során a törzsi széttagolódásról, illetve a törzsi államokról kialakított véleménye

³³ Szabados Gy.: Államalapítások i. m. 200–201.

³⁴ Szabados Gy.: Államalapítások i. m. 203–206.

³⁵ Erre legutóbb Ajtony történetei szerepének kapcsán Thoroczkay Gábor mutatott rá. Ld.: Thoroczkay Gábor: Ellenszegülő ispán vagy független törzsfő: Megjegyzések Ajtony történetéhez. In: Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendő Bertényi Iván tiszteletére. Szerk. Körmendi Tamás – Thoroczkay Gábor Bp. 2009. 351–364.

is fejlődésen ment át. 1980-ban még úgy nyilatkozott, hogy mind a 8 törzs (hét magyar és „háromege” kavar) saját állammal rendelkezett.³⁶ Azonban 1995-ben már inkább törzsi csoportosulásokról, semmint külön törzsekről írt. Szerinte 917-től biztosan létezett két csoportosulás, hiszen ez az első év, amikor két különböző irányba történtek kalandozások. Valószínűleg összesen 3-5 lehetett belőlük, közös vonásuk az volt, hogy a kibontakozást mindannyian nomádállami keretek között képzelték el. Ugyanis a törzsi államokban nem történt döntő változás a tulajdonviszonyokban, a nemzeti bürokrácia megmaradt, ebből viszont az következett, hogy nem történt kísérlet a kevésbé vagyos rétegek lesüllyesztésére.³⁷

Azonban a 10. század közepére kialakult törzsi államokban fokozatosan előrehaladt a szabadok vagyoni differenciálódása, ami viszont a nemzeti keretek felbomlását vetítette elő. A külföldről behurcolt rabszolgák, az őslakosok és a szabad magyarok is végső soron a törzsi vezetőt és környezetét szolgálták ki. A katonai kísérlet – mint lehetséges erőszakszervezet – ekkor már elkezdett körvonalazódni, azonban mindezek ellenére valószínűsíthető, hogy a törzsi államok sokat megőrizhettek a régi demokratizmusból, ugyanis tagjai továbbra is viselhettek fegyvereket, és megillette őket az ügyekbe való beleszólás joga.³⁸

A kalandozásokból származó zsákmány elmaradásával a társadalmi feszültségek tovább erősödtek, és megoldásuk már csak belülről volt lehetséges. Forrásaink szegénysége miatt alig ismerjük, hogy a törzsi államok vezetői hogyan próbáltak kilábalni a válságból, annyi viszont bizonyos, hogy hatalmuk megőrzése érdekében gyakorlatilag bármire hajlandók voltak, a kereszténység felvételétől kezdve bonyolult külpolitikai szövetségek megkötéséig. Azonban a törzsi államokat kicsiny kiterjedésük, gyengeségük és tétováságuk nem ítélte hosszú életre, az 1020-as évek végére Szent István mindet felszámolta.³⁹

Mint bemutattuk, a dolgozatunk elején idézett konstantini szövegrészlet Hóman és Kristó a központi hatalom hanyatlásának bizonyítékaként értékelte, míg Györffy és Szabadost a tudós császár szavai arra sarkallták, hogy a törzsek létezését vonják kétségbe a honfoglalás után. A szövegrészlet ezen kétpólusú értelmezéséből Tóth Sándor László igyekezett kitörni, aki középutas megoldásként a DAI-ban olvasható részletet szélesebb kontextusban értelmezte.⁴⁰

³⁶ Kristó Gy.: Levedi i. m. 465.

³⁷ Kristó Gy.: A magyar állam i. m. 308–309.

³⁸ Kristó Gy.: Magyarország története i. m. 83.

³⁹ Kristó Gy.: A magyar állam i. m. 315–316.

⁴⁰ Tóth Sándor László: A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században. Szeged. 2010. 133–135. és újabban: Tóth Sándor László: A magyar törzsszövetség politikai

Tóth szerint Bíborbanszületett Konstantin nyilván nem gondolhatott arra, hogy a törzsszövetség már nem működik, illetve a fejedelmi tisztségek névlegesek, hiszen ebben az esetben nem írta volna le őket. Az ő rekonstrukciója szerint a 10. században a törzsek autonóm katonai-politikai alakulatok voltak, melyek nem mindenben vetették magukat alá a törzsszövetségnek. Azonban a bizonyos önállósággal rendelkező törzsek mellett szerinte biztosan léteztek tényleges funkciókat betöltő törzsszövetségi vezetők. Ebből a szempontból Tóth az eredeti hómani koncepcióhoz került közel, azonban a törzsek száma kapcsán egy újszerű elmélettel állt elő. Szerinte az, hogy a 10. század első felében a magyar törzsszövetség 8 törzset számlált, nem jelenti azt, hogy ez később is így volt. Felhívta a figyelmet arra, hogy a Kürtgyarmat törzsi név a Kárpát-medence helynévanyagában csak külön-külön lelhető föl, Kürt, illetve Gyarmat alakokban. Szerinte ez arra utal, hogy a 10. század második felében, főleg a 955-ös augsburgi vereség után a törzsek bomlásnak indultak. Elméletét besenyő analógiával támogatta meg, ugyanis bizánci források alapján ennek a népcsoportnak a 10. században nyolc törzse volt, ugyanakkor a 1040 körül már tizenhárom. Továbbá Tóth szerint elképzelhető, hogy a Quedlingburgban megjelent 12 magyar vezető a magyar törzseket képviselte, ez alapján a törzsek létszámát a 10. század utolsó harmadában 12-re tehetnénk. Szerinte ezt a magas számot a Kürtgyarmat törzs kettészakadása mellett a három kavár törzs különválása, illetve még egy további törzs két részre bomlása magyarázhatja.⁴¹ Véleményünk szerint Tóth elméletének több pontja is vitatható. A Kürtgyarmat törzsből származtatott helynevek forrásértéke kapcsán elégséges utalni Solymosi, Kristó, illetve Szabados fentebb már ismertetett kritikájára. A besenyők kapcsán fontos rámutatni, hogy a 10–11. században – a magyarokkal ellentétben – még a steppeövezet szívében helyezkedett el a szállásterületük, értjük ez alatt, hogy többnyire nomád népek vették körül őket. Az, hogy a törzsek száma 13-ra emelkedett, nemcsak törzseik bomlásával magyarázható, hanem azzal is, hogy újabb (alávetett) törzsek csatlakoztak törzsszövetségükhöz, hasonlóan a magyarokhoz a 9. században csatlakozó kavarakhoz. Ráadásul 955 után a magyarok, illetve a besenyők története egyre eltérőbb utakat vett, így ez az analógia igencsak ingatag. A quedingburgi követjárás kapcsán pedig csak röviden utalnánk Ajtonyra, illetve a gyulára. Érthetetlen, hogy ez a két törzsi vezető, akik egyértelműen Bizánc felé orientálódtak, és az ortodoxia által nyertek keresztiséget, miért jelentek volna meg együtt Quedlingburgban Géza

életrajza. A magyarság a 9–10. században. Szeged 2015. 451–471. kül.: 468.

⁴¹ Tóth S. L.: Államalapításig i. m. 135–136., és újabban: Tóth S. L.: A magyar törzsszövetség i. m. 468–471.

követeivel, akinek Tóth szavaival élve konkurens fejedelmei voltak. Még egy érv hozható föl a törzsek osztódásával szemben a 10. század második felében. A törzsek Tóth szerint is fontos politikai entitások voltak a korszakban, melyek széles körű önállóságot élveztek. Az augsburgi vereség után a meggyengült törzsek integrációja sokkal valószínűbb, mint tovább való osztódásuk. A törzsek integrációjára Tóth is utal, amikor azt valószínűsíti, hogy a fejedelmi hatalom a gyengébb törzseket ellenőrzése alá vonta.

Törzsfők, vezérek és szálláshelyeik

Dolgozatunk második részében is a Kárpát-medence birtokbavételére született elméleteket fogjuk bemutatni, azonban ezúttal az általános kérdésen túllépve, tudniillik hogy működtek-e törzsek a honfoglalás után. Most az egyes 9–10. századi törzsi vezetők (vezérek)⁴² szálláshelyire született elméleteket fogjuk görcső alá venni, illetve tevékenységét fogjuk bemutatni, valamint a különböző történetírói irányzatok tükrében működésüket elemezni. Külön hangsúlyt helyeztünk arra, hogy az egyes forrástípusok megítélése hogyan változott a különböző történészek kutatásaiban.

A 10. századi magyar „politika elit” bemutatását kézenfekvő szálláshelyeik meghatározásával kezdeni. Elsőként Hóman Bálint vállalkozott arra, hogy rekonstruálja a magyar törzsek megtelepedési rendjét. 1912-ben megjelent cikkének elején hangsúlyozta, hogy a törzsek, illetve nemzetségek megtelepedésének vizsgálatakor bátran használhatjuk Anonymust és a Krónikakompozíciót, ugyanis az ezekben szereplő tudósítások egy-egy nemzetség valamilyen hőstől való leszármazására vonatkozóan igaz hagyományon alapszik. Ugyanakkor megjegyzi, hogy *„Legóvatosabban kell bánnunk a helynevekkel. Az etimológizálás túlhajtása igen könnyen tévedésbe ejthet.”* Így Hóman a helyneveket csak más adatok támogatására, másodrendű bizonyítékként használta dolgozatában. Egyaránt kárhoztatta a témába vágó források kritika nélküli használatát – ami a 19. század közepéig általános volt –, illetve a velük szemben a 19. század végén alkalmazott hiperkritikát is. A törzsek megtelepedése kapcsán kiemelte, hogy minden törzs egymástól jelentős távolságokra lévő területeket szállt meg, illetve hogy a folyók nem képeztek határt a különböző törzsek között, ugyanis ezek a politikai képződmények nagyon szívesen telepedtek egy folyó mindkét partjára, főleg szigetközök vidékére.⁴³

⁴² A fogalmak következetlen használatának elkerülése végett fontos előre leszögeznünk, hogy Hóman, Makk, Kristó és Tóth művei a törzseknek és törzsfőknek az elhelyezkedését próbálták rekonstruálni, míg Györffy vezérekről és nemzetségeik szállásterületeiről írt.

⁴³ Hóman Bálint: A honfoglaló törzsek megtelepedése. Turul 30. (1912) 90–91. Hóman a 8 törzsön

Hóman Árpád törzsét a későbbi Fejér, Tolna, Veszprém, Pest vármegyék, illetve Bodrog vármegye északi részére helyezte. A karkhasz törzsét a későbbi Zala, Somogy, Veszprém megyék területére lokalizálta. A harmadik törzs a Duna két partján, a Csallóköz vidékén telepedett meg, a későbbi Esztergom és Komárom vármegyék területén. Ennek a törzsnek a feje 955 előtt Lél volt. A negyedik törzs, melynek élén Botond nemzetsége állt, az Al-Duna két partján, Bács, Valkó és Baranya megyékben telepedett meg. A magyarok egyik törzsének a szálláshelye a Körös torkolatánál terült el, a Tisza két partján, a későbbi Csongrád, Békés, Pest és talán Bodrog vármegyék területén. Az Abák által vezetett kavarok törzse a Mátraalján, a későbbi Újvár és Borsod megyék területén, a Tisza két partján nyert szállást. A Szamos mentén is letelepedett egy törzs, a későbbi Szabolcs, Északkelet-Bihar, Közép-Szolnok, majd a későbbiekben Kolozs, Doboka és Torda megyék területén. A Gyulák törzsét Hóman nem Erdélybe, hanem a Körös és az Al-Duna közé, a Maros két partjára helyezte Bíborbanszületett Konstantin leírása alapján.⁴⁴

A törzsek és nemzetségek Hóman-féle rekonstrukciója után majd fél évszázaddal Györffy György állt elő egy egészen újszerű elmélettel. Györffy István – neves néprajzkutató, Györffy György édesapja – már korábban felfedezte a Kárpát-medencei földrajzi névanyagban a 10. századi vezérek neveire visszavezethető helységnévpárokat, melyek közül rendre az egyik a Duna, illetve a Tisza mellett helyezkedett el, a másik pedig hegyvidéken. Ez, valamint ázsiai mongol párhuzamok alapján Györffy György arra a következtetésre jutott, hogy a 10. században a magyar vezetők a folyók mentén nomadizáltak, sétaútvonaluk két végpontja pedig a róluk elnevezett helységnévanyagban őrződött meg. Módszerét alátámasztandó, rámutatott, hogy a 12. század végéig a magyar települések nagy része az első birtokos nevét kapta úgy, hogy hozzá rag és képző nem került. Ezt a névadási szokást kiterjesztette a fejedelmi család tagjaira is a Krónikakompozíció azon tudósítása alapján, miszerint Taksony dédunokáját, Leventét Taksony falu mellett temették el, ahova maga Taksony is volt temetve. Györffy gazdasági okokra hivatkozva kizárta azt a lehetőséget, hogy ugyanazt a nevet viselő, de később élt személyekről történt elnevezéseket vetítenénk vissza a 10. századra. Hiszen 200 úri nemzetség több ezer tagja

kívül számos nemzetségnek is lokalizálta az elhelyezkedését. Dolgozatunkban ezeket tartalmi korlátok miatt nem ismertetjük.

⁴⁴ *Hóman B.*: Törzsek i. m. 92–101. Hóman a törzsek megtelepedésének rendjét később több helyen kisebb mértékben módosította. Az egyetlen lényegesebb változtatás a részéről az volt, hogy 1923-ban a székeket már mint 9. törzs kezelte. Ld.: *Hóman B.*: A magyarok honfoglalása i. m. 89–93.

közül egy sem viselte Árpádtól leszármazott herceg nevét. Ugyanis ha valaki egy idegen nemzetségről nevezte volna el a fiát, akkor kitette volna őt annak a veszélynek, hogy a róla elnevezett birtokokról azt fogják hinni a későbbiekben, hogy az az eredetibb névhasználóé.⁴⁵

Ezen a ponton érdemes összehasonlítani Hóman és Györffy módszertanát. Györffynél erőteljes súlyponteltolódást figyelhetünk meg a Kárpát-medencei helynévanyag javára. Györffy elsősorban ezekre épített, sokkal nagyobb forrásértéket tulajdonítva nekik, mint Hóman. Györffy a helységnevekből nyert következtetéseit gyakran a Krónikakompozíció és Anonymus munkái alapján ellenőrizte, sokszor utóbbiakat használva másodlagos forrásként. Így munkamódszere pont a tükörképe Hómanénak, akinek az elsődleges forrásai az írott források voltak, és csak ezek kiegészítésére használta a Kárpát-medence helynévanyagát. Györffynél tehát ennek a forrástípusnak a hitele, a hómani hullámvölgy után a tudományos történetírás megszületése óta nem látott magaslathoz emelkedett.

A helységnevek vizsgálata alapján Györffy a fejedelmi család szállásterületét a Duna mentén lokalizálta, szerinte Árpád a Csepel-sziget – Kusál halála után a Csallóköz –, valamint a Pécs melletti Árpád falu között nomadizált.⁴⁶ A karcha nemzetségét a Balaton vidékére helyezte. Szerinte Bulcsú apja, Kál nyári szállása a Balaton zalai partjáról nyíló Kál völgyben volt (Köveskál, Mindszentkál), téli szállása pedig eleinte Zalavár mellett, majd a karcha méltóság elnyerése után ezt áttette a Perint patak partjára, Savariától nem messze. Az erdélyi Gyula egy római romvárost, Apulumot választotta téli szállásnak, és a Nagy-Küküllő déli partján sétált, egészen a folyó egyik déli mellékpartjáig, mely a Székelyföld határán található.⁴⁷

A helységnevek történeti forrásértékét elsősorban Kristó részesítette komoly kritikában. Rámutatott, hogy csupán egyetlen kútfontk van arra, hogy egy települést egy magas rangú személyről neveztek el, a Györffy által is idézett forrásrészlet Vazul fia Leventének a temetéséről. Kiemelte, hogy a *dicitur* szóhasználat arra utal, hogy a krónika szóbeszédet közöl. A leírtakból annyi valószínűleg igaz, hogy Leventét a Taksony nevű faluban temették el, de az, hogy ezt a falut a 130 évvel a Krónika keletkezése előtt élt Taksonyról neveztek el, csak hiteltelen népies névmagyarázás. De még ha hiteles is lenne ez a tudósítás, akkor is ez lenne az egyetlen példa arra, hogy egy magas rangú személyről neveztek el egy

⁴⁵ Györffy György: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archaeológiai Értesítő* 97. (1970) 191–242., kül. 191–200.

⁴⁶ Györffy Gy.: István király i. m. 32–33.

⁴⁷ Györffy Gy.: Települési rend. i. m. 223–226.

települést. Ezzel szemben számtalan példával szolgálhatunk arra, hogy ez nem volt szokásban. Hiszen Marosvárat sohasem hívták Ajtonyvárnak, Esztergomot Dècevárnak vagy Gézavárnak, Somogyvárat pedig Koppányvárnak. Abaújvár is csak a 13. században vált Abaújvárrá, előtte Újvárnak hívták.⁴⁸

Bár Kristó már a kezdetektől kárhoztatta a Györffy-féle helységnévpárokra építő modellt, hosszú pályája során megfigyelhető, hogy egyre jobban eltávolodott ennek a forrástípusnak a használatától, miközben az írott kútfők (elsősorban Anonymus) hitelességét is egyre növekvő fenntartásokkal kezelte a témában. Kristó 1980-ban a források széles körének bevonásával lokalizálta mind a 8 törzset a törzsfők személyén keresztül, ugyanakkor a konstantini listában szereplő törzsnevek térképre vitelét már ekkor sem látta lehetségesnek. Kristó érvelésében a Duna–Tisza közén a fejedelmi törzs helyezkedett el, a Szatmártól Kolozsig lévő területen a gyula-törzs, a szerémi-alkói Duna szakaszon (esetleg a mai Bánát egy részén) pedig a karkhasz-törzs. A Mátra hegység környékére helyezte a kabar törzset⁴⁹ (Abák), a Maros–Körös köze, a Tisza, az Al-Duna és az Erdélyi-középhegység által közrezárt területen pedig a későbbi nevén Ajtony-törzset. Továbbá a Berettyó és a Körösök táján a későbbi Vata-törzset, illetve a Nyugat-Dunántúlon és az Alpok keleti hegységeiben talán a Súr, utóbb az Örs vezette törzs területe lehetett. Végezetül a Morva, a Vág és a Garam folyók által meghatározott területre is valószínűsített egy ismeretlen nevű törzset.⁵⁰

Ugyanakkor Kristó 1995-ben már kevésbé magabiztosan nyilatkozott: „A nyolc [...] törzs mindegyikéről nincs adat, többnek még vezetője nevét, illetve szállásterületét sem ismerem megnyugtató módon.” A legszembevetőbb különbség, hogy ekkor már nem szerepelteti Súr/Örs törzsét, melynek rekonstrukciója során jelentős mértékben támaszkodott Anonymusra, illetve a helynévi anyagra. Ugyancsak változás, hogy 1980-ban még 8 önállósdó törzzsel számolt,

⁴⁸ Kristó Gy.: A magyar állam i. m. 258–261. – Legutóbb Hoffman István és Tóth Valéria írt részletes tanulmányt a különböző településnévtípusok nyelvészeti kérdéseiről kitérve azok relatív kronológiájának ingatag voltára is. Ld. Hoffman István – Tóth Valéria: A nyelvi és etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. Századok 150. (2016) 257–318. Hoffman szavaival élve „Azok az alapvetően szemantikai és morfológiai meghatározottságú nyelvi formák, amelyekre [...] a településnevek kormeghatározó értékét alapozták, a nyelvben általában ugyancsak lassú, hosszú időn átívelő folyamatok során módosulnak, s felettébb különös volna, ha e változások csupán egyetlen szócsoporthoz, a településnevek körében valószínűleg meg viszonylag szűk, határozott időszavak közé szorítva.” – Hoffman István: A helynevek mint az őstörténet forrásai. In: Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. Szerk. Sudár Balázs et. al. Bp. 2015. 213.

⁴⁹ Kristó a kétezres években már úgy vélte, hogy a kavarok mint határvédő segédnép, „kör alakban fogták közre a magyar szállásterületet.” Forrás: Kristó Gy.: Magyarország története i. m. 75.

⁵⁰ Kristó Gy.: Levedi i. m. 442–466., kül. 465.

míg 1995-ben inkább 3-5 törzsi csoportosulásról írt.⁵¹ A kétezres évek elején pedig már a következő kijelentést tette: „*Minden [ti. a törzsek megtelepedésével kapcsolatos – megj.: V. K.] megállapítás csak feltételes, és legfeljebb a 10. század második felére vagy végére valószínűsíthető.*”⁵²

Tehát Kristó pályája során egyre jobban eltávolodott a helynevektől, illetve Anonymustól mint forrásoktól, és egyre bizonytalanabban nyilatkozott a törzsek szállásterületeiről. Még érdekesebbé teszi Kristó nézeteit, hogy a Kárpát-medencén belül idegen eredetű hatalmi tényezővel is számolt, ugyanis munkássága legnagyobb részében Dél-Erdélyben a 10. század végéig bolgár fennhatóságot, és egy elmagyarosodó bolgár helytartó, Keán uralmát valószínűsítette. Így a honfoglalás utáni megtelepedés vizsgálatakor nem kerülhetjük meg a titokzatos Keán kérdését, aki többször feltűnik forrásainkban.

Egy bizonyos Keán először Anonymus művében szerepel („Nagy Keán”) mint a honfoglalást megelőző korszak bolgár fejedelme, aki elfoglalta a Tisza és Duna közti területeket. Anonymusnál ennek a Keánnak a leszármazottja volt Salán, a honfoglalók ellenfele.⁵³ Keán szerepel továbbá a Krónikakompozíció 30. fejezetében. Eszerint Géza egy bizonyos Beliud segítségével nyerte el Sarolt kezét. Kulán pedig Beliudnak adta a lányát feleségül, hogy saját testvére, Keán ellen harcolhasson. Kulán halála után földjét Beliud örökölte.⁵⁴ A Keánról szóló harmadik tudósítás ugyancsak a Krónikakompozícióból való, a 66. fejezetből. Eszerint a Gyula elleni háború után Szent István Keán, a bolgárok és szlávok hercege ellen indított háborút, akik „*természetes fekvésüknél fogva igen megerősített helyeken laktak*”. István Keánt elfogta és megölte, illetve sok kincset zsákmányolt. Ezután „*oda Zoltán nevű elődét helyezte, aki azután örökölte ezen erdélyi részeket, és ezért közönségesen Erdélyi Zoltánnak nevezték.*”⁵⁵

A kutatás jelentős része Anonymus tudósítását hiteltelennek minősítette, a Krónikakompozíció 66. fejezetében szereplő Keánt pedig Sámuel bolgár cárral azonosította, aki ellen István bizonyíthatóan viselt háborút. Így keán nem személy, hanem tisztségnévként értelmezendő (kagán). Továbbá azt valószínűsítették, hogy a krónika 13. századi interpolátorát megzavarta, hogy élt akkoriban (a 13. században) egy Kán („keán”) nembeli Gyula, így a 10.

⁵¹ Kristó Gy.: A magyar állam i. m. 308–309. Vö.: Kristó Gy.: Levedi i. m. 442–466., és Kristó Gy.: A magyar állam i. m. 299–310.

⁵² Kristó Gy.: Magyarország története i. m. 75.

⁵³ Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristóf Gyula. Szeged 1999. (továbbiakban: ÁKÍF) 294–295.

⁵⁴ ÁKÍF 363.

⁵⁵ ÁKÍF 372.

századi Gyula személyét összemosta Keánnal, aki így kerülhetett kapcsolatba Erdéllyel.⁵⁶

Kristó 1979-es monográfiájában teljesen szakított ezzel a hagyományos felfogással, és gyökeresen új Keán-elméletet dolgozott ki. Kiemelte, hogy Dél-Erdélyben nagy számú bolgár-törökből és bolgár szlávból magyarázható helynév található, és hogy ezen a területen jelentős bolgárokhoz köthető régészeti emléktárhely is előfordul. Ugyancsak rámutatott a magyar törzsnevek és honfoglaló nemzetségek feltűnő hiányára a területen. Mindezt egy dél-erdélyi bolgár politikai entitással magyarázta, amelynek az élén állt a krónika 66. fejezetében szereplő Keán, a bolgárok és szlávok ura, akit Szent István győzött le az államszervező harcok során.⁵⁷

Kristó elmélete az utóbbi évtizedekben heves viták gyújtópontjává vált, ugyanis a szegedi középkorász nézeteit számos kutató kritizálta. Fodor István rámutatott, hogy a honfoglalás után a magyarok biztosan megszállták Dél-Erdélyt, ugyanis itt jelentősnek mondható a régészeti hagyatékuk. Györffy azt emelte ki, hogy a krónika hitelesnek tekinthető tudósításai szerint Gyula az erdélyi Fehérvárt szállta meg. Bóna István arra hívta föl a figyelmet, hogy a 830 körül a Maros völgyében megtelepedő bolgárokat a honfoglaló magyarok biztosan fennhatóságuk alá vonták. A honfoglalás utáni dél-erdélyi magyar betelepülés mellett törtek lándzsát továbbá Szalontai Csaba, Katona-Kiss Attila, illetve Gáll Erwin. Ezek alapján a régészet egyértelműen elvetette Kristó elméletét.⁵⁸

Benkő Loránd nyelvész egy korai Keán figura létezését nem vetette el, ugyanakkor Ákos mester találmányaként tekintett a krónikabeli vezérre, illetve a Beliud-történet szereplőire is. Szerinte Ákos mester hozta kapcsolatba Keánt a nem Erdélyből, hanem Baranyából származó Kán nemzetséggel, ugyanis elképzelhető, hogy azok a krónikás ismerősei lehettek a 13. században. Legutóbb Thoroczkay Gábor fogalmazott meg kritikákat Kristó Keán-elméletével kapcsolatban. Kiemelte, hogy a steppei nomád kultúrkörben a kagán vagy a kagánátus a legmagasabb rangot jelentette, és egy önálló birodalommal rendelkező uralkodót kell rajta érteni. Így egy dél-erdélyi bolgár helytartót problémásan lehetne kagánnak titulálni. Thoroczkay ugyancsak kétségbe vonta Kristónak

⁵⁶ Kristó elméletét megelőző értelmezések összefoglalójára lásd: *Thoroczkay Gábor*: Megjegyzések Erdély államalapítás-kori történetéhez. Keán kiléte és egyéb kapcsolódó kérdések. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk. Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2012. 463–481. kül.: 465–467.

⁵⁷ *Thoroczkay G.*: Keán i. m. 467–468.

⁵⁸ Uo. 470–475.

a krónikakompozíció alapján tett azon megállapítását, hogy Keán kincseiből István a gyulafehérvári egyházat ajándékozta meg. Thoroczkay rámutatott, hogy a régészek által Gyulafehérváron feltárt, 10–11. században létezett templom – melyet Bóna István azonosított az erdélyi püspökség első székesegyházával – semmiképpen sem fogadhatta a krónikában leírt tömérdek ajándékot, ugyanis ahhoz túl piciny és szegényes volt.⁵⁹

Összességében a fentebb ismertetett régészeti, nyelvészeti, illetve történeti érvek alapján elvethetjük, hogy a 10. században Észak-Erdély, illetve Dél-Erdély más politikai fennhatóság alá tartozott volna. Akkor viszont kik voltak a krónikáinkban felbukkanó Keánok? Thoroczkay szerint az Anonymusnál szereplő Keán a Névtelen Jegyző koholmánya, ugyanakkor a 30. krónikafejezetben a Beliud történet kapcsán szereplő Keán valószínűleg egy a 970-es években élt tartományi főnök volt, aki valamelyik vezető nemzetséghez tartozott. A 66. fejezetben szereplő Keán alatt Sámuel bolgár cár értendő, ugyanis a korai magyar nyelvben a keán a bolgárok uralkodóját jelölte (párhuzamképpen megemlítendő, hogy a középkori orosz nyelvben a *korol* kifejezést csak a magyar királyra használták). Thoroczkay Ákos mesternek tulajdonította Keán kapcsolatba hozását Erdéllyel.⁶⁰

Mielőtt rátérhetnénk a törzsi szálláshelyek elhelyezkedésével kapcsolatos legújabb elméletek ismertetésére, röviden foglalkoznunk kell az úgynevezett fekete magyarok kérdésével. Forrásaink alapján csak annyi egyértelmű, hogy Querfurti Brúnó (meghalt 1009) 1003 és 1008 között sikertelenül térített köztük, azonban egy évvel később, 1009 elején már azt írja, hogy boldog, mert a fekete magyarok megtértek, földjükre pápai legáció érkezett, bár kiemeli, hogy a térítés erőszakkal történt. Ademarus Cabanensis is tudósít a fekete magyarokról, információi szerint Magyarország királya fegyverrel támadt a fekete magyarokra, és erőszakkal térítette meg őket. A fekete magyarok elleni hadjáratot sokan – köztük Györffy – az Ajtony elleni háborúval azonosították, azonban ezt az értelmezést Kristó alapos megfontolások alapján elvetette. Szerinte ugyanis elképzelhetetlen, hogy egy erőszakkal pacifikált és krisztianizált területen – a fekete magyarok elleni háború Querfurti Brúnó halála, azaz 1009 előtt történt – 21 évig ne szervezzenek püspökséget, hiszen az első csanádi püspököt, Szent Gellért személyében csak 1030-ban szentelték föl. Kristó kiemelte, hogy Szent István uralkodása során egy törzsfő hatalmának a megtörését (legyen az fegyverrel vagy kiegyezés útján) minden esetben püspökség, illetve vármegyé(k) szervezése követte a területen.

⁵⁹ Uo. 475–480.

⁶⁰ Uo. 480–481.

Kristó számos megfontolás alapján a fekete magyarokat a Duna baranyai, valkói és szerémi szakaszára helyezte. Először is forrásaink szerint Querfurti Brúnó hajóval érkezett hozzájuk Magyarország „alsó részeire”, ez a terület pedig megfelel ennek a kritériumnak. Ráadásul kútfőink arról is tudósítanak minket, hogy 1009-ben érkezett egy pápai nuncius Magyarországra, egy bizonyos Azo püspök – akinek a részvételével történt a pécsi püspökség megszervezése –, aki azonos lehetett a Querfurti Brúnó által említett, a fekete magyarokhoz érkezett pápai követtel. Így a fekete magyarok erőszakos krisztianizációja egybe esett volna egy püspökség megszervezésével a területükön, ezzel illeszkedve Szent István „államszervező” tevékenységének rendszerébe. Kristó a fekete magyarokat a kavarok egy csoportjával azonosította.⁶¹

Kristó munkásságának elemzése után ráterhetünk a törzsi szálláshelyek elhelyezkedésével kapcsolatos legújabb elméletek ismertetésére. A kétezres évek elején Makk Ferenc egy több szempontból újszerű modellel állt elő, amely viszont Kristó fentebb bemutatott elméletére épített. A legnagyobb különbség az, hogy Makk a törzsek szálláshelyeit dinamikus rendszerben képzelte el, ahol bizonyos politikai események következményeiként ezek a szálláshelyek megváltozhattak. Ebből kifolyólag a 10. századi magyar vezérek/törzsfők tevékenységét, illetve működésük értékelését Makk megtelepedési modelljével párhuzamosan fogjuk bemutatni, ugyanis Makk érvelése csak így érthető. Érdemes még megjegyezni, hogy Makk Kristónál sokkal jelentősebb mértékben épített régészeti eredményekre.

Makk Kristóval ellentétben a Felső-Tisza vidékére, különösen a Bodroghöz területére helyezte az Árpádok szállásterületét. Szerinte csak így magyarázható, hogy miért olyan kiemelkedően gazdag a terület régészeti hagyatéka. A területről jelentős mennyiségű arab pénz is előkerült a 10. század első feléből, ami az itt átmenő tranzitkereskedelemre utal. Mivel pedig a nomád népeknél a távolsági kereskedelem fontosabb útvonalai az uralkodói központokat érintették, logikus feltételezni, hogy a korszakban a magyar fejedelmi szállásterület itt helyezkedett el. A Tisza-vidéki szálláshely elmélete ellen legtöbbször a besenyőktől való félelmet szokták felhozni, tudniillik hogy a fejedelmi törzs nem választott volna ilyen közeli szálláshelyet hozzájuk. A DAI alapján a besenyőktől való rettegés valóban egyértelmű, azonban a magyar vezetők ezt

⁶¹ Kristó Gyula: A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. In: *Uő: Írások Szent Istvánról és koráról*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. 2000. 79–87. Kristó ebben az először 1985-ben megjelent tanulmányában a fekete magyarokat a kavarok egy csoportjának tartotta, szakítva azzal az 1980-ban kifejtett vélekedésével, hogy a kavarok egy tömbben a Mátra környékén telepedtek le. Vö.: Kristó Gy.: *Levedi* i. m. 461. és Kristó Gy.: *Magyarország története* i. m. 75.

a helyzetet úgy próbálták kezelni, hogy tudatosan baráti viszonyt alakítottak ki egykori ellenségeikkel. Ennek a politikának a gyakorlati megvalósulását vélhetjük fölfedezni a közös kalandozásokban, illetve Taksony besenyő házasságában is. Ráadásul egy esetleges besenyő támadás esetén nem a folyók, hanem a Kárpátok jelentették volna az igazi védelmet.⁶²

Makk szerint a gyulák kezdetben Erdélyhez képest nyugati területen telepedtek meg, és csak később került át központjuk és szállásterületük Erdélybe. Erre utal Kézai Simon tudósítása, mely szerint „*Gyula kapitány, noha a többiekkel együtt Pannóniába vonult be, később azonban Erdőelve részein lakott.*” A régészeti leleteket is figyelembe véve a gyulák eredeti szállásterülete a Tisza és a Körösök közti térség lehetett. A megtelepedésnek ez a módja elősegítette volna, hogy kialakuljon a korai Erdély-szemlélet, amikor az Erdély-fogalom a területnek csak az északi részét jelentette.⁶³

Makk a két irányba vezetett kalandozások szempontján kívül a régészeti hagyatékot is figyelembe véve a Körösök és a Maros közti területre, esetleg a Maros–Tisza közére helyezte a karchas törzsének területeit.⁶⁴ A 955-ben csúf véget ért Bulcsú karcha viszonylag gyakran tűnik fel forrásainkban, azonban működésének értelmezéséről nincs egyetértés a szakmában. Kút főink szerint 948-ban Bulcsú Termacsuval, Árpád dédunokájával Konstantinápolyba ment, békét kötött és megkeresztelkedett.⁶⁵ Györffy szerint Bulcsú karchát maga a nagyfejedelem küldte Bizáncba, hogy az évtizedben megcsappant külföldi adók okozta válságot a kereszténység felvételével kísérelje meg megoldani. Szerinte az is bizonyítja, hogy Bulcsú útja a fejedelem akaratára történt, hogy vele tartott Termacsu, mintegy ellenőrizve őt.⁶⁶ Ezzel szemben Makk azonban arra hívta föl a figyelmet, hogy míg Termacsut csak a DAI említi, addig Bulcsút még két további forrás is. Ennek tükrében szerinte nem is kérdéses, hogy a követjárás során utóbbié volt a főszerep. Makk értelmezésében 955 előtt Bulcsú volt a legnagyobb úr a Kárpát-medencében, hatalma akkora volt, hogy még a nagyfejedelem is tartott tőle, Termacsut azért küldte vele, hogy megpróbálja ellenőrizni. A karcha hatalmas tekintélyét Aventinus 954-ből és 955-ből származó tudósításaival támasztotta alá, melyek szerint Bulcsú a sereg fővezére (*rex*), Taksony ellenben csak alvezér (*regulus*).⁶⁷

⁶² Makk F.: Szállásterület i. m. 119–127., kül. 120–121.

⁶³ Uo. 122–123.

⁶⁴ Uo. 123.

⁶⁵ Kristó Gy.: Magyarország története i. m. 84.

⁶⁶ Györffy Gy.: István király i. m. 47.

⁶⁷ Makk F.: Szállásterület i. m. 123.

955-ben Augsburgnál a Bulcsú vezette magyar hadak vereséget szenvedtek, a csata után a karchát, valamint Lél és Súr vezéreket is felakasztották. Ezzel lezárultak a nyugatra vezetett hadjáratok.⁶⁸ A Lech-mezei csatavesztésnek a Kárpát-medence belső viszonyaira gyakorolt hatásairól eltérő a szakma megítélése. Györffy szerint Augsburg inkább csak lélektani sokkot jelentett, hiszen csak a nyugat-magyarországi sereg szenvedett vereséget, és annak sem pusztult el az egésze. Ennek ellenére kiemelte, hogy a frissen hatalomra került Taksony fejedelem megerősítette az ország nyugati határsávját, miközben nyugati irányban békés külpolitikát folytatott, keleten pedig szövetséget kötött a besenyőkkel, ennek jegyében közülük választott magának feleséget. Györffy abban látta Taksony működésének a jelentőségét, hogy 955 után fokozatosan megalapozta a békés uralkodás belső feltételeit, így amikor 970-ben a magyaroknak végleg szakítaniuk kellett a kalandozásokkal, a fejedelmi hatalmat – és az azt biztosító katonai kíséretet – már belső erőforrásokból is fenn lehetett tartani.⁶⁹

Makk ezzel ellentétben egy külpolitikai irányváltás kiváltó okánál sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonított az augsburgi vereségnek, és nem elhanyagolható módon Bulcsú karcha halálának. Ugyanis forrásaink egyértelműen utalnak rá, hogy 955 után belvillongások történtek a Kárpát-medencében, erre a legékezebb példa a Csaba-történet. Szerinte a karcha-koalíció meggyengülését kihasználva Taksony leszámolt az egykori Bulcsú követőivel. Az eseményeket úgy rekonstruálta, hogy 955 után Taksony rátámadt Csabára, a Duna–Tisza közén lévő területeit elfoglalta, majd szállását átrakta ide, hogy jobban tudjon harcolni a főhatalomért. A meghódított törzseket pedig áttelepítette a Dunántúlra, hogy védelmet nyújtsanak egy esetleges német támadás ellen. Makk szerint régészeti megfontolások miatt ekkor még nem helyezhetjük a Dunántúlra a fejedelmi szálláshelyet, ráadásul a németektől való félelem miatt sem valószínű, hogy Taksony ide települt volna. A Bulcsú alatt túl nagy hatalomra szert tevő karcha koalíció megsemmisítésében minden bizonnyal jelentős szerep jutott a gyulának és Ajtony ismeretlen nevű elődjének. Makk szerint utóbbinak ekkor sikerült területéhez kapcsolnia a Maros és a Körösök között lévő területeket.⁷⁰

950 körül a gyula is ellátogatott Konstantinápolyba, felvette a kereszténységet, és hazahozta magával Hierotheos térítőpüspököt. Bulcsúval ellentétben ő megtartotta a békét, többet nem vezetett hadjáratot bizánci földre. Györffy ezzel ellentétben úgy gondolta, hogy a gyula útja Konstantinápolyba

⁶⁸ Uo. 58.

⁶⁹ Györffy Gy.: István király i. m. 49–51.

⁷⁰ Makk F.: Szállásterület i. m. 124–125.

a bizánci–magyar kapcsolatok további erősítését szolgálta, amit Hierotheos hazahozatala is alátámaszt, hiszen Bulcsú nem hozott magával haza térítő-püspököt. Szerinte ezek után a térítés az ország egész területén megindult, és valószínűleg a köznépre is kiterjedt, amire a számos görög építésű egyház is utal.⁷¹ Kristó szerint azonban Hierotheosz eleve csak a gyula területein működött, hiszen a keleti kereszténység felvétele a gyula önálló döntése volt, és nem képviselte a fejedelmi akaratot.⁷²

Ismeretes, hogy az augsburgi vereség után még másfél évtizedig folytatódtak a kalandozások bizánci területekre. Györffy szerint ez azért történhetett, mert 957–958 után megromlott a viszony a magyarok és a bizánciak között. Ugyanis Konstantinápoly figyelme Olga 957-es látogatása után az oroszok felé fordult, inkább nekik küldtek ajándékokat, és őket akarták megtéríteni. Ennek jegyében 958-ban Bizánc megtagadta a magyaroknak fizetett adót, ami a magyarok részéről újabb hadjáratsorozatot váltott ki. Györffy ehhez az eseménysorozathoz kapcsolja a szerinte az ország egész területére kiterjedő ortodox térítés lezárulását. Ezután csak a meggyőződéses keresztény gyulák maradtak meg vallásukban, az ország többi területén a térítés eredményei többnyire elenyésztek.⁷³

Makk szerint a 970-es arkadiupoliszi vereség hatalmas riadalmat keltett a magyarok körében. Az aggodalmakat csak tovább növelte, hogy a következő évben Bizánc vereséget mért az oroszokra, elfoglalta Bulgáriát, és a bolgár cárt foglyul ejtette. Makk ezeknek az eseményeknek tulajdonította, hogy a fejedelmi törzs áthelyezte a szállását az Észak-Dunántúlra, valamint hogy Géza és a gyula dinasztikus szövetséget kötöttek, illetve hogy megtörtént a nyugat felé való nyitás. Makk szerint a gyula – ugyancsak Bizánctól tartva – keletebbre húzódott, a Közép-Tisza és a Körösök vidékéről a Szamos középső és felső folyásához. Az ekkoriban lezajlott fejedelmi székhelyváltást támasztja alá az is, hogy a mainzi érsek által felszentelt Brúnó 972-ben még a Duna–Tisza között térített, azonban Szent István már Esztergomban született.⁷⁴

Makk impozáns elméletéhez csak annyit fűznénk hozzá, hogy a törzsek szálláshelyeinek alkalmankénti változása elfogadhatónak tűnik, azonban a feltételezett mozgások bizonyos esetekben a Györffy-féle túlzottan dinamikus elméletekhez válnak hasonlóvá, amelyet pedig a szegedi kötődésű medievisták korábban határozottan elvetettek.

⁷¹ Györffy Gy.: István király i. m. 47–48.

⁷² Kristó Gy.: Magyarország története i. m. 83–84.

⁷³ Györffy Gy.: István király i. m. 49.

⁷⁴ Makk F.: Szállásterület i. m. 126–127.

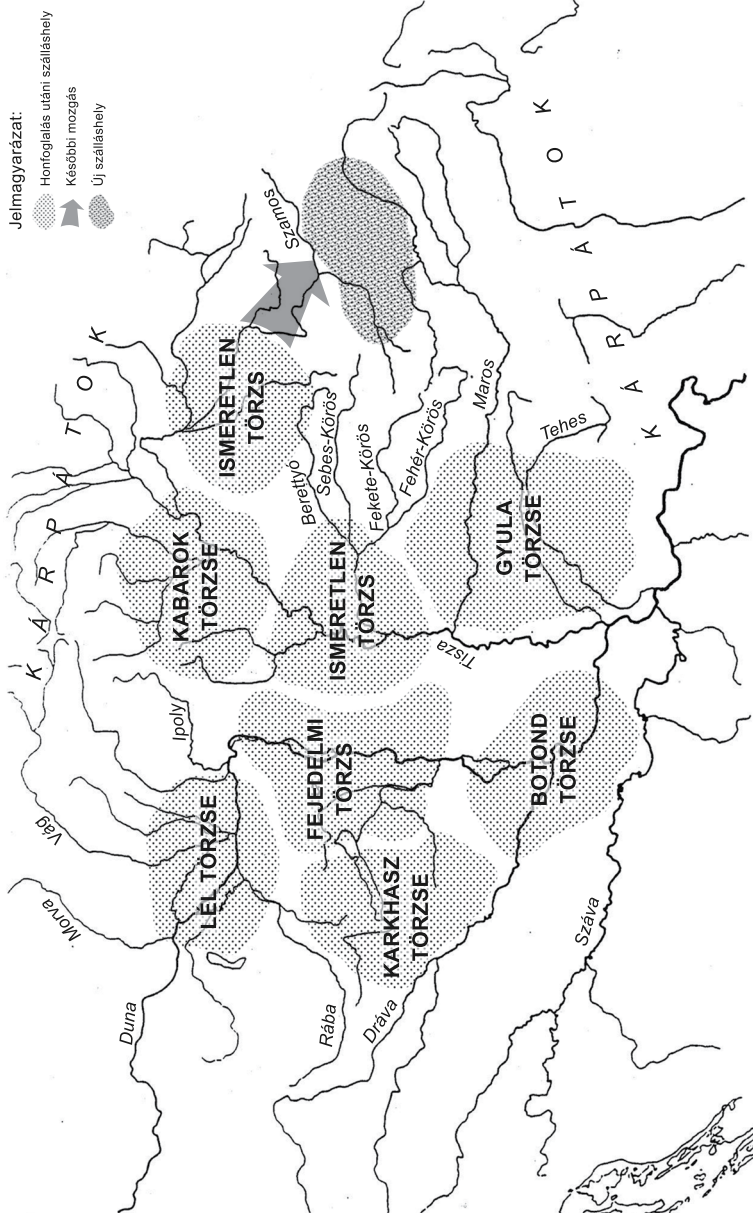
Dolgozatunk végén be kell mutatnunk Tóth Sándor László-féle rekonstrukciót a törzsek szálláshelyeiről, ugyanis ő teljesen szakított a Kristó által felvázolt, majd Makk által több ponton módosított elméletrendszerrel, és teljesen újszerű logikát követve folytatta vizsgálódását.

Tóth Kristóhoz hasonlóan a Duna középső szakaszához, a Duna–Tisza közének északi részére, illetve az Észak-Dunántúlra helyezte a fejedelmi törzs szállásterületét. Kiemelte, hogy a Krónikáshagyomány, illetve Anonymus is az Észak-Dunántúlra helyezi az Árpádokat. Ugyanakkor az, hogy István a legyőzött Koppány csonkjait Esztergomba, Győrbe, illetve Veszprémbe vitette, ugyancsak arra utal, hogy ezen a területen helyezkedtek el a központok. Krónikás hagyomány alapján törzsi szállásterületet tételezett föl a Nyírségben (Cundu törzse), a Körös és az Al-Duna által közrezárt területen (Ajtony törzse), ezen kívül a Duna–Tisza középső, déli részén (Ond törzse), végezetül a Dunától északra, a Felvidéken is (Huba vagy Lél törzse). Tóth feltételezte, hogy a Kárpát-medencébe betelepülő magyarok az etelközi megtelepedésük modelljét másolták. Utóbbi besenyő analógiák alapján igyekezett rekonstruálni, feltételezte, hogy a Dnyepertől nyugatra négy törzs helyezkedett el: a Kér, a Megyer, a Kabar és a Tarján. A Dnyepertől keletre pedig az alábbi törzseket lokalizálta: Nyék, Kürtgyarmat, Jenő, Keszi. A Kárpát-medencében ugyanezt az elhelyezkedést képzelte el, csak itt a Duna két oldalán helyezkedhetett el a 4-4 törzs. Későbbiekben Tóth ezt a hipotézisét azzal a kijelentéssel módosította, hogy nem tudhatjuk biztosra, hogy melyikek voltak a keleti, illetve a nyugati törzsek. A Kavar törzset a Tiszántúl déli részére, a Körös–Maros folyóktól az Al-Dunáig húzódó területre, azaz Ajtony későbbi államának területére, lokalizálta.⁷⁵

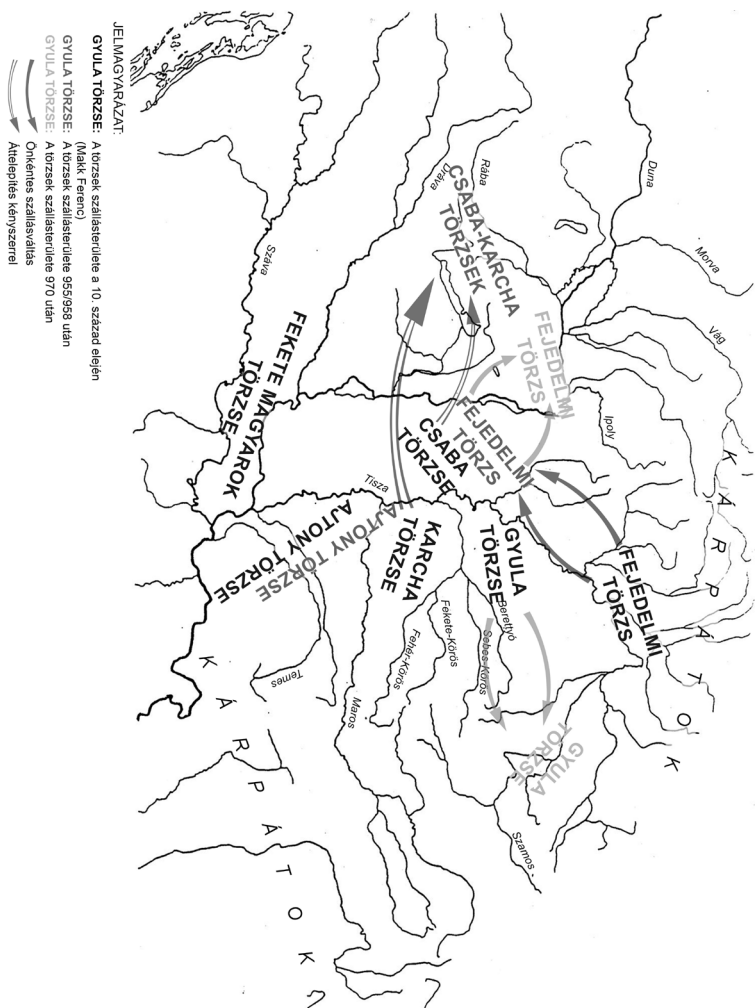
Dolgozatunkat összegezve a következő kijelentéseket tehetjük: A legtöbb kutatónál a törzsekhez való viszonyulás – azaz hogy elfogadták vagy tagadták létüket – döntően befolyásolta a 10. század belső viszonyairól alkotott elméleteiket. A törzsek létét tagadó kutatók (Pl.: Györffy, Szabados) rendszerint erős központi hatalommal és egységes állammal számoltak, ugyanakkor a törzsek létét hangsúlyozók (Pl.: Kristó, Makk) területiális különfejlődést, erősödő törzsi szeparatizmust és gyenge fejedelmi akaratot feltételeztek. Az évtizedek előrehaladtával a téma szakértői egyre több forrástípust vontak be vizsgálódásaikba, (pl. régészet eredményei), ezzel szemben bizonyos kútfők, elsősorban a Kárpát-medence helynévanyaga jelentős mértékben leértékelődött. Végezetül kijelenthetjük, hogy a korszakra jellemző elkeserítő forráshiány miatt a jövőben még számos teória láthat napvilágot a törzsek léteivel, illetve a honfoglalás utáni megtelepedéssel kapcsolatban.

⁷⁵ Tóth S. L.: Államalapítás i. m. 82–84. és újabban: Tóth S. L.: A magyar törzsszövetség i. m. 412–413.

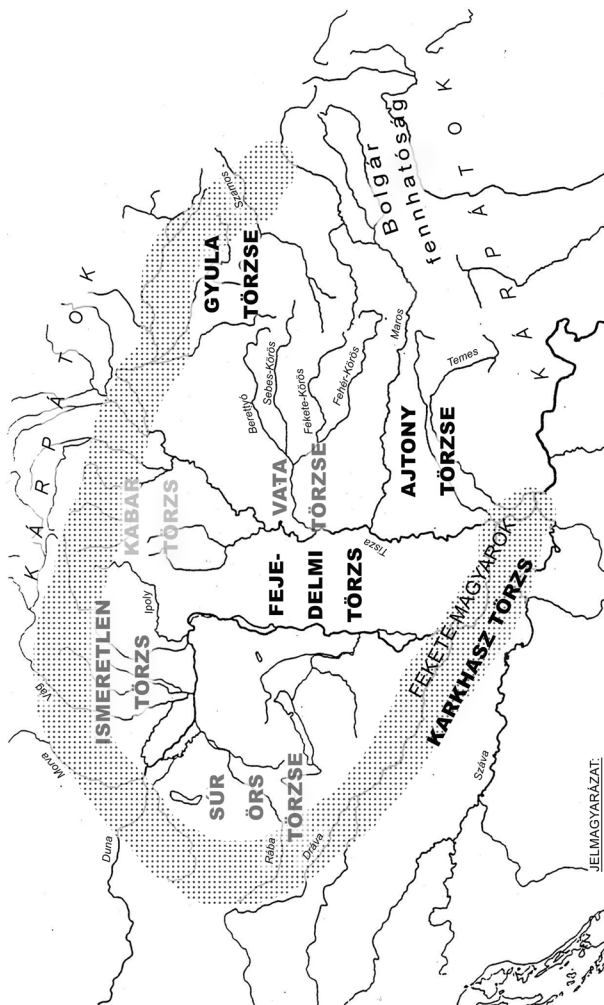
A TÖRZSEK SZÁLLÁSTERÜLETEI HÓMAN BÁLINT SZERINT (1912, 1923)

A törzsek szállásterületei Makl Ferenc szerint (2004)

KRISTÓ GYULA NÉZETEI A TÖRZSEK MEGTELEPEDÉSÉRŐL (1980-2005)

JELMAGYARÁZAT:

VATA TÖRZS: Csak 1980-ban nevesített törzs

GYULA TÖRZS: 1980-ban és 1995-ben is nevesített törzs szállásterülete

KABAR TÖRZS: A Kabar törzs szállásterülete és az 1980-as vélekedése szerint.

Kabar törzs szállásterülete Kristó 2005-ös vélekedése szerint.

Kristóf György Veres

Theorien zur Ansiedlung des Ungarntums im Karpatenbecken nach der Landnahme

Im Beitrag sollen die wichtigsten Theorien des 20. Jahrhunderts zur Eroberung des Karpatenbeckens vorgestellt und dabei besonderer Wert darauf gelegt werden, wie sich die Beurteilung der von verschiedenen Forschern verwendeten Quellengruppen veränderte und welche sonstigen Veränderungen es in der Erforschung des Themas auftraten. Bislang steht keine umfassende (auch die ziemlich umfangreiche einschlägige Fachliteratur systematisierende) historiographische Synopse zur Forschungsgeschichte zur Verfügung. Außerdem wurden die vorzustellenden Theorien auch forschungsmethodologisch nicht analysiert, obwohl die Ergebnisse maßgeblich dadurch beeinflusst wurden, auf welche Quellengruppen sich die Historiker bezogen hatten, bzw. nach welchen methodischen Aspekten die gegebenen Quellen untersucht worden waren. Schließlich gibt es auch keine Übersicht darüber, wie die Beurteilung der einbezogenen Quellentypen im Laufe der Jahrzehnte schwankte. Die schriftlichen Quellen der Geschichte des 9./10. Jahrhunderts sind frustrierend wortkarg, deshalb sind die hier untersuchten Theorien am besten nach den jeweiligen Aspekten thematisierbar, unter denen die Forscher den Mangel an zeitgenössischen Quellen zu beheben und kompensieren versuchten. Zuerst unternahm Bálint Hóman die Rekonstruktion der Ansiedlungsvorgänge des Ungarntums im Karpatenbecken. Bei seiner Untersuchung ging er von Anonymus' *Gesta* aus, betrachtete aber die so gewonnenen Daten mit Vorbehalt und kontrollierte sie in allen Fällen über die stämmischen Ortsnamen. Als erster versuchte György Györffy 1977 in seiner Monographie *István király* die Ortsnamen des Karpatenbeckens ganzheitlich zu analysieren. Seine Arbeitsmethode war genau das Spiegelbild zu Hómans Verfahren, der den Ortsnamen einen absoluten Quellenwert zugeschrieben und die schriftlichen Quellen nur als „Kontrollmaterial“ verwendet hatte. Hómans Arbeitsmethode wird u.a. von Gyula Kristó ernsthaft kritisiert, nach dem die Ortsnamen des Karpatenbeckens nur mit Vorbehalt herangezogen werden dürfen. Kristó warnt seit 1995 vor der Verwendung dieser Quellengruppe und lehnt Anonymus beinahe vollkommen ab. Schließlich wird den stämmischen Ortsnamen 2011

von György Szabados, der deren Verwendbarkeit für die historische Forschung ebenfalls grundsätzlich in Frage stellt, ein weitgehend geringer Quellenwert beigemessen.

Varga Virág

Magyarországi muszlim telepek funkciói az Árpád-korban

Bevezetés

Dolgozatomban az Árpád-kori Magyarország muszlim telepeinek térbeni és időbeli szóródását vizsgálom.¹ A címben szereplő muszlim telep kifejezés alatt mindazon földrajzi objektumokat értem, amelyekben koncentráltan megfigyelhető muszlim hitű népelemek jelenléte a vizsgált korszakban. Ez nemcsak település lehet, hanem akár kereskedelmi útvonal vagy tájegység is. Egy nem keresztény vallású népelem vizsgálata az Árpád-korban már csak azért is érdekes lehet, mert ez a nyugati típusú kereszténység meghonosodásának időszaka Magyarországon. Így adódik a kérdés: vajon más vallású etnikumok hogyan voltak beépíthetők a római katolicizmushoz csatlakozott országba – mind konkrét földrajzi elhelyezkedésüket tekintve, mind pedig azt, hogy milyen jellegű tevékenységekkel tudtak részt venni az ország életében. A témaválasztást az is indokolja, hogy a vonatkozó szakirodalomból egyelőre hiányzik a téma olyan jellegű feldolgozása, amely a korabeli muszlim telepek lokalizálására és funkciójuk rendszerezésére helyezné a hangsúlyt (korábban inkább szintézis jellegű, illetve más szempontokat – pl. a muszlimok eredetét – hangsúlyozó munkák születtek). Véleményem szerint azonban lehetséges úgy is finomítani a történettudomány jelenlegi ismereteit az Árpád-kori muszlimok tevékenységének jellegére vonatkozóan, hogyha telepeik térbeni elhelyezkedéséből

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Körmendi Tamás tanár úrnak, aki mindenben támogatott az előadás és a kézirat elkészítése közben, Szentgyörgyi Rudolf és Bárth János tanár uraknak a szóbeli megjegyzéseikért, illetve Páncsity Lídia grafikusnak a térképmelléklet elkészítéséért.

indulunk ki. A muszlimok által elvégzett feladatokat ugyanis nemcsak az iszlám hitű népelemek hazájából hozott szakértelme, hanem a Magyar Királyságban földrajzilag elfoglalt helye is meghatározta. A vizsgálathoz akár adalékokat szolgáltathat a későbbiekben, hogy a muszlim települések régészeti feltárása folyamatosan zajlik.

A témához kapcsolódó kútfők magukban foglalják a magyar elbeszélő források mellett (Anonymus gestája, Rogerius *Siralmas éneke*, Kézai Simon gestája, illetve a 14. századi krónikakompozíció) a külföldi elbeszélő forrásokat is (Abú-Hámid al-Garnáti arab utazó úti leírása, Jákút arab geográfus tudósítása és Ioannes Kinnamos *Epitomé* című, görög nyelvű elbeszélő forrása). Kiemelt jelentősége van a hazai és pápai okleveleknek, a magyarországi törvényeknek (Szent László I. dekrétuma, Kálmán I. dekrétuma, Aranybulla, beregi egyezmény, valamint az 1279-es budai zsinat rendelkezései) és a régészeti anyagnak is. Dolgozatom sarkalatos alapvetése, hogy a muszlim telepek földrajzi szóródását nagymértékben meghatározták a törvények által közvetített attitűdök. Az Árpád-korban hozott magyar törvényekben megfigyelhető a muszlimokra vonatkozóan egyfajta asszimilációs-szegregációs törekvés: a 11–12. században inkább az iszlám vallásúak beolvasztására törekedtek, míg a 13. században már elkülönítésükre. Szent László I. dekrétuma megkövetelte, hogy amennyiben egy kereszténységre már áttért muszlim körülméletlkedik, másik faluba kell költöznie.² Szintén beolvasztó jellegű Könyves Kálmán I. dekrétuma, amely tiltotta az iszlám étkezési és tisztálkodási szokások követését, és előírta, hogy a muszlim nők keresztény férfihoz menjenek feleségül.³ A 13. századra már sokkal inkább a szegregáció került a rendelkezések homlokterébe: az 1222. évi Aranybulla a muszlimok bérleti rendszerének felszámolására törekedett.⁴ Az 1233-as beregi egyezmény a pénzügyi visszaszorítás mellett olyan megkülönböztető jel viselését írta elő, amely elkülönítette a muszlimokat (és a zsidókat) a keresztényektől, valamint az addigi hagyománnyal szemben tiltotta a vegyes házasságokat.⁵ Az 1279-es budai zsinat rendelkezései szintén beilleszthetők e vonulatba.⁶ Véleményem szerint a törvényekben megjelenő, muszlimokkal

² Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. (a továbbiakban: Závodszy 1904.) 159.

³ Závodszy 1904. 189–190.

⁴ De Bulla Aurea. Andreae II regis Hungarie MCCXXII. Szerk. Bessenyei Lajos – Érszegi Géza – Maurizio Pedrazza Gorlero. Verona, 1999. (a továbbiakban: DBA) 28.

⁵ Fejér György: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Buda, 1829–1844. (a továbbiakban: Fejér CD) III. 2. 28.

⁶ Kohn Sámuel: Az 1279. budai zsinat összes végzései. Történelmi Tár (1881) 548.

kapcsolatos asszimiláló vagy szegregáló jellegű hozzáállás kölcsönhatásban állt a muszlimok lakta telepek térbeni elhelyezkedésével is.

Szakirodalmi előzmények

A magyar történettudomány eredményeit az Árpád-kori Magyarország iszlám vallású népelemeivel kapcsolatban az elmúlt néhány évtizedben főképp Szűcs Jenő és Kristó Gyula munkái határozták meg.⁷ Az utóbbi évekből Berend Nórának a középkori Magyarország nem keresztény népcsoportjait (muszlimok, zsidók, kunok) vizsgáló monográfiája jelentősebb, illetve kiemelhető még Mátyás Botond két tanulmánya, amelyekben a korabeli magyarországi muszlimok származására vonatkozó kérdésekre keresett válaszokat.

Szűcs Jenő tanulmányában a Magyar Királyságba a 11–13. folyamán betagozódó muszlimokat párhuzamba állította a 15–18. században a Dnyeszter partján élő magyarokkal. A kapcsolat alapját véleménye szerint az adta, hogy mindkét néptörzék kiszakadt etnikai tömegéből, és egy idegen hatalmi, vallási-kulturális környezetben próbált fennmaradni viszonylag kis létszáma ellenére, meglehetősen hosszú ideig sikeresen. Ennek feltételét Szűcs abban látta, hogy alsó fokon mindkét etnikai törzék részesült minimális jogi, illetve kulturális toleranciában.⁸ Abú-Hámid feljegyzéseiből az derül ki, hogy alapvetően két csoportra oszthatók a korabeli Magyarországon élő iszlám hitűek: khorezmi-ekre/hvárezmi-ekre és maghrebiekre.⁹ Szűcs Jenő álláspontja szerint mindkét népelem a Kazár Birodalom része volt, majd a már független magyarokhoz csatlakoztak, akikkel betelepültek a Kárpát-medencébe. A népelemek a külsőségek és a vallási szokásaik terén lassan beolvadtak, amit Szűcs többek között a 11. századi, asszimilációs attitűdöt felvonultató törvényekből is eredeztetett. Mindemelllett a népcsoport esete alapvetően az etnikumok életképességére jelentett megfelelő példát.¹⁰ Szűcs Jenő a muszlim népesség településeinek térbeni elhelyezkedésére és funkcióira is kitért dolgozatomnál némiképp kisebb mértékben: említést tett a Bizánc elleni védelmet biztosító szerémségi íjászokról, a Prága felé vezető kereskedelmi útvonal mentén letelepült Nyitra

⁷ Szűcs Jenő *Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről című tanulmánya 1987-ben jelent meg először, a dolgozatban azonban a Holmi folyóirat által 2008-ban közölt újabb kiadására hivatkozom.*

⁸ Szűcs Jenő: *Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről.* Holmi 20. (2008) 1399–1409. 1400.

⁹ Abú Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153. Közzétette: O. G. Bolsakov – A. L. Mongajt. Bp. 1985. 56. (a továbbiakban: Abú Hámid)

¹⁰ Szűcs J.: *Két történelmi példa i. m. 1401–1405.*

megyei pénzverő és vámos muszlimokról, valamint az Erdélyből Pestre vezető sóutak mentén élő nyírsegi, Arad környéki és Eszék vidéki iszlám vallású népelemekről.¹¹

Kristó Gyula a középkori Magyarország nem magyar népeiről írt monográfiájában amellett foglalt állást, hogy a korszakban Magyarországon élő muszlimok egy része a honfoglaló magyarság egyetlen katonai segédnépének, a kavarságnak volt alkotóeleme. Összefoglalta az államalapítás előtti időkből származó, a magyar néppel kapcsolatban álló muszlimokról szóló külföldi elbeszélő forrásokat: Al-Maszúdi tudósítását, az al-Bakri nevéhez kapcsolható forrást, illetve Ibrahim ibn Jakub munkáját. E forrásokból képet kaphatunk arról, hogy a nomadizáló magyarság még kifejezetten tolerálta a velük együtt élő népek vallási különbségeit.¹² Szűcs Jenővel szembehelyezkedve, több meggyőző érvet felsorakoztatva Kristó Gyula elvetette a muszlimok kazár eredetének lehetőségét.¹³ A török nyelvet beszélő volgai bolgár és az iráni nyelvet használó hvárezmi/khorezmi származású csoportokra tagolta a tárgyalt korszak muszlimjait.¹⁴ A Hvárezmi Birodalomból származókat nevezte kálizoknak: ők pénzügyi tisztségeket viseltek, a magyarok Bizánc-ellenes háborúiban elő- és utóvédként funkcionáltak. Abú-Hámid beszámolója szerint titkolták vallásukat,¹⁵ Kristó pedig egy 1212. évi oklevélből azt a következtetést szűrte le, hogy egy részüknek vallása nem az iszlám volt, hanem a zsidó hitet követték.¹⁶ A mór utazó által megnevezett másik muszlim csoportot, a maghrebieket Kristó a török úzokkal azonosította. Ezt erősíti, hogy Abú-Hámid a magyarországi maghrebiekről azt jegyezte meg úti leírásában, hogy csak háborúban szolgálták a királyt, és az iszlám vallást is nyíltan vállalták.¹⁷ Tehát a maghrebiek minden bizonnyal egy olyan török népnek feleltethetők meg, amely Abú-Hámid Magyarországon járta (1151–1153) előtt nem sokkal érkezhettek a térségbe, ugyanis akkor még őrizték nyelvüket, szokásaikat, és csak egy bizonyos meghatározott katonai szolgálattal tartoztak a királynak.¹⁸ Emellett habár nem túl régóta, de áttértek az iszlám vallásra (ugyanis még nem voltak

¹¹ Szűcs J.: Két történelmi példa i. m. 1402–1403.

¹² Kristó Gyula: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. (Kisebbségkutatás könyvek) Bp. 2003. 40–42.

¹³ Kristó Gy.: Nem magyar népek i. m. 43–44.

¹⁴ Kristó Gy.: Nem magyar népek i. m. 43–45.

¹⁵ Abú-Hámid 56.

¹⁶ Kristó Gy.: Nem magyar népek i. m. 46.

¹⁷ Abú-Hámid 56.

¹⁸ Kristó Gy.: Nem magyar népek i. m. 48–49.

minden vallási előírással teljesen tisztában), amelyet nyíltan fel is vállalhattak zsoldosszolgálatukért cserébe – II. Géza király pedig feltehetőleg szintén nem véletlenül toboroztatott muszlim és török íjászokat Abú-Hámiddal.¹⁹ Ezen megfontolásokból kiindulva a tanulmány további részeiben a maghrebieket úz eredetű népelemként kezelem.

Berend Nóra monográfiájában azt olvashatjuk, hogy az Árpád-kori magyarországi muszlimok eleinte a távolsági, később pedig a belkereskedelem színterein voltak jelen,²⁰ elsősorban a királyi ellenőrzés alatt álló sókitermelés és -kereskedelem révén. Kiemelendő Szeged környéki elhelyezkedésük, valamint pesti tartózkodásuk.²¹ Ami a pénzügyi funkciókat illeti, az iszlám hitűek főképp jövedelembérléssel foglalkoztak (vámok, révek, adók bérlése).²² Gazdasági szerepük mellett jelentős volt még a muszlimok szervezett egységekben történő katonai szerepvállalása, ami nemcsak a király számára jelentett potenciális hadi segítséget, hanem a földesurak is felhasználták őket egymás elleni harcokban. A muszlimoknak mezőgazdasági szerepe is lehetett az Árpád-korban, ugyanis kereskedelmi-pénzügyi és katonai tevékenységeik következményeként nyilvánvalóan szerezhettek földbirtokokat.²³ Mindezek a szolgálatok lehetővé tették, hogy a muszlimoknak kialakuljon egyfajta belső hierarchiája, ami az államba való tagozódásukat is elősegítette.²⁴ Karrierjük fellendítése érdekében nemegyszer keresztény hitre tértek; ennek ellenére jellemző volt titkos vallás-gyakorlásuk, azonban asszimilációjukat elősegítette a külföldi hitsorsosaikkal történő gyér kapcsolattartás és a helyi szokások átvétele.²⁵

Mátyás Botond 2013-as munkájában elsősorban a magyarországi muszlimokkal kapcsolatos komplett Árpád-kori forrásanyagot elemezte, majd röviden válaszokat keresett a muszlimok származására vonatkozóan. Főképp az okleveles forrásanyagból állnak rendelkezésünkre muszlim lakosokat említő adatok, Mátyás Botond vizsgálódása azonban dolgozattal ellentétben nem terjed ki ezen települések konkrét lokalizálására. Tekintélyes mennyiségű olyan helységnevet gyűjtött viszont össze, amelyek úgynevezett pusztá népnévből történő helynévadással keletkeztek (konkrétan a káliz, a

¹⁹ Abú-Hámid 65.

²⁰ Berend Nóra: A kereszténység kapujában. Zsidók, muszlimok és „pogányok” a középkori Magyar Királyságban. Máriaesnyő 2012. 28.

²¹ Berend N.: A kereszténység kapujában i. m. 126–132.

²² Berend N.: A kereszténység kapujában i. m. 128–136.

²³ Berend N.: A kereszténység kapujában i. m. 136., 139.

²⁴ Berend N.: A kereszténység kapujában i. m. 280.

²⁵ Berend N.: A kereszténység kapujában i. m. 260–263.

koroncó, a böszörmény és a szerecsen népelnevezésekből), s ezáltal – kellő óvatossággal közelítve a problémához – egykori muszlim lakosságot implikálhatnak. Mátyás véleménye szerint a muszlimok két nagyobb turnusban települtek a Kárpát-medencébe: a hvárezmieket a honfoglaló magyarokkal érkezettek először, és körülbelül a 11. századig folyamatosan települtek be csoportjaik, míg a maghrebiek a 12. század közepi, Bizánc-ellenes háborúk folytán kerültek a déli határsáv területére.²⁶

2014-es tanulmányában Mátyás Botond a korábbi szakirodalom áttekintését követően részletesebben is kifejtette nézeteit az Árpád-kori magyarországi muszlimok származására vonatkozóan.²⁷ Azt állapította meg, hogy nem egy nagy betelepítés keretében érkeztek a Kárpát-medencébe, hanem a 10–12. század során folyamatosan.²⁸ Véleménye szerint első nagyobb csoportjuk a Kazár Birodalomból való kiválás után csatlakozott, utánuk pedig a 12. század közepén a maghrebiek nyertek befogadást az országba, akiket a bizánciak telepítettek a déli határsávra.²⁹ Mátyás Botond egyik újszerű megállapítása a történettudomány eddigi álláspontjával szemben az, hogy a maghrebieket a Balkán felől betelepült, szeldzsuk-török népnek tartja. Ezt többek között azzal is alátámasztotta, hogy a Maghreb szó jelentése ’nyugati föld’, és a szakszíni Abú-Hámidnak (aki a maghrebi elnevezést használta a magyarországi muszlimok egyik csoportjának megnevezésére) a Rumi-Szeldzsuk Birodalom – lakóhelyéhez képest – nyugatinak számított.³⁰ Mátyás a muszlim telepkek funkcióit tekintve a Bizánci Birodalom elleni határvédelmi feladatokat, a bizánci-balkáni kereskedelembe betöltött közvetítő szerepet, valamint a pénzügyleteket hangsúlyozta.³¹

A magyar történettudomány tehát eddig elsősorban az Árpád-kori magyarországi muszlimok eredetével, magyarok közé olvadásának okaival, a vonatkozó forrásanyag szintetizálásával és kisebb mértékben a muszlimok lakta települések által betöltött funkciókkal kapcsolatos eredményeket vonultatott fel. Dolgozatom arra vállalkozik, hogy a muszlim telepkeket rendszerezze, az általuk betöltött funkciókat megállapítsa, illetve felvázolja a települések

²⁶ Mátyás Botond: „Quos hungarice Caliz vocant” Magyarországi muzulmánok és eredetük az Árpád-kori forrásanyag tükrében. In: Szemelvények 2. Szerk. Böhm Gábor – Fedeles Tamás. (Specimina Operum Iuvenum 2.) Pécs 2013. 185–208. 206.

²⁷ Mátyás Botond: Az Árpád-kori magyarországi muszlimok eredete. Fons 21. (2014) 315–329. 317.

²⁸ Mátyás B.: Muszlimok eredete i. m. 325.

²⁹ Mátyás B.: Muszlimok eredete i. m. 321.

³⁰ Mátyás B.: Muszlimok eredete i. m. 323–324.

³¹ Mátyás B.: Muszlimok eredete i. m. 327.

elhelyezkedése és a magyar törvényekben megjelenő, a muszlimokat érintő asszimiláló vagy szegregáló attitűd közötti összefüggéseket.

A muszlim telepek lokalizálása és csoportosítása

A dolgozat célja tehát, hogy a korabeli muszlim jelenlétre konkrét okleveles adatokat felvonultató, illetve a helynév-tipológiai szempontok szerint vélhetően iszlám hitűek lakta telepeket lokalizálja és rendszerezze. A telepek pontos földrajzi elhelyezéséhez Kristó Gyula, Makk Ferenc és Szegfű László adattárát³² használtam fel. Az adattár nem tartalmazza a települések névadatainak teljes összefoglalását, a településneveket helynévtani központú megközelítéssel Rácz Anita rendszerezte helynévgyűjteményében.³³ A földrajzi objektumok térképre vetítése után kirajzolódtak egyes nagyobb gócpontok, amelyekben koncentráltabban megfigyelhetők muszlimok lakta települések. Az adatok összesítéséből látszik, hogy mikor melyik régióban volt jellemző a nagyfokú muszlim jelenlét. A telepek lokalizálása mellett kontextusba helyezésükre is törekedtem: a teljesebb földrajzi kép lehetővé tette a telepek alkotta gócpontok funkcióinak megállapítását és/vagy azt, hogy megvizsgáljam, milyen összefüggés áll fenn a törvényekben megjelenő asszimiláció-szegregáció attitűd és a telepek földrajzi elhelyezkedése között.

Módszertani keret

Tóth Valéria névrendszertani vizsgálatokat tartalmazó monográfiájában megkülönböztet személynévből, népnévből, törzsnévből, patrocínium nevéből, foglalkozásnévből, határvédelemre utaló elnevezésből, valamint víz- és határnévből kialakult településneveket. A népnévből keletkezett településnevek egy csoportja egyrészes helynév, amely kollektív, gyűjtőnévi értelemben használt, úgynevezett puszta népnévből történő névadással jött létre. Kis csoportot alkotnak az ilyen típusú településnevek a magyar helynevek rendszertanában, ugyanis mindössze a besenyő, a bösörmény és a káliz elnevezésekből keletkeztek képzés vagy összetétel nélkül, közvetlenül településnevek.³⁴ A települések elnevezésének lehetséges motivációja lehet, hogy a magyar nyelvű, keresztény lakosok a szomszédos telepek bösörményeinek vagy kálizainak

³² Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II. Szeged. 1973–1974.

³³ Rácz Anita: Adatok a népnévvvel alakult régi településnevek történetéhez (A Magyar Névarchívum Kiadványai 19.) Debrecen. 2011.

³⁴ Tóth Valéria: Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. Abaúj és Bars vármegye. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 6.) Debrecen 2001. 27.

eltérő vallási (esetleg etnikai, nyelvi) hovatartozását kívánták hangsúlyozni magának a településnek adott névvel is. Ezt alátámaszthatja, hogy az Árpád-kori muszlim telepeknek térképre vetítése viszonylag jól elhatárolható gócpontokat mutat, amelyek valóban mintegy kisebb-nagyobb szigeteket képeztek a Kárpát-medencében (kitűnve a többségi, keresztény vallású társadalomból). Tóth Valéria szerint a pusztá népnemes településnevek a 11–15. század folyamán bármikor keletkezhetek,³⁵ azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy az iszlám vallású etnikumok a 13. századtól már jórészt beolvadtak a magyarságba, ezért megítélésem szerint a káliz és böszörmény szavakból közvetlenül létrejött helynevek viszonylag nagy biztonsággal datálhatók az Árpád-kor idejére.³⁶ Viszont még így is óvatosan kell megközelítenünk őket, mert akár az is előfordulhatott, hogy az adott település népnévből létrejövő személynévből nyerte elnevezését, amelynek etimológiája viszont nem kizárólagosan a nevet magán viselő személy etnikai hovatartozására utalhat.³⁷ Dolgozatom terjedelmét és témáját tekintve sem kíván etimologizálásba váltani. A pusztá népnévből létrejött településneveknek a vizsgálatba vonásával adott esetben azonban akár történettudományi érveket szolgáltathat ehhez a majdani nyelvészeti vizsgálódáshoz.

Fogalmi bázis a helynévtani megalapozottságú lokalizációhoz

Az Árpád-kori magyarországi muszlimokra legáltalánosabb értelemben az *izmaelita* elnevezést használjuk: ez az iszlám vallású etnikumok gyűjtőneve. A latin nyelvű forrásokban szereplő *saracenus* szó is átfogó jelleggel használatos minden magyarországi iszlám hitűre. Ennek magyar nyelvű megfelelői a *szerecsen* és *böszörmény* szavak, amelyek tehát az izmaelitával és a szaracénnal szinonim értelemben használatosak. Igaz, ez nem volt mindig így; a *saracenus* megnevezés először a levantei eredetű arab muszlimokat jelölte, majd jelentéstágulás következtében vált elterjedtté a fent említett értelemben.³⁸ Az *izmaelita* és *szaracén/szerecsen/böszörmény* kifejezések mögött azonban különféle eredetű, etnikai hovatartozásukat tekintve eltérő elemek keverednek.³⁹

³⁵ Tóth V.: Névrendszertani vizsgálatok i. m. 29.

³⁶ A kálizok egy részével kapcsolatban olyan nézetek is fennállnak, miszerint egy részük nem iszlám hitű volt, hanem zsidó vallású. Azonban a korabeli magyar törvények a zsidókkal kapcsolatban ugyanazokat a tendenciákat követték, mint a muszlimok esetén, ezért a zsidó vallású kálizok is illeszkednek a fenti megállapításba.

³⁷ Tóth V.: Névrendszertani vizsgálatok i. m. 24.

³⁸ Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. 298.

³⁹ Kristó Gy.: Nem magyar népek i. m. 41.

Mint már említettem, a témára vonatkozó egyik legfontosabb kútfőben, Abú-Hámid al-Garnáti úti leírásában alapvetően a muszlimoknak két nagyobb csoportja kerül elkülönítésre: a keleti eredetű, iráni nyelvet beszélő, Aral-tó vidéki Hvárezmi/Khorezmi Birodalomból származó iszlám vallásúak alkotják az egyiket.⁴⁰ A hvárezmiek/khorezmiek magyar neve a *káliz*, mongol nyelvű megjelölése pedig a *koroncó*.⁴¹ A mór utazó által megkülönböztetett másik nagyobb muszlim csoportot a nyugati eredetű maghrebiek alkotják.⁴² A historiográfiai fejezetben ismertettem Kristó Gyula álláspontját a maghrebiek származására vonatkozóan (véleménye szerint a török eredetű úzoknak feleltethetők meg), és kifejtettem az Abú-hámid al-Garnáti úti leírására visszavezethető, Kristó nézetét alátámasztó érveket.⁴³ Mindezekre alapozva bevontam a vizsgálatba azokat a földrajzi objektumokat is, amelyek elnevezésében az *úz* kifejezés megtalálható.

Az elkülönített telep csoportok elemzése

A telepek által sűrűbben átszőtt vidékekhez minden esetben kapcsolható egy olyan funkció is, amelyet az itt élő muszlimok jellegzetesen elláttak; ezek a funkciók részben földrajzilag meghatározottak, részben a törvényekben megjelenő, a muszlimokat érintő társadalmi beolvasztás-elkülönítés hozzáállásra vezethetők vissza. Négy nagyobb tevékenységi kört különböztettem meg: pénzügyi szerep (királyi kincstár felügyelése, pénzverés és ennek felügyelése, vám-, rév- és adóbérlés), kereskedelmi szerep (elsősorban sókereskedelem), katonai szerep (határvédelem és katonai segédnépként történő fellépés), illetve a korszakra általánosan is jellemző mezőgazdasági szerep. A kérdéskör azonban természetesen nem egyszerűsíthető le ennyire: egy-egy olyan területhez, ahol koncentráltan helyezkednek el muszlim telepek, nem csupán egyetlen szerepkör kapcsolódik, azonban megkíséreltem kiválasztani a legdominánsabbat minden esetben, és ezek mentén rendszerezni az iszlám hitűek lakta települések nagyobb göcpontjait.

⁴⁰ Abú-Hámid i. m. 56.

⁴¹ Kristó Gy.: Nem magyar népek i. m. 45.

⁴² Abú-Hámid i. m. 56.

⁴³ II. Géza muszlim és török íjászokat toboroztatott Abú-Hámid al-Garnátival, utóbbiak még őrizték török nyelvüket, szokásaikat, és nyíltan vállalhatták iszlám vallásukat katonai szolgálataikért cserébe.

Pest vármegyei muszlim telepek

Budakalász (*Kaloz*) közvetlenül a Szentendrei-szigettől délre, a Duna jobb partján helyezkedik el. A helynévben szereplő -kalász utótag a káliz elnevezésre vezethető vissza etimológiailag, erre hatott alakilag a kalász 'gabonafő' köznév.⁴⁴ A környék muszlimok lakta voltát erősítheti, hogy a Budakalással szomszédos településen, Békásmegyeren élő kálizokról vall egy 1135. évi oklevél.⁴⁵ A mai Budapest XVI. kerületére lokalizálható Böszörménykút (*Bezermenkwt*). Ezen elnevezés implikálhat böszörmény lakosokat, ugyanis a böszörmény megnevezést tartalmazó földrajzi objektumok a helynevek tipológiájában a népnévből létrejövő csoportba tartoznak, ez pedig a legtöbb esetben a település névadásakor ott élő lakosság etnikai hovatartozására utal.⁴⁶ Böszörménykútra a Kristó–Makk–Szegegy-adattár szerint 1325-ből van adatunk, amikor már jórészt megtörtént az izmaelita népelemek beolvadása a magyarságba. Ezért is tartom elképzelhetőbbnek, hogy a település nevét erről a kirívónak számító tulajdonságáról – azaz muszlimok lakta voltáról – kaphatta a környékbeli magyar ajkú lakosságtól. Pesten is kimutatható iszlám hitűek megjelenése: Györffy György szerint már Taksony fejedelem telepített oda iszlám hitű vámszedőket. A későbbi századokból azonban okleveles adat is alátámasztja a pesti muszlim jelenlétet: 1218-ban II. András király a pesti muszlim vámosok jövedelmét kötötte le felesége, Jolánta királyné hitbérének fejében.⁴⁷

Ebben a régióban tehát elsősorban pénzügyi jellegű tevékenységeket láthattak el az Árpád-korban itt élő iszlám hitűek, ez nyilvánvalóan szorosan összekapcsolódott a Duna menti kereskedelemmel. II. András uralkodásának későbbi szakaszaiban viszont már megjelentek azok a törvények, amelyek igyekeztek korlátozni a muszlimok pénzügyi szerepvállalását, és ez a szegregáló attitűd elősegítette a népesség lassú beolvadását a magyarok közé.

Északnyugat-magyarországi muszlim telepek

Az 1111. évi zabori oklevélben nyitrai kálizokat említenek, akik a Marcus, Etheius, Porcus és Magiug neveket viselték, és a királyi kincstár kezelőiként

⁴⁴ Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Bp. 19884. (a továbbiakban: FNESz) I. 260.

⁴⁵ „iuxta Danubium infra generationem Kalez” – Fejér CD VII. 5. 103.

⁴⁶ Kiss Lajos: A Kárpát-medence régi helynevei. Magyar Nyelvőr 120. (1996) 440–450. 446.

⁴⁷ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp. 1987–1998. (a továbbiakban: Györffy ÁMTF) IV. 544.

tevékenykedtek.⁴⁸ Kalászt egy 1156. évi oklevél *Qualiz*, egy 1232. évi diploma pedig *Kaluz* néven emlegeti.⁴⁹ Ez a település a Zsitva és a Garam folyók között fekszik, Nyitrától délkeletre. Megtudjuk azt is, hogy az itt élő izmaeliták pénzveréssel, vámolással foglalkoztak.⁵⁰ Számolhatunk tehát muszlim jelenléttel az észak-magyarországi vidéken, illetve azt is megállapíthatjuk, hogy az itt élő kálizok jelentős pénzügyi tisztségeket viseltek, amivel szervesen be tudtak kapcsolódni az állam gazdasági működésébe. Ez az állapot összeegyeztethető a törvények által tükrözött, muszlimokra vonatkozó attitűddel is, ugyanis azon oklevelek, amelyek konkrétan említik, hogy a pénzügyi világban bizonyos meghatározott szerepeket töltöttek be az itteni muszlimok, a 12. századra tehetők (1111: királyi kincstár kezelői, 1156: pénzverők, vámosok), amikor az alapvető hozzáállás az iszlám hitűekhez az asszimilációs törekvés volt.

Említést érdemel még Kormosó (*Kurumsou*) is, amely a Garam és Ipoly folyók között található, és egy 1266. évi oklevél említi.⁵¹ A helység muszlim telep volta meglehetősen kétséges. A Kristó–Makk–Szegfű-adattár azon földrajzi objektumok között tárgyalja a települést, amelyek a koroncó szóra visszavezethető névvel rendelkeznek, azonban etimológiai ismereteink alapján a szláv eredetű Kornis személynév népetimológiás módosulásával (a kormos melléknév beleértésével) létrejövő tulajdonnévről beszélhetünk.⁵² Véleményem szerint mind a szláv személynévre, mind a koroncó népnévre visszavezethető eredet mellett sorakoztathatók fel érvek. Ha jóval az okleveles említés előtt – valamikor a 11–12. században, a muszlimok asszimilációjára törekvő uralkodói hozzáállás idején – nevezték el a települést, akkor illeszkedik a környéken fellelhető, pénzügyi szerepkört betöltő muszlimok lakta helységek sorába. Ha az okleveles említés idejében, vagy legalábbis nem sokkal előtte történt a település névadása, akkor szintén lehetséges, hogy muszlim lakosairól nyerte elnevezését a telep, ugyanis a 13. század második felében már megindult az izmaeliták asszimilációja, ezért akár névadás alapjául is szolgáló, kirívó tulajdonsága lehetett egy helységnek, ha iszlám hitű lakosai voltak. Ugyanakkor éppen a muszlimok beolvadása jelenthette akár azt is, hogy már nem éltek itt izmaeliták (vagy akár soha nem is éltek), s ez esetben pedig a szláv eredetű személynévre visszavezethető etimológia érvényesül.

⁴⁸ *Diplomata Hungariae Antiquissima*. I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131. Ed. Györfly György. Bp. 1992. 282–283.

⁴⁹ Kristó Gy. – Makk F. – Szegfű L.: Adatok i. m. 17.

⁵⁰ Györfly ÁMTF IV. 402.

⁵¹ Kristó Gy. – Makk F. – Szegfű L.: Adatok i. m. 17.

⁵² FNSz I. 781.

Győr és Veszprém vármegyei muszlim telepek

Győr és Veszprém vármegyében több olyan földrajzi objektum is fellelhető, amelyek elnevezésében megtalálhatjuk a szerecsen szót: Szerecsény (*Zerechyn*),⁵³ Gárdonyszerecsén, Szerecsény dűlő és Szerecsén-tó. A Szerecsén-tó a Tihanyi-félszigettől északkeletre található, és 1267. évi adatunk van említésére.⁵⁴ Szerecsény település etimológiai kutatások szerint a 11. századi muszlim besenyőkről kapta nevét, akiket keresztény vallású környezetük nevezett el iszlám (szaracén) vallásukról szerecseneknek.⁵⁵ Gárdonyszerecsén és Szerecsény dűlő Szerecsényhez nagyon közel lokalizálható földrajzi objektumok, így etimológiai ismereteinket elfogadva ezek szintén muszlim lakosaikról kaphatták nevüket.

Emellett a káliz és koronóc szavak is megjelennek több település nevében: Koronóc (*Koromszo*), Kálóczi-sziget és Kalócvölgy.⁵⁶ Az így keletkező helynevek esetében nem zárhatjuk ki a személynévi eredetre visszamenő etimológiát sem, véleményem szerint azonban valószínűbb, hogy a települések muszlim lakosaikról kaphatták nevüket, ugyanis a térségben ez nem lenne egyedülálló jelenség, illetve a régió kereskedelembe betöltött szerepe komoly lehetőségeket jelenthetett az Árpád-korban jellegzetesen ezzel (is) foglalkozó izmaelitáknak.

Szőlőismegyerről két információ áll rendelkezésünkre Árpád-kori oklevelekből. Az egyik az, hogy 1335-ben a Kalez nemzetségnek voltak a településen szőlői, a másik szerint pedig IV. Béla király 1266-ban az itt lakó szolgálonépeit a turóci prépostságnak adta.⁵⁷ Élhetett tehát Szőlőismegyeren egy nagy valószínűséggel káliz eredetéről nevét kapó nemzetség, amely szőlőtermeléssel – s ebből kifolyólag borkereskedelemmel – foglalkozott. A térségnek szintén a kereskedelmi régió jellegét erősíti, hogy jelentős kereskedelmi útvonal is húzódott itt. A Kalez nemzetség szőlőbirtokára vonatkozó adat 12. századi: a megtermelt javakkal való kereskedéssel jelentős szerepet vállaltak az ország gazdasági életében, amely egybevág azzal a tendenciával, hogy akkortájt még valóban engedték a muszlimoknak a részvételt az ország gazdasági vérkeringésében, nem pedig szegregálni próbálták őket.

⁵³ Fejér CD IV. 2. 401.

⁵⁴ Kristó Gy. – Makk F. – Szegfű L.: Adatok i. m. 17.

⁵⁵ FNEsz II. 572–573.

⁵⁶ Kristó Gy. – Makk F. – Szegfű L.: Adatok i. m. 17.

⁵⁷ Fejér CD VII. 5. 103.

Az ország délnyugati sávjában található muszlim telepek

Az ország délnyugati sávjában (főképp az Ormánsági-síkság, a Drávaköz, a Bácskai-síkság és a Szerémi-síkság területén) több olyan nevű földrajzi objektum volt az Árpád-korban, amelyek etimológiájának egyik lehetséges változata, hogy a helynév a káliz, koroncó, böszörmény, illetve szerecsen népnevekre vezethető vissza. Bár a legtöbbjükre sajnos nincs vonatkozó etimológiai adat, az eddigiekben láthattunk már példákat, hogyan viselkednek ezek a szavak helynévalkotó szerepben, így indokoltnak látom az analógiás gondolkodást. Arról nem is beszélve, hogy a magyar helynevek rendszert alkotnak, ezért jogosnak tartom ezen földrajzi objektumok nevének pusztá népneves helynevekként történő tipologizálását.

Ilyen tisztázatlan etimológiájú helynév például a pontosan nem lokalizálható Kálozfalva (*Kalozfalua*), amelyről a Kristó–Makk–Szegefű-adattár alapján annyit tudunk, hogy a mai Gálosfa vidékére tehető.⁵⁸ Ettől a településtől keletre feküdt Szerecsenhegy és Koromszó. 1192-ben említik a „*villa Hysmaelitarum*”-ot (izmaeliták faluja), amely a 18. században már Beszermény-pusztá elnevezéssel bírt.⁵⁹ Eszék körül helyezkedett el Szerecsen fája és a Szerecseny-tó.⁶⁰ A térségben húzódott a Káliz-út néven ismertté vált kereskedelmi útvonal is: ez a Tiszát és a Dunát kötötte össze Szeged és Bátmonostor végpontokkal. *Caluzutu* néven Szent László király korából van rá adatunk, *Kaluzwt* néven pedig 1208-ból.⁶¹ Bács megyére lokalizálható az Űz-völgy és az Űz folyó.⁶²

Konkrét okleveles adatok bizonyítják, hogy az Apos nevű települést böszörmények lakták (1192, 1206 és 1230).⁶³ Az Apossal határos Aranyán nevű településen 1211-ben pedig egy Caliz nevű személy élt.⁶⁴ A Dráva legfontosabb átkelőhelye melletti eszéki muszlimokról is vannak adataink: 1196-ban köteleességüké vált, hogy révvámot fizessenek, a révet pedig a cikádori apátság kezébe helyezték át.⁶⁵ A pénzügyi tisztségek betöltésének háttérbe szorítása a muszlimok szegregálását szolgálhatta, ami ráadásul egybe is vág a térségből

⁵⁸ Kristó Gy. – Makk F. – Szegefű L.: Adatok i. m. 17.

⁵⁹ Kristó Gy. – Makk F. – Szegefű L.: Adatok i. m. 22.

⁶⁰ Kristó Gy. – Makk F. – Szegefű L.: Adatok i. m. 23.

⁶¹ Kristó Gy. – Makk F. – Szegefű L.: Adatok i. m. 17.

⁶² Kristó Gy. – Makk F. – Szegefű L.: Adatok i. m. 22.

⁶³ Györffy ÁMTF I. 705.

⁶⁴ Györffy ÁMTF I. 706.

⁶⁵ DL 4157.

rendelkezésre álló évszámokkal, azok ugyanis javarészt 12. század végiek, illetve 13. századiak.

Az Arad–Orosháza–Csongrád kereskedelmi útvonalat felügyelő muszlim telepek

Aradról 1183. évi adat alapján elmondhatjuk, hogy jelentős sószállító állomás volt, a prépostság királyi adomány révén több sószállító hajóval is rendelkezett.⁶⁶ Az itt élők a sóval való kereskedelem mellett annak vámolásával is foglalkozhattak. Ez utóbbi jól jövedelmező pénzügyi tisztségnek muszlimok és zsidók általi betöltését az Aranybulla 24. cikkelye megtiltotta,⁶⁷ amiből arra következtethetünk, hogy 1222 előtt viszont éppen hogy sok helyütt foglalkozhattak ezen nem keresztény népelemek sóvámolással (így akár Aradon is). Orosháza muszlim telep voltát pedig egy egészen meggyőző régészeti érv támasztja alá: az itt feltárt leletek közül 11 436 állatcsontból mindössze 23 sertéscsontot találtak,⁶⁸ tehát a lakosok nemigen fogyaszthattak sertéshúst, mint ahogyan azt az iszlám vallás előírásai is tiltják. Elképzelhetőnek látszik tehát, hogy az Arad–Orosháza–Csongrád kereskedelmi útvonal felügyeletét jórészt az útvonal menti településeken élő muszlimok látták el. A környékről az útvonal nagyobb városain kívül említhető még egy település, amely szintén beilleszthető a régió izmaeliták lakta vonulatába: Tömörkény 1266-ban egy Mike nevű muszlim tulajdonát képezte.⁶⁹ A 13. századi szegregáló jellegű rendelkezések következtében az izmaelita birtokosoknak tilos volt keresztény szolgálkat tartaniuk, így ideális esetben Mike települését is hozzá hasonlóan iszlám hitűek lakták.

Szerémségi muszlim telepek

Erről a térségről kevés konkrét adat áll rendelkezésünkre, ugyanis a török pusztítás itt kifejezetten erőteljes volt. Azonban több elbeszélő forrás is említi a szerémségi muszlimokat, sőt mintegy harminc itteni falut kapcsolnak hozzájuk, így hiba lenne említés nélkül elsiklani fölöttük. Sajnos a települések konkrét elnevezései és egyéb vonatkozó adatai a már említett okból kifolyólag nem maradtak fenn, de mindettől függetlenül jól körvonalazódó muszlim lakosság rajzolódik ki a külhoni elbeszélő forrásokból. Jákút a Bizánci Birodalom elleni

⁶⁶ Györffy ÁMTF I. 172.

⁶⁷ DBA 28.

⁶⁸ Mátyás B.: Caliz vocant i. m. 199.

⁶⁹ DL 57 231.

határvédő funkciót köti a Szerémség muszlimaihoz,⁷⁰ illetve Kinnamosz is említést tesz róluk az 1150-es hadjárat kapcsán,⁷¹ így talán jogosan feltételezhetjük, hogy a déli határsávnak volt olyan része, ahol katonáskodó muszlimok védtek a Magyar Királyságot a betörő ellenségektől.

Zala és Varasd vármegyei muszlim telepek

A Zala folyó bal partján található Kálócfa (*Kalozfalua*), jobb partján pedig Koroncó. Előbbi település etimológiai ismereteink szerint a káliz népnévből eredő Kaliz személynévből származik.⁷² A Koroncó nevű település etimológiájára pedig két lehetséges verzió is fennáll: vagy a koroncó népnévből, vagy a Corom személynév és az aszó köznév ('száraz patak, időszakos vízfolyás') összetételéből ered.⁷³ Talán káliz eredetű tagjairól nyerhette nevét a Kadarkalász (*Kadarkaluz*) nemzetség is, amelynek szintén voltak érdekeltségei a térségben. A zajorjei vár földjeiből kapott két birtokot IV. Bélától Kadarkalász (*Kadarkaluz*) nembeli András fia Andornok, amelyeket Gutkeled nembeli István szlavón bán és Fülöp zágrábi püspök el akartak venni tőle, így a király megerősítette az adományt.⁷⁴ Az indoklás Andornok mesternek a határvédelemben nyújtott érdemein alapult.⁷⁵ Zala és Varasd vármegyékben több olyan településnév, illetve egy, a térségben érdekelt nemzetségnév is volt tehát, amelyek etimológiája esetében felmerül a káliz népnévre visszavezethető névadás teóriája. Meglátásom szerint a települések földrajzi elhelyezkedése (nyugati határ) és az ott élők által ellátott, a határ menti fekvésből is eredő hadi funkciók (amire konkrét példánk is van Kadarkalász nembeli Andornok tevékenységének képében) az izmaeliták lakta határvédő, katonai jellegű telephalmazok rendszerébe illesztik a régiót.

Fejér vármegye dunántúli részének déli, illetve

Tolna és Somogy vármegye északi részén található muszlim telepek

Erről a vidékről jórészt olyan településnevek állnak rendelkezésünkre, amelyek nem feleltethetők meg konkrétan egy-egy mai helységnek, azonban

⁷⁰ Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Szerk. Moravcsik Gyula. Bp. 1988. (a továbbiakban: ÁMTBF) 202.

⁷¹ ÁMTBF 234.

⁷² FNEsz I. 674.

⁷³ FNEsz I. 781.

⁷⁴ Zsoldos Attila: Apáti Andornok. Aetas. Történettudományi Folyóirat. 20. (2005) 4. sz. 5–13. 3.

⁷⁵ „in custodia confinii regni nostri” – *Tade Smičiklas*: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Zágráb, 1906. IV. 370–372.

középkori formájukban való említésük érdemessé teszi őket a vizsgálatba vonásra. A Velencei-tótól délre helyezkedett el, a mai Gárdony és Seregélyes között, a *Zerechun* néven emlegetett település.⁷⁶ Másutt már láttunk példát arra, hogy egy településnek a szerezsen népelemek lakta vonása válik a helység elnevezésének alapjává, így itt is számolhatunk ezzel a lehetőséggel. A személynévre visszavezethető etimológiát sem zárhatjuk ki teljesen, habár a *Földrajzi neveink etimológiai szótárában* nem találhatunk példát olyan Szerezsen(y) nevű mai településre, amely esetében ez a feltételezés tűnik a legvalószínűbbnek.

A káliz, illetve koroncó szavakat magukban rejtő telepek egykori meglétéről is áll rendelkezésünkre információ. *Koronzo* a Kapos bal partján volt található, míg ettől északnyugatra feküdt egy *Karánczó* nevű település, majdnem a Balaton-parton. A Balaton és a Velencei-tó között terült el az 1082-ben emlegetett *Kaluzdy*.⁷⁷ Tudomásunk van továbbá két *Kaloz* néven említett településről, amelyek közül az egyik a mai Kálozdpusztának, a másik a mai Káloznak feleltethető meg. Előbbi az Árpád-korban a fehérvári káptalan birtokát képezte, míg a mai Kálozon 1212-ben négy szőlőt adományozott Baran fia Ipolit a baracskai egyháznak.⁷⁸ Ezen települések esetében szintén nem abszolutizálhatjuk azt a feltevést, hogy az elnevezések népnévre (s ezáltal hajdani káliz és koroncó lakosok ott élésére) vezethetők vissza etimológiailag, habár nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a káliz szóra visszamenő településneveket alapvetően a pusztá népneves helynévadással létrejövő tulajdonnevek közé sorolja be a magyar helynévrendszertani szakirodalom. Az imént tárgyalt településeken véleményem szerint a földrajzi helyzetből, valamint a szőlőtermesztésre és a káptalani birtokra vonatkozó adatból kiindulva elsősorban a mezőgazdasági tevékenység lehetett domináns.

Felső-Tisza-vidéki muszlim telepek

Ezen a területen jelentős számú olyan földrajzi objektum volt az Árpád-korban, amelyeknek neve egykori muszlim lakosságot implikálhat (Szerezsenhalm, *Kaluzer* – 1252. évi adat alapján⁷⁹ – és *Bezermenteluk* – 1300-ban említve),⁸⁰ ugyanis a káliz és böszörmény elnevezésekből keletkező helyneveket alapvetően a pusztá népnévből létrejövő településnevek közé sorolhatjuk

⁷⁶ Kristó Gy. – Makk F. – Szegfű L.: Adatok i. m. 23.

⁷⁷ Kristó Gy. – Makk F. – Szegfű L.: Adatok i. m. 17.

⁷⁸ Györffy ÁMTF II. 390.

⁷⁹ Kristó Gy. – Makk F. – Szegfű L.: Adatok i. m. 17.

⁸⁰ Kristó Gy. – Makk F. – Szegfű L.: Adatok i. m. 22.

helynév-tipológiailag. Ma is őrzi a –böszörmény utótagot Hajdúböszörmény (*Bezermen*), amely az ezen környéken élő muszlimok központi települése volt, és etimológiai ismereteink szerint a böszörmény népnévből keletkezett.⁸¹ Három okleveles adat is mutatja a nyíri izmaeliták (*Ysmaelita de Nyr*) jelenlétét: 1215-ben, 1219-ben és 1222-ben Texa, Péntek és Éliás nevű muszlimok jobbágyokat vádoltak a *Várad Regestrum* bejegyzései szerint.⁸² Az Ibrány településnév az Ibrun, Ibrahim, Ibrachin arab személynevek valamelyikére vezethető vissza etimológiailag.⁸³ Legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a birtokosáról nyerhette nevét a helység. A 13. század szegregáló jellegű törvényei tiltották a muszlim földbirtokosoknak, hogy keresztény szolgákat tartsanak, így Ibrányban – már amennyiben izmaelita tulajdonosa betartotta a rendelkezéseket – nagy számú muszlim lakos élhetett, akik földműveléssel foglalkoztak. Ezen kívül a már említett telepeknek is elsősorban a földbirtok jellege hangsúlyozódik (mint pl. a *Várad Regestrum*ban is földesúr-jobbágy perekről esik szó), ezért véleményem szerint a felső-Tisza-vidéki muszlim telepeken főképp a mezőgazdasági tevékenység dominált. A környék számos muszlimok lakta települése utalhat az iszlám hitűek szervezett idetelepítésére, ami összhangban is áll a térségből rendelkezésünkre álló évszámokkal: valamennyi 13. századi, amikor is a szegregáló attitűd érvényesült, egy tömbben történő letelepítésük pedig ennek kétségtől elválaszthatatlan eszköze lehetett.

A Mátra vidéke mint muszlimok lakta térség?

Anonymus gestájában azt írta, hogy Attila hun király fia, Csaba, akiktől az Abák származnak, Hvárezmből vett feleséget magának.⁸⁴ Az Abák birtokközpontja Abasáron, Gyöngyös környékén feküdt, tehát felmerülhet a kérdés, hogy vajon nem volt-e ez a térség is muszlimok (vagy legalábbis hvárezmi birodalmi eredetűek) által az átlagosnál sűrűbben lakott vidék. A Névtelen munkamódszereit ismerve (tudniillik azt, hogy saját korának, a 13. század elejének viszonyait vetítette vissza a múltba) azt feltételezem, hogy ha nem is feltétlenül Attila korában, de a 13. század elején talán élhettek e vidéken muszlimok, s ez lehet az alapja annak, hogy Anonymus az itteni törzsterülettel

⁸¹ Kristó Gy. – Makk F. – Szegfű L.: Adatok i. m. 23.

⁸² Karácsonyi János – Borovszky Samu: *Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum*. Bp. 1903. 203., 229., 276. – A Földrajzi neveink etimológiai szótára szerint elképzelhető, hogy ezek az izmaeliták nem a mai Nyíregyházán, hanem Hajdúböszörményen éltek.

⁸³ FNEsz. I. 620.

⁸⁴ *Scriptores rerum Hungaricarum*. I. Szerk. Szentpétery Imre. Bp., 1999. [reprint] 474.

rendelkező Abákat részben hvárezmi ágról eredezteti. Ezt alátámaszthatja, hogy Bőről az az okleveles adat áll rendelkezésünkre, miszerint a tatárjárás előtt izmaeliták lakták, majd 1257-ben huszonegy Dém nembeli kapta meg.⁸⁵ Van továbbá a Zagyva és a Tarna között egy Káloz nevű település, illetve két Böszörmény elnevezésre hallgató helység is.⁸⁶

Összegzés

A vizsgálat során lokalizáltam a hazai törvényekben, a magyarországi és külföldi elbeszélő forrásokban, illetve elsősorban a hazai diplomákban említett muszlim telepeket, valamint azokat a településeket is, amelyek neve a helynév-tipológia szerint iszlám hitű lakosokra utalhat. Az adatok összesítéséből látszik, hogy mikor melyik régióban jellemző a nagyfokú muszlim jelenlét. Kísérletet tettem arra is, hogy megállapítsam, milyen tevékenységeket láttak el az egyes nagyobb telephalmazok. Kimutatható, hogy a telepek elhelyezkedése és a tevékenységek jellege között kölcsönös összefüggés áll fenn. Ezen kívül a dekretális emlékekből világosan kiderül, hogy a törvények a 11. században még a muszlimok beolvasztására, míg a 13. században már elkülönítésükre törekedtek – ezért azt is megvizsgáltam, hogy a telepek térbeni szóródása mennyire illeszkedik ebbe az asszimiláció-szegregáció attitűdbe.

Összefoglalva az adatokat elmondható, hogy jelentősebb iszlám hitű lakosság az Árpád-kori Magyarországon főleg a tatárjárás előtt élt, a 11–12. században. A pénzügyi feladatokat végző (kincstári munkában, pénzverésben, vámok beszedésében, révek működtetésében részt vevő) muszlimok telepei, illetve a kereskedőtelepek bizonyos kereskedelmi útvonalak mentén koncentráálódtak, máshol pedig a feltehetőleg mezőgazdasági termelést végző iszlám hitű lakosság, valamint hadi funkcióval rendelkező muszlim telepek (elsősorban határvédők, íjászok, katonai segédnépek) hangsúlyos jelenlétét lehet kimutatni. A telepek elhelyezkedése, illetve funkciója pedig összhangba hozható a mindenkor uralkodónak a törvényekben megjelenő, muszlimokkal kapcsolatos attitűdjével: a beolvasztásukra vagy elkülönítésükre vonatkozó törekvésekkel.

Hoffmann István a nyelvi rekonstrukció és etnikai rekonstrukció kapcsolatról írott tanulmányában felhívta a figyelmet a kétféle kutatási terület összekapcsolásának módszertani buktatóira. Véleménye szerint könnyen előállhat olyan helyzet, hogy a nyelvészek a történeti megállapításokat felhasználják saját tudományterületük kapcsán a maguk igazának bizonyítása érdekében,

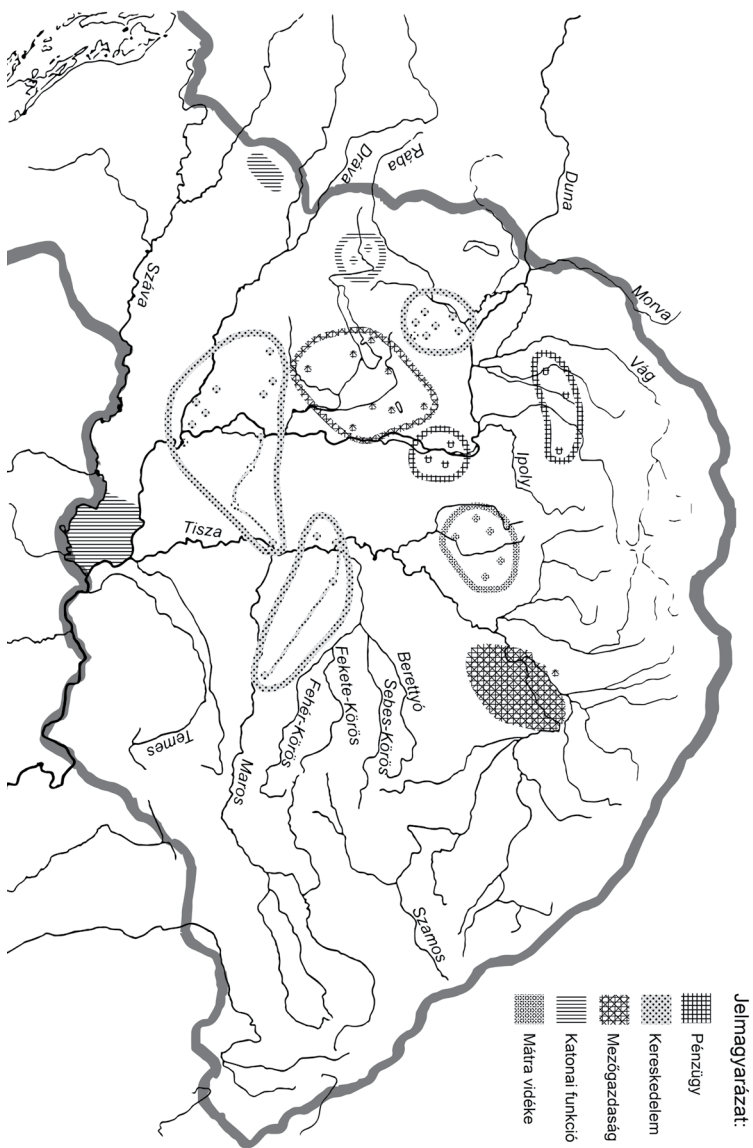
⁸⁵ Fejér CD IV. 2. 425.

⁸⁶ Kristó Gy. – Makk F. – Szegfű L.: Adatok i. m. 22.

illetve ennek a fordítottja is elképzelhető. Ez olyan ördögi kört eredményezhet, amely valójában nem viszi közelebb az igazsághoz egyik tudományág művelőit sem.⁸⁷ A vizsgált helynevek egy része esetében jogosan felvethető lenne az a nyelvészeti kérdés, hogy vajon biztosan az egykoron ott élő népelemre vezethető-e vissza az etimológiájuk, vagy esetleg tulajdonnévi eredetről beszélhetünk (ami nem feltétlenül áll összefüggésben a nevet viselő személy vallási vagy etnikai hovatartozásával). Dolgozatom a muszlim telepek funkciójuk menti rendszerezése és a törvények attitűdjeivel való összevetése mellett erre a problematikára is megkísérelt – elsősorban történettudományi – érveket felvonultatni, amelyek talán a téma majdani nyelvészeti központú feldolgozásához is támpontot nyújthatnak. Azt ugyanis fontos leszögeznünk, hogy a magyar településnevek helynévtani szempontú, monografikus igényű feldolgozása egyelőre várat magára, és ennek egy lehetséges mikroszintje, az általam egyrészes, pusztán népies településneveknek vélt tulajdonnevek részletesebb nyelvészeti elemzése is szétfeszítette volna ezen dolgozat kereteit.

⁸⁷ Hoffmann István: Nyelvi rekonstrukció – etnikai rekonstrukció. In: Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. (Nyelv, nemzet, identitás III. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai.) Szerk. Hoffmann István – Juhász Dezső. Debrecen–Bp. 2007. 11–19. 12.

A MUSZLIM TELEPÜLÉSEK CSOPORTJAINAK FUNKCIÓI

Virág Varga

Muslimische Siedlungen in Ungarn in der Arpaden-Zeit

In meiner Arbeit untersuche ich die räumliche und zeitliche Verteilung der muslimischen Siedlungen in Ungarn in der Arpaden-Zeit. Unter muslimischen Siedlungen werden hier diejenigen Orte und Regionen verstanden, in denen zu jener Zeit Einwohner islamischen Glaubens konzentriert lebten. Die Erforschung des Themas ist v.a. deshalb relevant, weil es bislang höchstens unter anderen Aspekten und in anderen Zusammenhängen – so z.B. in einer Studie von Jenő Szűcs, in Monographien von Gyula Kristó und Nóra Berend, sowie zuletzt in einzelnen Studien von Botond Mátyás – untersucht wurde. Die kontinuierlichen betriebenen Ausgrabungen archäologischen Stoffes muslimischer Herkunft könnten hierbei einen wesentlichen Beitrag auch zu meinen Untersuchungen leisten. Während der Untersuchung lokalisierte ich die in den heimischen Gesetzen, in den ungarischen und ausländischen narrativen Quellen, sowie in erster Linie in den heimischen Urkunden erwähnten muslimischen Siedlungen und die Siedlungen, deren Namen Ortsnamentypologisch auf Einwohner muslimischen Glaubens hindeuten. Aus der Gesamtbetrachtung der Daten ist ersichtlich, wann und für welche Region eine verhältnismäßig große muslimische Präsenz typisch war. Nach der Trennung größerer Siedlungsherden wird anschließend versucht, diese in einem bestimmten Kontext zu orten: Da zwischen dem Ort und der Tätigkeit der Einwohner ein gegenseitiger Zusammenhang besteht, ist es möglich, diese Aktivitäten genauer zu umreißen bzw. zu bestimmen. Außerdem geht aus den Urkunden auch hervor, dass während die Gesetze des 11./12. Jahrhundert noch die Assimilation zum Ziel setzen, dieser Zweck im 13. Jahrhundert bereits die Separierung ist. Des Weiteren wird untersucht, wie die lokale Position dieser Siedlungen in das fragliche Assimilation–Segregation-Merkmalgefüge passt. Eine größere Anzahl islamischer Einwohner lebte vor allem im 11./12. Jahrhundert in Ungarn; es gab in großer Zahl Siedlungskonzentrationen mit Funktionen in den Bereichen der Wirtschaft, des Militärs, der Landwirtschaft und des Handels. Stellung und Funktion dieser Siedlungen spiegeln sich schließlich auch in der Einstellung der Gesetze gegenüber den Muslimen wider.

Kis Iván

**A megújuló kereszténység a 12. században:
A *Libellus de diversis ordinibus et professionibus*
qui sunt in aecclesia világképe**

A forrás – alapvető tudnivalók, a kézirat és a mondanivaló lényege

Dolgozatomban egy igen fontos, Magyarországon kevésbé ismert 12. századi forrással, a *Libellus de diversis ordinibus et professionibus qui sunt in aecclesia* című művel foglalkozom. Az alábbiakban röviden bemutatom a forrás alapvető adatait, a kéziratot, majd a forrás keletkezésének hátterében álló egyházi változásokat taglalom röviden. Ezután következik elemzésem lényegi része, amelyben kísérletet teszek arra, hogy a *Libellus* a 12. század meghatározó eszmeáramlatainak tükrében értelmezzem. Végezetül a *Libellus* nézőpontja mögött álló keresztény motívumot, a „*diversi sed non adversi*” motívumát vizsgálom meg. A dolgozat megírásához nagy segítséget adott Giles Constable és Bernard S. Smith angol történészek munkája, akik 1972-ben latin–angol kétnyelvű kiadásban közzétették a forrást. Dolgozatom kiindulópontját ennek a kötetnek 2003-ban megjelent kiadása jelentette.¹ Constable és Smith a forráskiadáshoz írott bevezetőjükben kitérnek a *Libellus* keletkezésének hátterére, a kézirat alapvető jellemzőinek bemutatására, az ismeretlen szerző kérdéskörére, a forrás történeti kontextusának, valamint a szerző nézőpontjának és érvelési módszerének bemutatására. Dolgozatom pedig kísérletet tesz a szöveggel kapcsolatos kérdések továbbgondolására, illetve néhány új

¹ *Libellus de diversis ordinibus et professionibus qui sunt in aecclesia*. Ed. and trans.: Giles Constable – Bernard S. Smith. New York 2003. Repr. 2012. (First ed. 1972.). (Továbbiakban: *Libellus*.)

szempont felvetésére a *Libellus* és egyes 12. századi jelenségek összefüggéseit vizsgálva.

A *Libellus* szerzőjét és keletkezését egyaránt bizonytalanság övezi. Vélhetően valamikor 1121 és 1161 között születhetett,² valószínű, hogy szerzője Liège egyházmegyéjében tevékenykedett, és vélhetően kapcsolatban állt Szent Jakab apátságával.³ Kiléte azonban mindmáig ismeretlen, a mű Prológusa annyit árul el, hogy nevének kezdőbetűje R. Azonosítását sokan megkísérelték, legvalószínűbb jelöltként Reimbaldus kanonok neve merült fel, ám ezt a lehetőséget sem sikerült minden kétséget kizáróan bizonyítani.⁴ Szintén a Prológusból derül ki, hogy a *Libellus* szerzője kanonok volt. Valószínűleg nem a világi kanonokok közé tartozott, ugyanis a papi közösségek e csoportját meglehetősen negatív módon mutatja be. Feltehetően reguláris, azaz ágostonos lehetett, a visszafogott és megengedő világnézetéből ítélve pedig e csoport kevésbé szigorú irányzatához, a világiakhoz közel élő papi irányzathoz köthető.⁵

A *Libellus* ismeretlen szerzője művében csoportosítja az egyház különféle közösségeit. Összesen hét egyházi csoportot vizsgál meg, először a remeteket mutatja be, majd a szerzetesek és a kanonokok három-három válfaját taglalja. A csoportokat mind a szerzeteseknél, mind a kanonokoknál az alapján különbözteti meg, hogy a világi társadalomhoz képest a térben hol helyezkednek el. Így R. szerint az emberekhez közel tevékenykedő, azoktól távol és azok között élő szerzetesi és kanonoki közösségek léteznek, amelyek az egyes csoporttípusok szigorú, mérsékelt és laza irányzatainak felelnek meg. R. legfőbb célja pedig az, hogy az egyes csoportok szigorának különbözőségét Istennek tetsző jelenségeként mutassa be.⁶ Azt állítja, hogy az egyes rendek és hivatások közötti különбözőség Isten tervének része, ezért ezt el kell fogadni.

² *Libellus*. Introduction, xv.

³ Ahogyan a 14. vagy a 15. században keletkezett kolofon elárulja, a kézirat a késő középkorban a Liège-i Szent Jakab bencés apátsághoz tartozott: „Explicit liber de diversis professionibus et ordinibus qui sunt in ecclesia. Qui pertinet monasterio sancti jacobi leodiensis ordinis sancti benedicti nigrorum monachorum.” Idézi: *Libellus*. Introduction, xiv. A kézirat provenienciáját összevetve azzal, hogy a szerző említi a premonstreieket és Saint-Josse rendjét, lehetségessé vált, hogy a történészek feltételezzék: a *Libellus* szerzője reguláris kanonok volt Liège-ben, és vélhetően kapcsolatban állt a Szent Jakab-apátsággal. *Libellus*. Introduction, xv.

⁴ A *Libellus* szerzőjével kapcsolatban lásd: *Libellus*. Introduction, xv–xviii.

⁵ Uo. xv.

⁶ *Libellus*. 3: „Cum ab initio surgentis aecclesiae diversi servorum Dei profectus, diversique extiterint professionum status, et maxime nostris temporibus diversa monachorum canonicorumque surgat institutio in habitu vel cultu, ostendum est Deo auxiliante, quae in talibus Dei servis differentia, quae intentionis sit in diversis professionibus forma. Ad demonstrandum ergo quod istae diversitates professionum Deo placet accingor (...)”

R. tehát sokféle egyházi csoportot különböztet meg, ehhez a sokféleséghez való viszonya pedig olyan nézőpont, amely a *Libellus* talán legmeghatározóbb jellegzetessége. Ennek megértéséhez először a 12. századi egyházi sokszínűség okait foglalom össze.

11–12. századi változások – az egyházi sokszínűséghez vezető út

A 11. század második felének és a 12. század első három évtizedének időszaka egyértelmű fordulópont a nyugati szerzetesség történetében.⁷ Ez a nyolc évtized véget vetett a kora középkori Nyugat meghatározó periódusának, amelyet – mind a vallást, mind a kultúrát és a civilizációt tekintve – tekintélyes részben a Nursiai Szent Benedek (480 körül–550?) Reguláját követő bencés monostorok tevékenysége határozott meg.⁸ Amikor Benedek megírta Reguláját szerzetesei számára, úgy képzelte, hogy az a társadalomtól visszavonult közösségeknek szolgál majd útmutatásul. Ám ez közel sem így történt. A korai középkori társadalom ugyanis politikai bomlással, valamint megfelelő vezetés és hatékony intézmények hiányával küzdött, éppen ezért rendkívül fogékornak mutatkozott egy olyan szervezettel való kapcsolattartásra, amelyik mindezt biztosítani tudta. A bencés közösségek pedig pontosan ilyen struktúrát testesítettek meg.⁹ Kétségtelenül egyfajta társadalmi elitet alkottak, műveltségük, munkabírásuk, írni-olvasni tudásuk, rendezett életvitelük alkalmassá tette őket mindezen feladatok betöltésére. A Karoling-időszakra ezért a bencés monostorokat a társadalom „felszívta”,¹⁰ és a bencés szerzetesek – kilépve a monostor határai közül – megjelentek az élet különböző területein, és számos funkciót töltöttek be. A bencés szerzetesek tehát – Szent Benedek eredeti elképzelésétől eltérően – alapvető szerepet vállaltak a középkori nyugati civilizáció felépítésében. Éppen ezért a bencés struktúra válsága nem pusztán a monostorokat érintette, hanem kihatott a latin kereszténység egész területének fejlődésére, mondhatni, abban törést okozott.

A Szent Benedek korától a 11. század közepéig eltelt évszázadok alatt a nyugati monaszticizmuson belül többször indultak olyan mozgalmak, amelyek

⁷ Norman F. Cantor: *The Crisis of the Western Monasticism. 1050–1130*. The American Historical Review 66. (1960) 47–67.

⁸ Ezt az időszakot a nyugati monaszticizmus szempontjából akár „bencés évszázadoknak” is nevezhetjük, ahogy teszi ezt Caroline Walker Bynum is: *Caroline Walker Bynum: The Cistercian Conception of Community: An Aspect of Twelfth-Century Spirituality*. The Harvard Theological Review 68. (1975) 273–286. 273.

⁹ Cantor, F. N.: *The Crisis* i. m. 47.

¹⁰ Uo.

a szerzetesség megreformálását irányozták elő. Jó példa erre Aniane-i Szent Benedek (750?–821) Karoling-kori reformja, amely a szerzetesek tanultságának növelését, és azok papi felszentelését tűzte ki célul. Ennél jóval jelentősebbnek bizonyult a 10. század elején Cluny kolostorából induló reformmozgalom. Cluny 910-ben alakult meg, szerzetesi célul tűzték ki a bencés regula szigorú betartását. Úgy gondolták, hogy a szerzetesi életmód egyre inkább világi tartalmakkal telítődik meg, szükséges tehát a fegyelem helyreállítása. A clunyi reformmozgalom sikeres volt, megújította a nyugati monasztikus életet, ám ellentmondásokat is hordozott magában. A siker ugyanis világi elismerést, majd rendkívüli gazdagságot, sőt fényűzést eredményezett, ami a szerzetesi fegyelem ellen hatott. Már a 11. században megjelentek olyan reformkezdeményezések, amelyek Clunytól eltérő irányt választottak, és a monasztikus életmód egyszerűbb, aszketikusabb, minden világi értéknek hátat fordító formáját próbálták megvalósítani (Gorze, Hirsau, remetemozgalmak). Ezek már egyes 12. századi mozgalmak előzményeinek tekinthetők.

A 11–12. században azonban mind a Karoling-kori, mind a Cluny képviselte szerzetesi reformoknál jelentősebb átalakulásnak lehetünk tanúi, aminek több oka van. A clunyi reform a szerzetesi élet eredeti tökéletességéhez való visszatérésben végülis sikertelennek bizonyult. Ezért újabb mozgalmak indultak, amelyek a szerzetességet kívánták megújítani. „A 11. század monasztikus megújulását három alapgondolat vezérelte: a szegénység, a remeteség és az apostoli életforma eszménye. E három fogalom egybefonódott, és bizonyos fokig már Szent Benedek Regulájában egységbe fűződött. Újra megjelenésük tehát szükségképpen a monaszticizmus régebbi formáinak felújításához vezetett.”¹¹ Az új vallási mozgalmak legjelentősebb képviselői a ciszterciek voltak, akik legfőbb célkitűzésüknek a bencés Regula szigorú, betű szerinti követését tartották.¹² A rend 1098-ban jött létre, és gyors fejlődésnek indult. Fontos, hogy míg a Cluny vezette reformmozgalom egy évszázaddal korábban elsősorban a már meglévő szerzetesi közösségeket szervezte új kongregációba, a ciszterciek elsősorban új alapításra törekedtek. A ciszterci rend ezért kilépést jelentett a néha válsággal küzdő, és önmagát megreformálni igyekvő, ám több évszázada fennálló monasztikus struktúrából. A 11. század közepén meginduló egyházi változásoknak a jelentőségét növeli, hogy a monasztikus életmód 11–12. századi reformkísérletei az egyház más csoportjain belül meginduló reformokkal fonódtak egybe. A korszakban ugyanis a kanonokok körében is felbukkant az aszketikus életmódra való törekvés. Ezt jelenítette meg az

¹¹ Lékai Lajos: A ciszterciek. Eszmény és valóság. Szent István Társulat, Bp. 1991. 17.

¹² Török József: Egyetemes egyháztörténelem II. Szent István Társulat, Bp. 1999. 11–22.

1120-ban megalakult premontrei rend, egy aszketikus szellemiségű kanonok-közösség. A papság aszketikusabb csoportjai a reguláris (vagy ágostonos), Szent Ágoston (354–430) által írt regulára alapozták életüket és tevékenységüket.¹³ A korszakban a 11. század első feléből eredeztethető remetemozgalmak, amelyek a clunyi reform „sikertelensége” okán jelentek meg, szintén erőre kaptak. Őket is a szigorúbb életforma iránti vágy vezérelte, ám ezt minden más egyházi csoportnál radikálisabban kívánták megvalósítani. Mindehhez adódik még, hogy az „apostoli életforma” iránti igény a társadalom férficsoporthai mellett egyre több nőt is megérintett.¹⁴

Az aszketikusabb életvitelre való törekvés egyidejű felbukkanása az egyházi társadalom különböző csoportjaiban korántsem véletlen. A 11. században ugyanis a nyugati kereszténység egészen egy átfogó reformkísérlet próbálta érvényesíteni hatását, amely VII. Gergely pápáról (1073–1085) kapta a nevét: a gregorián reform.¹⁵ „A 11. század monasztikus megújulása csak ennek a gergelyi reformnak az összefüggéseiben érthető meg.”¹⁶ A reformkezdeményezés elsősorban az egyházi és világi struktúrák korábbi különállását felváltó összemosisát, ezzel összefüggésben a szerzetesi, papi élet fegyelmeinek lazulását kívánta fölszámolni, így célkitűzései közé tartozott a papi nőtlenség követelése, a szimónia felszámolása, a világi hatalmak investitúrajogának megszüntetése és a legmagasabb szinten a pápa primátusának, világi uralkodóktól való teljes függetlenségének biztosítása. Bár a gregorián reformok fő céljait nem érték el, a nyugati kereszténységre kifejtett hatásuk mégis vitathatatlan. A szerzetesek, kanonokok, remeték és különféle vallási közösségek szigorúságra, fegyelemre törekvése nagymértékben ebből a reformmozgalomból eredeztethető.

A korábbi bencés struktúra tehát válságba került, de nem szűnt meg, a clunyi szerzetesek továbbra is a nyugati monasztikus mozgalom meghatározó csoportját alkották, különösen, hogy a korszak új aszkéta áramlatai rájuk is hatottak. A ciszterci kongregáció viszont nagyon hamar sikeres reformrenddé nőtte ki magát. A remeteideál szintén újjászületett, mint említettem, ilyen közösségek már korábban megjelentek, és a Cluny megújító tevékenysége melletti

¹³ Compton John Dickinson: *The Origins of the Austin Canons and their Introduction into England*. London 1950.

¹⁴ Shulamith Shahar: *A negyedik rend. Nők a középkorban*. Osiris Kiadó, Bp. 2004. (Ford. Pukánszky Katalin.) 47. – Georges Duby konkrét nőalakokat is megvizsgált, amelyek közül Juliette alakja jó példa a 12. században a szemlélődő életmódot választó nőkre. – Georges Duby: *A nő a középkorban*. Corvina, Bp. 2000. (Ford. Efraim Israel – Horányi Krisztina – Kutor Tünde)

¹⁵ Marton József: *A keresztény középkor*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2005. 117–124.

¹⁶ Lékai L.: *A ciszterciek i. m.* 15.

„alternatív” életvitel megjelenítőjeként léptek fel. Egyes kanonokközösségek szintén szigorúbb, fegyelmezettebb életmódra törekedtek. Látható tehát, hogy az egyház számos irányzatra oszlott a korszakban.

Abban, hogy az egyházi sokszínűség valóban szembeötlő problémaként jelent meg, döntő szerepet játszott még, hogy a 11. század közepétől kezdve a szerzetesi, kanonoki, remetei életmódot választó férfiak és nők abszolút száma és a társadalom egészéhez viszonyított aránya ugrásszerűen megnövekedett.¹⁷

A *Libellus* pontos lenyomata a 12. századi keresztény világnak, amelyben az egyház a korábbi korszakokhoz képest átláthatatlanabb képet mutatott. Mindazonáltal a *Libellus* valódi különlegességét nem önmagában ez adja. A forrással foglalkozó történész figyelmét igazán az a nézőpont keltheti fel, ahogyan a szerző kora egyházi sokszínűségéhez viszonyul. Ez ugyanis szembeötlően, sőt mehökkentően elfogadó. Az egyházi csoportok sokasodását és különbözőségét nem a nyugati keresztény egyházra nézve káros jelenséggént ábrázolja, éppen ellenkezőleg: a sokféleséget Isten terveként mutatja be, állítása szerint Isten kedveli az egyházi életmódok különbözőségét. Kutatásom kérdései pedig éppen ehhez kapcsolódnak. Hogyan magyarázható meg a *Libellus*ban elének táruul magatartás? Vajon ez a nézőpont elszigetelt jelenség volt, vagy a században más szerzőknél, más forrásokban is felbukkant? Teljes mértékben 12. századi újdonságnak kell tekintenünk, vagy voltak korábbi gyökerei? Végül pedig: hogyan áll kapcsolatban ez az elfogadó nézőpont a korszak szellemiségével?

A Libellus és az elfogadás – konkrét példák

Mielőtt rátérnék a *Libellus* elfogadó nézőpontja mögötti okok taglalására, néhány, a műből vett példával támasztom alá az ismeretlen szerző engedékenységét. R. ugyanis a különböző egyházi csoportok tárgyalásakor olyan konkrét kérdéseket, problémákat is taglal, amelyek a korszakban megosztották a keresztény egyházat. Ahogy azt az alábbiakban látni fogjuk, a szerző az ilyen konkrétumok kapcsán is rendkívül, olykor egyenesen megdöbbentő mértékben elfogadó.

Jó példa erre a mű második fejezetének egyik pontja, ahol is a szerző a szerzetesek tizedbirtoklásának problémájából kiindulva Szent Benedek Regulájáról mond átfogó véleményt. Mivel a Regula nem ad megnyugtató választ arra a kérdésre, hogy az apátságok birtokolhatnak-e földesúri jogokat vagy tizedet,¹⁸

¹⁷ *Libellus*. Introduction. xi.

¹⁸ *Colin Morris*: Individualism in Twelfth-Century Religion. Some Further Reflections. *The Journal of Ecclesiastical History* 31. (1980) 195–206. 201.

ebben a kérdésben különböző interpretációknak engedett teret. Nem meglepő, hogy emiatt a szerzetesek csoportjait megosztó véleménykülönbség alakult ki. A *Libellus* pedig, nyilvánvalóan azzal a szándékkal, hogy a vitát csillapítsa, a szerzetesi tizedbirtoklás kérdését magasabb szintre emelve amellett foglal állást, hogy Szent Benedek Regulájának egyes pontjait lehet és szabad különbözőképpen értelmezni, sőt egyes esetekben el is lehet térni azok követelményeitől. A *Libellus* megengedi egy korábban megkérdőjelezhetetlennek, a szerzetesi élet alapkövének tartott szerzetesi szabályrendszer különféle értelmezéseit. Sőt arra is utalást tesz, hogy – mivel Benedek maga sem tartotta tökéletesnek Reguláját – attól akár el is lehet térni, mi több, a Regula parancsai „lazábban” is követhetők. Nem látja problémának, ha a Regulát az egyes szerzetesi közösségek más módokon tartják be, legyen az a szabályzat szigorúbb vagy lazább követése.¹⁹

Hasonlóan jó példa, amit R. a böjtölés szigorúságának kérdéséről mond. Azt kívánja, hogy a szerzetesek, kanonokok és klerikusok böjtöljenek ugyan többet, mint az átlagos keresztények, ugyanakkor kimondja, hogy olykor, különösen ünnepnapokon, egyenek és igyanak bátran. Nem bírálja azokat, akik fanatikusan böjtölnek, de elő kívánja mozdítani az egyetemes egyház békéjét.²⁰

A forrás más pontján is megmutatkozik, hogy a *Libellus* szerzője egyértelműen tiszteli azokat, akik fanatikus szigorúsággal élik életüket, ám megengedő a gyengékkel szemben. A legszigorúbb, a társadalomtól elvonultan élő kanonokokról írott fejezetben az ilyen papokat Keresztelő Szent Jánoshoz hasonlítja, aki teveszörbe öltözött, bőrvet viselt, és vadmézet evett. A *Libellus*

¹⁹ Libellus. 25–26: „Valde enim indecorum est, ut tot monachorum agmina quae nos in Dei seruitio precesserunt, et nobiscum adhuc in vita manent pro una re causa scilicet ad litteram tuendae monastic Regulae, in qua ut ipse ait qui eam condidit „non omnis iusticia” tradita est, condemnare velimus, presertim cum ipsi quod secundam Regulam se observaturos esse voverunt, cum interrogantur super hoc bene se observare respondeant et confidant. (...) Nulli enim derogare volo, quem scio etiam si diversa ab alterius intellectu sentiat, quod diversa a fide christiana non teneat. Quod si inter se ipsi monachi de regula contendant, et dicat alter alteri quia laborare in agro debet, et talia indumenta qualia in regula prescripta sunt habere, et illis vel illis epulis secundum regulam uti, intellegat qui hoc dicit et credat si quid a sapientibus aliter quam ipse intelligit visum est, non frustra sed sapienter esse actum, ut vel multorum infirmitas revelaretur, vel illorum qui se exemplo talium monachorum salvare cupiebat imbecillitas non terretur. (...) sed ostendere cupio, quia licet diverse vivant, tamen ab uno principio ad unum finem Christum utrique suspirant.”

²⁰ Libellus. 30: „Volo autem omnes monachos et canonicos sive clericos plus jejunare et abstinere, quam plebeios christianos, dignum est enim, sed volo etiam supradictos viros communis gaudii christianorum in cibo et potu quantum uniuscuiusque regula patitur (...) Nec hoc dico, quasi reprehensor eorum qui perfectae student abstinentiae, sed volo esse consultum paci et laetitiae universalis aecclesiae.”

nagyra tartja életmódjuk szigorúságát és szerénységét, ugyanakkor kimondja, hogy mindenben mértéket kell tartani.²¹ Ezzel nyilván – anélkül, hogy elítélné a szigorúan élő kanonokokat – el kívánja fogadni a „gyengébbek” életmódját is.

Egy másik jó példa a legelső, a remetékről szóló fejezet végén található. R. itt is arról értekezik, hogy az egyes életformák közötti különbségek nem károsak, nem kell felszámolni azokat, ugyanis mindegyik létjogosult, és mindegyik út Isten felé vezet. Ennek megfelelően azok a remeték sem elítélendőek, akik az egyes szabályoknak, elvárásoknak nem, vagy csak lazábban felelnek meg. Ugyanis mindenkinek annyit és olyan mértékben kell teljesíteni, amennyi az erejéből futja. Különösen érdekes, hogy ezen a ponton a *Libellus* az elméleti fejtegetésből kiindulva egy egészen gyakorlati jellegű kérdésre tér át, ez pedig a következő: elítélhető-e valaki, aki csatlakozik egy közösséghez, majd, ráébredve, hogy az adott közösség nem neki való, egy másikba lép át. R. véleménye az, hogy senkit sem szabad elítélni ezért.²² Egy keresztény közösség tagjának átlépése egy másik rendbe problémát jelentett az egyházon belül, hiszen az ilyen esetekből viták adódhattak, amelyek veszélybe sodorhatták az adott közösség stabilitását, valamint elveinek érvényességét. A *Libellus* szerzője ennek ellenére is megengedő a kérdésben: nem helyteleníti az átlépést, sőt azt is megengedi, hogy valaki lazább elvek szerint folytassa életét.²³

A második, a társadalomhoz közel élő szerzetesekről írt fejezetben a *Libellus* szintén egy olyan jelenséget mutat be, amelyet illetően az egyházban nem volt egyetértés. Az olyan városokban, falvakban élő szerzetesekről beszél, akik – nyilván lakóhelyükből és életmódjukból adódóan – különböző világi ügyekbe bonyolódtak bele. Döntéseket hoznak perekben, jobbágyságot birtokolnak, ítélkeznek, uralkodnak, földet bérelnek, azokból anyagi hasznot húznak. Mindezek olyan ügyek, amelyekről R. maga jelenti ki, hogy nehezen egyeztetethetők össze a szerzetesi életformával.²⁴ Nem véltetlen, hogy éppen ebben a fejezetben merül

²¹ Libellus, 60: „Habent etiam in victu et vestitu tantam austeritatem, ut Iohannem Baptistam imitari videantur, quia natus de sacerdotali stirpe consortia secularium fugiebat, et „pilis cameli zonaque pellicea” vestiebatur, „et mel silvestre” comedebat. (...) Laudo professionis huius magnitatem, predico erga corpus austeritatem, amo tantam eorum humilitatem, sed modum in omnibus tenendum esse pronuntio.”

²² Libellus, 14: „Si autem aliquando contigerit ut aliquis hanc institutionem aggressus non multum sibi utilem esse perspexerit, si aliam contigat, nisi forte priorem illam institutionem se observaturum voverit, cum et arboris plantam in uno loco infructuosam et inutilem manere videamus, quae mote de loco crescit et frondescit, et fructus in altum attollit”

²³ Julian Haseldine: Friendship and Rivalry: The Role of Amicitia in Twelfth-Century Monastic Relations. *Journal of Ecclesiastical History* 44. (1993) 3. 390–414. 403–404, és 406.

²⁴ Libellus, 36: „Ad postremum vero ne illud omittam, quod ipsi monachi qui in urbibus et vicis morantur, secularia sepius tractare videntur, forensia iudicia decernunt, servos habent et ancillas

föl ez a probléma: a társadalomhoz közel élő szerzetesi közösségek (akárcsak a clunyi kongregáció tagjai) voltak a korszakban azok, akiket a reformszerzetesek (pl. a ciszterciek) oldaláról komoly kritika ért, éppen a túlzottan világias életmódjuk miatt. Úgy tűnik azonban, hogy a *Libellus* nem osztja ezt a kritikát, ellenkezőleg: megvédi a világi ügyekbe belebonyolódott szerzeteseket azzal az indoklással, hogy azok nem önös érdekből vagy kapzsiságból vállalnak magukra ilyen feladatokat, hanem mások érdekében. Szolgákat is azért birtokolnak, hogy megvédjék őket, hiszen számos jobbágy menekült el kegyetlen urától, és keresett menedéket az egyházban.²⁵ Anélkül tehát, hogy elítélné a szigorúbb, a világtól elvonult szerzeteseket – hiszen a következő, róluk szóló fejezetben igen nagy tisztelettel beszél róluk –, megvédi az olyan monasztikus közösségeket, akik a században igen nagy kritikának voltak kitéve.

Úgy vélem, a fenti példák alkalmasak arra, hogy a *Libellus* elfogadó világnézetét alátámasszák, illetve érthetőbbé tegyék. Térjünk azonban vissza most a dolgozat első kutatási kérdéséhez: Mivel magyarázható ez a szemléletmód? Ennek megértéséhez egy sajátos jelenséget, az úgynevezett 12. századi „individualizmus” fogalmát vizsgálom meg.

A Libellus és az „individualizmus”

A 12. századi „individualizmussal” több történész is foglalkozott a 20. században.²⁶ Ahogy azt Aron Gurevics (1924–2006) orosz középkortudós *Individuum a középkorban* című művében leszögezi, az emberi individuum problémája a modern történettudománynak életbevágóan fontos kérdés, „amely az embert valamennyi megjelenési formájában, azaz mint történetileg konkrét és a történelem menetében változó társadalmi lényt vizsgálja.” Gurevics szerint „a történészek megannyi kutatást végeztek a társadalom gazdasági, szociális és politikai

capitales, iudicant, regunt, tuentur, filios servorum servos futuros nutriunt, terras hospitales habent, ad censum dant, redditus inde sperant, et exigunt, causas singulorum veluti iudices seculares audiunt, leges suis terris et hominibus imponunt, quae omnia secularia et minus religiosa ess videntur.”

²⁵ Uo.: „De talibus tamen dicam quod sentio. Non hoc credo ab eis inventum esse propter cupiditatem, sed propter servorum et hospitum utilitatem. Nam videmus multos feroces dominos fugientes sub dominio aecclesiarum confugere, in quibus tuendis et defensandis non cupiditas ulla, sed misericordia est maxima.”

²⁶ A 12. századi „individualizmus” megértéséhez nagy segítséget jelentettek az alábbi művek: *Caroline Walker Bynum: Did the Twelfth Century Discover the Individual? The Journal of Ecclesiastical History* 31. (1980) 1–17; *Colin Morris: Individualism in Twelfth-Century Religion. Some Further Reflections. The Journal of Ecclesiastical History* 31. (1980) 195–206; *Aron Gurevics: Az individuum a középkorban. Atlantisz Könyvkiadó, Bp. 2003. (Ford. Vári Erzsébet)*

összefüggéseiről, ám a társadalmi struktúra »atomját«, az embert még kevésbé ismerjük; mintha elnyelnék őt a különféle struktúrák.²⁷ A középkori „individualizmus” problémáját illetően a történettudomány korántsem jutott még nyugvópontra. Ahogy arra Gurevics rámutat, „a probléma átfogó és összehangolt kutatásához még sok időre van szükség, sőt attól tartok, erre csak a távoli jövőben kerülhet sor.”²⁸ Gondolatmenetem szempontjából mindazonáltal fontos, hogy az általam elemzett forrás, a *Libellus* szemszögéből is megvizsgáljam a 12. századi „individualizmus” kérdéskörét.

A fogalom meghatározása igen nehéz, mégis meg kell kísérelnem. Véleményem szerint „individualizmus” olyan eszmeáramlatot, gondolkodásmódot jelent, amelyben az egyén viszonya fellazul, szabadabbá válik valamilyen struktúrához, rendszerhez képest. A 12. században ez a struktúra az egyház, illetve a kereszténység, a fogalom használatát pedig az egyén egyházon, kereszténységen belüli nagyobb szabadsága indokolja. A *Libellus*ból, mint a fentebbi példák és az alábbi elemzés megmutatják, pontosan ez tükröződik.

A *Libellus* és az „individualizmus” összekapcsolása előtt szükséges röviden bemutatni a téma kutatástörténetét. A korszakkal foglalkozó történészek körében korántsem tapasztalható egyetértés a 12. századi individuum-értelmezés mibenlétét illetően. Colin Morris *Az individuum felfedezése. 1050–1200* című művében²⁹ teológusok, misztikusok, trubadúrok és krónikaírók munkásságát vizsgálta, ezek segítségével pedig elsősorban az individualizálódás ama folyamatának szentelt figyelmet, amelyben a személyiség pszichológiai értelemben kiemelkedett a közösségből. Szerinte az Istenhez, valamint az embertársakhoz fűződő viszonyokban a személyes törekvések egyre nagyobb jelentőségre tettek szert. Ezzel szemben Caroline Walker Bynum amerikai történész – egyházi-kolostori közösségek vizsgálatán keresztül – sokkal inkább azoknak a csoportoknak az elemzésével foglalkozik, amelyekhez az individuumok tartoztak.³⁰ Morrishoz hasonlóan Bynum is a 11. és a 12. században kifejlődő folyamatokról beszél, ám az előbbivel szemben nem mulasztja el annak hangsúlyozását, hogy a korszak új vallásos közösségek, csoportok „felfedezésének” a korszaka is, amelyek új szabályokat, új öndefiníciókat fogalmaztak meg. Az egyénnek maga meghatározásához szüksége volt saját maga elhelyezésére egy adott rendben, közösségben. A korszakban így a csoporthoz tartozásra, valamint különböző

²⁷ Gurevics A: *Az individuum a középkorban* i. m. 10.

²⁸ Uo. 12.

²⁹ Colin Morris: *The Discovery of the Individual. 1050–1200*. New York–Evanstown–San Francisco–London 1972.

³⁰ Bynum, W. C.: *Did the Twelfth Century* i. m. 1–17.

szeretek betöltésére irányuló öntudatos érdeklődés figyelhető meg. A belső indítékok kutatása a csoporthoz tartozás érzésévé kapcsolódott össze. Ennek megfelelően a 12. század az egyén saját személyisége mellett a másik ember iránt is érdeklődést mutatott. Bynum ehhez kapcsolódóan még egy fontos állítást hangsúlyoz: a korszak „individualizmusának” éppen a csoportok szabtak határt, azok ugyanis modelleken és példákön keresztül definiálták magukat. Krisztus, az apostolok, az egyházatyák, a szentek példájának követése lebegett minden egyházi rend előtt. Az individuum kibontakozásának Bynum szerint tehát határt szabott az, hogy az ember önmagát már létező formákhoz igazítva próbálta meghatározni.³¹

Bynum odáig megy, hogy az „individualizmus” használatának 12. századra vonatkozó érvényességét is megkérdőjelezi, hiszen a fogalom mai értelmében csak később fejlődött ki. Úgy vélem azonban, célszerű, ha írásomban megmaradok a fogalom használatánál, azzal a kitételrel, hogy idézőjelben használom.

A fentiekből kiindulva megállapítható, ahogy ezt Gurevics is teszi, hogy a korszak „individualizmusát” illetően a történetírás alapvetően két irányzatra oszlik.³² Jellegénél fogva (hiszen központi témáját a különböző egyházi közösségek jelentik) a *Libellus* elsősorban a Bynum-féle vonalhoz kapcsolódik, éppen ezért írásom Bynum gondolatain alapul.

Úgy vélem, a 12. századi „individualizmus” és az egyházi sokszínűség egymással összefüggő jelenségek. Arra a kérdésre, a sokszínűség következménye-e az „individualizmus”, avagy éppen fordítva, nem adható megnyugtató válasz, ám bizonyos, hogy ez a két jelenség összefügg. Akár úgy is megfogalmazhatjuk, hogy az egyházi sokszínűség kifejlődésével párhuzamosan bontakozik ki, annak eszmei hátterét jelenti a 12. század „individualizmusa”. A 12. századi egyházi sokszínűség ugyanis, ahogy már említettem, azt jelenti, hogy a korábbi évszázadokhoz képest jóval többféle egyházi csoport, rend, hivatás, életmód létezett egymás mellett. Ám nem egyszerűen erről van szó. A különböző életformákat követő keresztény közösségek megskasodását ugyanis egy általánosabb válság idézte elő: az új szerzetesi, papi, remetei közösségeket a fennálló keresztény struktúra megváltoztatásának, megreformálásának vágya vezérelte. A régi benépes közösségekre ugyancsak hatottak a reformmozgalmak, annak érdekében,

³¹ A *Libellus* összesen hét egyházi csoportot mutat be. Elemzési módszere pedig megfelel annak, amit Bynum állít a 12. századi „individualizmus” megjelenéséről: az egyes rendekhez különböző modelleket, példákat társít a keresztény múltból. A bibliai párhuzamok teljeskörű felsorolását lásd: *Libellus*. Introduction. xxiii.

³² Gurevics, A.: Az individuum a középkorban i. m. 21–22.

hogy fennmaradjon, a bencés struktúra is változtatott addigi életmódján. A 11. században meginduló egyházi reformáramlat azonban bizonyos értelemben nem érte el a célját. Kicsit leegyszerűsítve ugyanis, egy „reform”, mint olyan, két részből áll: valamilyen korábbi struktúra éles megtámadását, majd annak egy új renddel való felváltását foglalja magában. A 12. században az egyházi reformáramlat viszont csak az első részt tudta megvalósítani. Kétségtelen például, hogy a ciszterci rend élesen bírálta az elvilágiasodott bencés közösségeket, és létrejöttének alapját a bencés rendszer megreformálásának szándéka jelentette. Szó sincs azonban arról, hogy akár ők, akár mások helyettesíteni tudták volna a bencés monasztikus rendszert. Mindössze alternatív életformák képviselőiként jelentek meg. A szigorúbb életmódra vágyó kanonokcsoportok mellett szintén megmaradtak a korábbi papi közösségek. A 12. században számos ilyen „alternatíva” létezett egymás mellett: régi és új rendek, különböző szerzetesi közösségek, remeték, kanonokok. Ha nem is beszélhetünk tehát a kereszténységen belüli „káoszról”, kétségtelen, hogy a korábbi, viszonylag strukturált világrendet egy ahhoz képest – legalábbis egy ideig – strukturálatlan, zavarosabb, átláthatatlanabb keresztény rendszer váltotta föl.³³

Mielőtt rátérnék a *Libellus* és az „individualizmus” viszonyára, elkerülhetetlen, hogy a *Libellus* egy olyan jellegzetességére hívjam fel a figyelmet, amely munkámat némileg megnehezítette, ugyanakkor érdekesebbé is tette. Le kell szögezmem ugyanis, hogy a *Libellus*ban nincs olyan individuum, amelyik mélyen magába merülve önelemzést folytatna. Ez megnehezítette feladatomat, hiszen „individualizmusról” beszélni a forrás esetén jellege mellett nem könnyű. Ennek ellenére úgy vélem, a *Libellus* megértése lehetetlen, ha létrejöttét és fő mondanivalóját nem kapcsoljuk össze a 12. századi „individualizmussal”. A forrás szerzője önmagát nem elemzi, embertársait viszont igen, amikor megvizsgálja és csoportosítja a maga körül látott egyházi rendeket. Az ismeretlen szerző „individualizmusa” csakis a szerzőnek a 12. századi külvilág jelenségeihez, az egyházhoz, annak különböző közösségeihez, valamint embertársaihoz fűződő viszonyában manifesztálódik. (Ezért kapcsolható Bynum említett megközelítésmódjához.)

Ha azonban az „individualizmus” fogalmát a fenti kitételeknek megfelelően használjuk, világosabbá válik a *Libellus* megengedő nézőpontjának mibenléte. Fontos, hogy az „individualizmus” nem közvetlen oka a *Libellus* engedékenységének, ugyanis – ahogy azt az alábbiakban megmutatom – az eszméáramlat és a *Libellus* nézőpontja közötti összefüggés mindkét irányban értelmezhető. Úgy

³³ David Knowles: From Pachomius to Ignatius: A Study in the Constitutional History of the Religious Orders (The Sarum Lectures, 1964–5). Oxford 1966. 16.

vélem azonban, hogy a két jelenség közötti kapcsolat fontos, és ha kutatásom első kérdésére nem is nyújt teljes körű magyarázatot, mindenképpen közelebb visz a *Libellus* világnézetének megértéséhez.

A *Libellus* három szempontból mindenképpen jelentős. Egyrészt képet rajzol a 12. századi egyházi sokszínűségről. Mivel ez a sokszínűség már önmagában azt jelenti, hogy megnőtt az egyéni kezdeményezések súlya az egyházon belül, a *Libellus* már azzal, hogy az egyházi rendek sokszínűségét taglalja, lenyomatot ad a 12. századi „individualizmusról”. Másrészt különböző egyházi csoportokat vonultat fel, ezzel pedig különböző individuáltípusokat mutat be. Amikor a *Libellus* ismeretlen szerzője remetéről, különböző szerzetesekről és kánonokról értekezik, valójában egy-egy típusú individuumból beszél, hiszen – Bynumnak a 12. századi „individualizmusról” tett megállapításait alapul véve – a korszakban az egyén elsősorban csoportokhoz kötve ragadható meg. A 12. századi „individualizmus” megjelenését tehát már önmagában az is mutatja, hogy egy 12. századi kánonok sokféle keresztény csoportról, illetve sokféle, az adott csoporthoz kötődő embertípusról beszél. Végül pedig – és ez a legfontosabb – az egyházi közösségeket nem szárazon, pusztán tényeket közölve, hanem saját nézőpontjából mutatja be. Fontos tehát annak vizsgálata is, hogy – a 12. századi egyházi sokszínűség és az ezzel összefüggő individuáltípusok egyszerű megmutatása mellett – hogyan, milyen módon viszonyul az „individualizmushoz” a *Libellus* ismeretlen nevű szerzője.

R. maga jelenti ki művének bevezetőjében, hogy a korabeli egyház állapotáról írott értekezéséhez a kiindulópontot a különböző csoportok, rendek megjelenése és azok sokasodása jelentette. Szándéka annak megmutatása, hogy a közösségek és azok szokásai közötti különbözőség mögött Isten akarata rejlik, akinek ezzel (is) célja van.³⁴ A *Libellus* tehát megengedi az egyházi sokszínűséget. Mivel a sokszínűség szellemi hátterét az „individualizmus” jelenti, a *Libellus* a sokféleséggel együtt ezt az eszmeáramlatot is elfogadja. Ily módon tehát a szerző, mivel elfogadja az egyházi rendek különbözőségét és az egyes csoportoknak külön-külön értelmet, jelentőséget tulajdonít, olykor meglepő lazasággal viszonyul bizonyos szokásokhoz, szabályzatokhoz, ő maga is teret enged az egyéni kezdeményezéseknek, tehát az eszmeáramlat kifejlődésének. Világnézetével a *Libellus* ismeretlen kánonokja elfogadja, hogy a keresztény

³⁴ Libellus. 3: „Cum ab initio surgentis aecclesiae diversi servorum Dei profectus, diversisque extiterint professionum status, et maxime nostris temporibus diversa monachorum canonicorumque surgat institutio in habitu vel cultu, ostendum est Deo auxiliante, quae in talibus Dei servis differentia, quae intentionis sit in diversis professionibus forma. Ad demonstrandum ergo quod istae diversitates professionum Deo placet accingor (...)”

egyház immáron megváltozott, sokszínűbb, „individualistább” lett. Megengedi, hogy a kereszténység nagy tekintélyeit többféleképpen értelmezzék, hogy ki-ki a maga igénye szerint böjtöljön, hogy átléphessen egyik rendből a másikba. A *Libellus*ra tehát feltételezésem szerint hatott az „individualizmus”, ám ugyanúgy igaz, hogy a *Libellus* elfogadó világnézete az „individualizmus” kifejedését segítette elő.³⁵

Összességében úgy vélem, hogy a dolgozat egyik központi kérdése, a *Libellus* elfogadó magatartása azonnal érthetőbbé válik, ha a 12. században meghatározó eszméáramlattal, az „individualizmussal” kapcsoljuk össze. R. megengedő álláspontja nem elszigetelt jelenség, éppen ellenkezőleg, azt a 12. században kibontakozó eszméáramlat szellemiségébe illesztve, azzal összefüggésbe hozva kell értelmezni.

„*Diversi sed non adversi*”

A *Libellus* tehát a 12. századi „individualizmus” lenyomataként is értelmezhető. A forrás szerzője nyilvánvalóan kapcsolatba került ezzel az eszméáramlattal, amikor a 12. századi egyházi sokszínűséget vizsgálta. Második kutatási kérdésemre – vajon a *Libellus* elfogadó nézőpontja elszigetelt jelenség volt a 12. században, vagy megjelent más szerzőknél, más forrásokban is – az eddigiek alapján egyértelmű válasz adható: közel sem volt elszigetelt. Éppen ellenkezőleg: számos szerzőnél felbukkant, mi több, egyre népszerűbb lett.³⁶ A fentiekben a *Libellus* kapcsán vázolt „individualizmus” és az ezzel összefüggő elfogadó nézőpont éppen attól válik igazán jelentőssé, hogy általánosan jellemezte a 12. századi szellemiséget. A gondolkodásmód elterjedésének oka nem meglepő: megakadályozta, hogy az egyházon belüli különbözőségek vitákat gerjesszenek, így segített megőrizni a különböző életmódok tekintélyét, érvényességét.³⁷

A különbözőséghez való elfogadó viszonyulás egy kézzelfogható keresztény motívumban öltött testet, amelynek meghatározása nem könnyű, ugyanis – tudomásom szerint – a terminológiának sosem született magyar megfelelője.

³⁵ A különbözőséget nem mindenki fogadta el, például Deutz-i Rupert sem. *Haseldine, J.: Friendship and Rivalry* i. m. 401.

³⁶ „Alongside this strident competition, however, appeared a new acceptance of variety”. *Bynum, W. C.: Did the twelfth century* i. m. 7; „This concept of harmonisation grew in popularity in the twelfth century” (...) *Haseldine, J.: Friendship and Rivalry* i. m. 391.

³⁷ (...) *Haseldine, J.: Friendship and Rivalry* i. m. 391. – A szerző csak a monasztikus rendekről beszél a jelenség kapcsán, én azonban úgy vélem, megállapításai kiterjeszthetők más egyházi közösségekre is.

A latin „*diversi sed non adversi*” és ennek angol megfelelője, a „*diversity within unity*” kifejezések alapján a legmegfelelőbbben talán ilyen módokon fordítható: „különbözőség, de nem ellentét”, vagy „változatosság az egyetértésben”, esetleg „egység a sokszínűségben”. A konkrét kifejezés a 12. században bukkant fel először, pontosabban: 1117-ben használta először Laoni Anselm (1050–1117), egy Liège-i Heribrandnak címzett levélben.³⁸ Maga a kifejezés 12. századi újdonság, ám a mögötte rejlő gondolatiság korántsem az, gyökerei a keresztény múltban erednek. Lényegében a következőt jelenti: az egyes regulák, a különböző egyházatyák tanításai, az egyes liturgiák, az egyházi csoportok eltérő szokásai, és mindezek változatos értelmezései eltérőek ugyan, ennek ellenére nem mondanak ellent egymásnak. Éppen ellenkezőleg: összhangba hozhatók, mivel Istenhez különböző utakon keresztül lehet eljutni. A motívum tehát a *Libellus*ban is megjelenő engedékenységet fejezi ki. Gondolatmenetem szempontjából fontos, hogy közelebbről megvizsgáljam ezt a motívumot 12. századi és korábbi példákon keresztül.

A *Libellus*hoz talán legközelebb álló mű Gerhoh von Reichersberg (1092/93–1169) *Liber de aedifico Dei* című értekezése, amelyben a szerző az üdvözülést egy hegy tetejére vezető különféle ösvények sokaságával jellemzi. Megpróbálja lajstromozni és kategorizálni az emberi társadalomban betöltött szerepeket, és megmutatni, hogy ezek külön-külön miért, milyen módon „vallásosak”.³⁹

Rokon vonásokat mutat a *Libellus* sajátos csoportosítási formájával – hiszen szerinte az egyházi csoportok közötti különbséget az határozza meg, hogy az adott közösség a társadalomhoz képest milyen távol folytatja életét – és így az említett motívummal is Freisingi Ottó (1112–1158), aki 1146-hoz köthető *Chronica* című művének 7. könyvében különbséget tesz a városokban, erősségekben, falvakban és szántóföldön lakók, és az emberekkel való közösséget megvető visszahúzódók között. Ám Ottó egyik fajtát sem helyezi a másik fölé, és kimondja, hogy „egy szív, egy lélek lakozik bennük.”⁴⁰

A 12. század egyik legnagyobb hatású személyisége, Clairvaux-i Szent Bernát (1090–1153) ciszterci szerzetes is a különbözőség védelmezőjeként lépett fel.⁴¹

³⁸ Giles Constable: The diversity of religious life and acceptance of social pluralism in the twelfth century. In: History, Society and the Churches. Essays in honour of Owen Chadwick. Ed. Derek Beales – Geoffrey Best. Cambridge University Press, Cambridge, 1985. 29–47. 30; Haseldine, J.: Friendship and Rivalry i. m. 391.

³⁹ Bynum, W. C.: Did the Twelfth Century i. m. 5–6.

⁴⁰ Freisingi Ottó krónikája. Ford és kiad. Gombos Ferenc Albin – Irsik József – Vajda György. Bp. 1912. 7., 35., 363.

⁴¹ Giles Constable: „Cluny, Cîteaux, La Chartreuse. San Bernardo e la diversità delle forme di vita

„Az oktalanságnak van egy olyan formája is, amely a hit bölcsességét majd-hogynem balgasággá silányította. Miként tudta ez a méreg a Katolikus Egyházat majdnem teljes egészében megfertőzni? Bizony úgy, hogy mindannyian a saját előnyünket keressük benne. Ez pedig ahhoz vezet, hogy irigyek leszünk egymásra, gyűlölködni kezdünk, és igazságtalanságokra ragadtatjuk magunkat, veszeke-dünk és civakodunk; mindenki saját magát tartja a legjobbnak, rágalmazza a másikat, átkozódik és káromkodik, az erősebbek kíméletlenül elnyomják a gyengébbeket. Mi volna illőbb hozzád, mi lehetne ennél dicséretreméltóbb teljesít-mény, mint az, hogy megpróbálj megoldást keresni az oktalanság e legátrozottabb formája ellen. Gondolkodj el azon, hogy nem más ez a nép, mint Krisztus Teste; igen, a hívők tömegei, mind!”⁴²

„Ha a kéz egyik ujját elveszed, s a kar fölé helyezed, hogy a fejről lógjon lefelé, akkor nem teszel mást, mint hogy egy szörnyeteget hozol létre. Mert igenis ehhez hasonló dolgot cselekszel akkor, amikor Krisztus testében a tagokat másként rendezed el, mint ahogyan Ő meghatározta, Egyébként pedig talán nem úgy véled, nem Ő alakította ki ezt a rendet, aki » némelyeket apostollá, másokat prófétává, ismét másokat evangélistává, pásztorrá és tanítóvá tett, hogy szolgál-atuk betöltésére neveljék a szenteket, hogy felépítsék Krisztus testét. «⁴³ (...) Nem gondolhatsz lenézően erre az organizmusra csak azért, mert a földön található: mintaképe ugyanis a mennyekből származik.”⁴⁴

A fenti két idézet megmutatja, hogy Bernát az egyházon belüli különböző-segekhez elfogadóan viszonyul, a konfliktusokat pedig elítéli. A világot alkotó emberek egyes csoportjait Krisztus Testének tagjaiként ábrázolja, és egy felsőbb hatalom által kialakított rendről, organizmusról beszél, amelyben különböző szerepek léteznek, amelyek mind ugyanannak az egésznek a részei. Az oktalan emberiség az, aki az Isten által kialakított harmónia ellen cselekszik, balga módon a másikat irigyen rágalmazza, és a rendet összezavarja.

Érdemes itt röviden kitérnem a 12. század egyik nagy egyházi vitájára, amely Clairvaux-i Bernát, Clairvaux apátja és Petrus Venerabilis (1122–1156), Cluny akkori apátja között zajlott. A vita közvetlen kiváltó oka az volt, hogy 1125 körül, Bernát unokaöccse, Robert de Châtillon (?–1210), elhagyta Clairvaux-t,

religiosa nel XII secolo”. Rome 1975. 94. – A szerző itt rámutat, hogy Bernát a különbözőség első védelmezői között volt.

⁴² Clairvaux-i Szent Bernát: De consideratione. A megfontolásról. Bp. 2005. 114. (Ford. Szegedi János.)

⁴³ Újszövetségi szentírás a Vulgata szerint. Második kötet. Ford és közl. Káldi György. Bp. 1928. (továbbiakban: Újszövetség) Szent Pál apostol levele az ehezusiakhoz. 4, 11–12. 220.

⁴⁴ Clairvaux-i Szent Bernát: De consideratione i. m. 138–139.

és a clunyi kongregációba lépett be. Ez az esemény arra készítette Bernátot, hogy komolyabban támadja Clunyt. Lazasággal, fegyelmezetlenséggel vádolta a kongregációt, mivel a clunyi szerzetesek nem követték minden ízében a bencés Regulát. Petrus Venerabilis pedig farizeusnak és gőgösnek titulálta a ciszterci szerzeteseket a Regulához való szigorú ragaszkodásuk miatt, mert Szent Benedek a szerzetesi szabályzatát csak útmutatónak szánta a kezdőknek. A két apát vitájának részletesebb taglalására itt nincs módunk, a lényeg azonban a következő: a konfliktus hamar békés véget ért, mivel a különbözőséghez való elfogadó viszonyulás ebben a konkrét helyzetben is megnyilvánult. Mind Clairvaux-i Bernát, mind Petrus Venerabilis a higgadsága megőrzésére törekedett, egyikük sem akarta saját szerzetesi közösségét a Regula végső és ellentmondást nem tűrő örököseként felléptetni.⁴⁵

A „*diversi sed non adversi*” motívuma ugyan a 12. században hódított teret, de voltak korábbi gyökerei. Bizonyos, hogy a gondolat felbukkant Szent Ágostonnál és Nagy Szent Gergelynél (540–604). Először Gergely *Libellus Responsionum* címen ismert válaszelevelét említem, amelyet Canterburyi Szent Ágostonnak (534–604) írt.⁴⁶ Gergely 595-ben bízta meg Ágostont egy angliai misszióval, aki Gallián keresztül el is utazott oda, ám útja során azt tapasztalta, hogy a galliai liturgia különbözik a rómainál. Ezzel kapcsolatban írt levelet Gergelynek, aki válaszelevelében arra bízta Ágostont, hogy válassza ki minden egyházból az Istennek tetsző elemeket, és ezek keverékéből építse fel az angliai szokásrendszert. Nem helyezi tehát saját, római liturgiáját a többi fölé, inkább a különböző szokások egyenlőségét hangsúlyozza.⁴⁷

Ez a felfogás felbukkan Gergelynél azokban az esetekben is, amikor a lelkipásztorok hatalmáról és feladatáról értekezik. Gergely rámutat, hogy azoknak, akik tanítják és vezérik a híveket, meg kell érteniük, hogy az emberek különböznek tulajdonságaikban, lehetőségeikben, képességeikben, hiszen csak így építhetik föl őket egyetlen közös testté. A *lelkipásztor kézikönyve* címen ismert műve jó példa erre, hiszen ebben Gergely teljesen körüljárja a lelkek kormányzóinak feladatát, eközben pedig a „*diversi sed non adversi*” motívumát veszi alapul.

„[...] *nem lehet mindenkit egyformán tanítani, mert az emberek nem egyformák. Ami az egyiknek hasznos, a másiknak árt. [...] A tanítóknak tehát*

⁴⁵ Haseldine, J.: *Friendship and Rivalry* i. m. 390–414; David Knowles: *Cistercians and Cluniacs: the controversy between St Bernard and Peter the Venerable*. Oxford University Press, Oxford 1955. és Constable, G.: *The diversity of religious life* i. m. 36–37.

⁴⁶ A „*diversi sed non adversi*” motívuma és Nagy Szent Gergely kapcsolatához nagy segítséget nyújtott az alábbi cikk: Paul Meyvaert: „Diversity within Unity, a Gregorian Theme”. *Heythrop Journal* 4. (1963) 141–162.

⁴⁷ Uo. 142–44.

a hallgatók igényeinek megfelelően kell alakítaniuk mondanivalójukat úgy, hogy minden ember azt hallja, amire szüksége van, de a beszéd egyúttal a közösség épülését is szolgálja. A hallgatók, akik lelkükkel a prédikátor szavain csüggnének, olyanok, mint a citera húrjai: a muzsikusnak mindegyiket másképpen kell pengetnie, ha nem akar fülsiketítő zűrzavart.⁴⁸

Ágoston ránk maradt írásait nem vizsgáltam ilyen részletességgel, mindössze a szakirodalom megállapításaira hagyatkozhatok. Eszerint azonban a motívum visszavezethető Szent Ágostonig, aki *Retractationes* című munkájában hangsúlyozta a különböző tanítások összhangba hozásának szükségességét.⁴⁹

Végezetül a „*diversi sed non adversi*” motívuma, a kereszténységen belüli harmóniára való törekvés visszavezethető egészen a Bibliáig, fellelhető ugyanis Szent Pál írásaiban és János evangéliumában.⁵⁰

„Azt mondom ugyanis mindeniteknek a nekem adott kegyelemnél fogva, hogy senki se gondoljon magáról kellenél többet; hanem józanul gondolkodjék, mindegyik a hit mértéke szerint, amelyet az Isten kiosztott neki. Amint ugyanis egy testben sok testrészünk van, nincs azonban minden testrésznek ugyanaz a rendeltetése, akképen sokan vagyunk egy test Krisztusban; egyenkint azonban egymásnak tagjai.”⁵¹

„Ne nyugtalankodjék szívetek. Higgyetek az Istenben, énbennem is higgyetek. Atyám házában sok lakóhely vagyom. Máskülönbén megmondottam volna nektek; mert megyek helyet készíteni számotokra?”⁵²

Összefoglalva tehát: a *Libellus*ban kimutatható, a 12. századi „individualizmussal” összefüggő megengedő szemlélet széles körben elterjedt a században, és hatott az egyházi gondolkodásra. A keresztény gondolkodók elfogadó szemléletük kifejezésére egy a kereszténység kezdetei óta létező motívumot használták fel, tehát a fent taglalt elfogadó álláspont már jóval korábban meg-lévő magjai csíráztak ki a 12. századi „individualizmus” szellemi áramlatában. Ezzel megválaszoltam a dolgozat harmadik kutatási kérdését is.

A 12. századi reneszánsz. Összegzés, konklúzió

Írásomban bemutattam az általam vizsgált forrást, a *Libellus de diversis ordinibus et professionibus qui sunt in aecclesiá*t. Célom a *Libellus*ban tapasztalható

⁴⁸ Uo. 119–120.

⁴⁹ Haseldine, J.: Friendship and Rivalry i. m. 390.

⁵⁰ Bynum, W. C.: Did the twelfth century i. m. 7.

⁵¹ Újszövetség Szent Pál apostol levele a rómaiakhoz. 12, 3–5. 78.

⁵² Újszövetség Szent János evangéliuma. 14, 1–2. 378.

feltűnő engedékenységgel megértése volt. Ennek érdekében felhívtam a figyelmet a forrás olyan szembeötlő pontjaira, amelyek a mű szerzőjére jellemző álláspontot konkrét példákon keresztül is megmutatják. Majd megkíséreltem körvonalazni a 12. századi „individualizmus” eszméáramlata és a *Libellus* kapcsolatát. Vizsgálódásomat kiterjesztettem más gondolkodók műveire is. Dolgozatom zárásaként mindezt egy olyan folyamat részeként helyezem el, amelynek során gyökeresen átalakult a keresztény Európa gondolkodásmódja és kultúrája. Ez pedig nem más, mint az úgynevezett „12. századi reneszánsz”. A fogalomról Charles Homer Haskins (1870–1937) amerikai történész nyomán 1927 óta beszélünk, a folyamat egészének tárgyalása pedig bőven szétfeszítené írásom kereteit.⁵³ Mindazonáltal a *Libellus* része ennek, ugyanis fent taglalt sajátosságai miatt jól illeszkedik a „12. századi reneszánsz” egyik legfontosabb rétegét képező új, tényleges tartalmakat hordozó európai keresztény humanizmus szellemi áramlatába. A *Libellus* és a korszak vizsgálatából ugyanis egyértelmű következtetéseket vonhatunk le arra vonatkozóan, hogy a 12. században átalakult az egyes ember kereszténységhez való viszonya. Szó sincs arról, hogy az ember elveszítette volna hitét az Isten által elrendezett világban, a kereszténység továbbra is alapvető struktúra maradt. Ám az isteni világrenden belül változás történt. A *Libellus*ban kirajzolódó egyházi sokszínűség, a szerző megengedő, olykor kifejezetten pragmatikus viszonya embertársaihoz, illetve egyes, az egyházat megosztó kérdésekhez mind-mind arra utalnak, hogy a 12. században egy olyan folyamat ment végbe, amelyet a legjobban talán a következőképpen jellemezhetünk: az egyén ébredése. Ahogyan Jacques Le Goff (1924–2014) francia történész megállapítja, „az ember már nem csupán az eredendő bűn súlya alatt görnyedő bűnös, hanem Isten képére teremtett lény is.”⁵⁴ Az egyén, bár nem kérdőjelezte meg Istent, Szent Benedek Reguláját, az egyházatyákat, a hit főbb kérdéseit, mindehhez való viszonya változatosabbá, sokszínűbbé vált. Tekintve pedig, hogy a 12. században egyre több gondolkodó el is fogadta ezt

⁵³ Charles Homer Haskins: *The renaissance of the twelfth century*. Cleveland 1957. – Haskins óta számos munka született a témában, mind a reneszánszot, mind annak egyes elemeit illetően. Ezek közül a teljesség igénye nélkül lásd: Richard William Southern: *The Making of the Middle Ages*. New Haven – London 1968; Christopher Brooke: *The Twelfth Century Renaissance*. New York 1970; *Renaissance and Renewal in The Twelfth Century*. Ed. Robert L. Benson – Giles Constable – Carol D. Lanham. Toronto 1991; Robert Ian Moore: *The formation of a persecuting society. Power and deviance in western Europe, 950–1250*. Oxford 1987; Robert Ian Moore: *The first European revolution, c. 970–1215*. Oxford 2000; Leidulf Melve: „The revolt of the medievalists”. *Directions in recent research on the twelfth-century renaissance*. *Journal of Medieval History* 32. (2006) 3. 231–252; Jacques Le Goff: *Európa születése a középkorban*. Bp. 2008. 107–108. (Ford. Sújtó László.)

⁵⁴ Le Goff, J.: *Európa születése* i. m. 107.

a sokszínűséget, a században a korábbi struktúrákon, mintákon belül ugyan, de az egyes ember mozgástere, szabadsága kétségtelenül megnőtt. Ezzel utolsó kérdésemet is megválaszoltam: a *Libellus* elfogadó nézőpontja, „individualiz-musa” nemcsak hogy nem volt elszigetelt jelenség a korszakban, hanem egy nagyobb szellemi változás, a „12. századi reneszánsz” részeként értelmezhető.

Dolgozatom címében a „megújuló kereszténység” kifejezés szerepel. A korábbi előzményekből merítő, de ténylegesen a 11. századtól kezdve zajló reformok a kereszténység megújítását célozták. Ez meg is történt, ám nem úgy, ahogy a reformerek eltervezték. A megújuló kereszténység nem a keresztényi élet hajdani tökéletességének helyreállítását, nem is a szigorúság helyreállítását vagy egy egyházi irányzat kizárólagos győzelmét hozta magával. Sokkal inkább egy olyan világot, amelyben a különböző életformák képviselői egymás mellett léteztek, a kereszténység egyes kérdéseire különböző válaszok születtek, az egyén pedig ezek között szabadon választhatott. A kereszténység tehát valóban megújult: egy humanista, az embernek nagyobb mozgásteret adó, elfogadóbb struktúrává változott.

Kutatásom központi kérdésének, a *Libellus* feltűnő engedékenységének mi-benlétét pedig éppen ez az átalakult, megújult kereszténység világítja meg.

Iván Kis

Die Erneuerung des Christentums im 12. Jahrhundert: das Weltbild des *Libellus de diversis ordinibus et professionibus qui sunt in aecclesia*

Mein Vortrag basiert auf einen Beitrag, den ich bis Januar 2015 anfertigte und mit dem ich mich am Endkampf der XXXII. Wissenschaftlichen Studentenkonferenz (Országos Tudományos Diákköri Konferencia, OTDK), die im April 2015 stattfand, beteiligte. Im Vortrag soll eine solche Quelle der Kirchengeschichte vorgestellt werden, deren gründliche Analyse wichtigen Angaben in Bezug auf eine bedeutende Epoche des Mittelalters, auf das „lange 12. Jahrhundert“ beinhaltet. Der unbekannte Autor des Werks, der als regulärer Domherr von Liège tätig gewesen sein könnte, gab den Titel *Libellus de diversis ordinibus et professionibus qui sunt in aecclesia* seinem Werk, mit dem er den Versuch unternahm, die kirchlichen Orden seiner Zeit zu gruppieren und analysieren. Zur Zeit der Entstehung befand sich die römische Kirche einigermaßen in ungeordnetem und undurchsehbarem Zustand, darum ist es eine große Herausforderung aus Sicht der Historiker, ein eindeutiges Bild über diese Periode zu schildern. Wegen seiner systematisierenden Art ist Der *Libellus* schon als eine wertvolle Quelle zu betrachten. Das Buch hat aber ein wichtigeres und auffälliges Merkmal: es vermittelt nämlich ein akzeptierendes Verhältnis zu Verschiedenheiten der kirchlichen Orden. Der Autor ordnet den einen nicht über den anderen – ganz im Gegenteil: er versucht, die herrschende und die Kirche im Grunde zersetzende Vielfaltigkeit zu begründen und legitimieren. In seiner Begründung stellt er fest, dass Gott diese Vielfaltigkeit gefällt, denn eine bestimmte Funktion ist für jede Gruppe in seiner harmonischen Ordnung erklärt worden. Viele der kirchlichen Denker fürchteten sich – mit Recht – davor, dass die innere Spaltung der katholischen Kirche die Entkräftung des seit dem 4. Jahrhundert bestimmenden Christentums bzw. den Verlust seiner Echtheit verursacht. Im Spiegel dieses Hintergrunds ist es überraschend, dass der Autor des *Libellus* so eine akzeptierende Stellung nahm.

Wie lässt sich das Weltbild der Quelle erklären? Ist die Rede von einem vereinzelter Phänomen, oder ist der konzessive Gesichtspunkt des Autors in weiteren aus dem 12. Jahrhundert stammenden Texten nachzuweisen? Trägt er eine spezifische Bedeutung in Bezug auf die Gesamtheit dieser Epoche? Galt es als eine Neuigkeit, oder taucht das im *Libellus* dargestellte Motiv auch in früheren Perioden der Mentalitätsgeschichte auf? In meinem Vortrag möchte ich zuerst kurz das *Libellus* vorstellen. Danach verweise ich – anhand konkreter Quellen aus dem Textkorpus – auf die akzeptierende Stellungnahme des Autors. Im Hauptteil des Referats beantworte ich die oben gestellten Fragen. Zum Schluss, als Konklusion habe ich vor, einige Gedanken hinsichtlich der Mentalitätswende im langen 12. Jahrhundert zu äußern.

Boda Attila

Nagyszőlős kísérlete úrbéres státuszán belül megsértett előjogainak visszaszerzésére a 18. század második felében*

Bevezetés

Tanulmányunkban a korai alapítású és széles körűen kiváltságolt – majd a 14. század végén a Perényi család uradalmává váló – Nagyszőlős többségében középkori előjogainak visszaszerzéséért folytatott küzdelmének egy kisebb mozzanatát vesszük górcső alá a 18. század második felében. Városunk helyzete figyelmet érdemlő történet, mivel a földesúr által alkalmazott módszer – a város okleveleinek eltulajdonítása – ritka tanulságos momentum, amely a későbbiekben összefonódik az úrbérrendezés helyi végrehajtásával. A jobbágyság és a földesurak között kibontakozó feszültségek a 18. század második felében az északkeleti térségben is növekvő tendenciát mutatnak. Ennek okát egyrészt abban kell látnunk, hogy az osztrák örökösödési háború révén meginduló gabona- és élőállat-konjunktúra egyrészt arra sarkallta a nagybirtokosokat, hogy még inkább szorítsanak a jobbági kötelezettségeken, és minél több előjogot megszüntessenek. Másrészt a földesúri függés alá került mezővárosok maguk is kísérletet tettek úrbéres státuszon belül megsértett előjogaik helyreállítására, és igazodva a bécsi udvar szabad királyi várossá válást támogató politikájához, e lehetőségről sem mondtak le, így a korszakban gyakorivá váltak a hosszan tartó pereskedések. Előljáróban röviden Nagyszőlős középkori és kora újkori

* Ezúton is szeretnék köszönetet nyilvánítani mentoromnak, Tóth Krisztina habilitált egyetemi adjunktusnak (ELTE BTK), a tanulmány megírásához nyújtott segítségével, továbbá a KTÁL fiókintézetében dolgozó levéltáros kollégáknak.

történetét ismertetem, majd a városi levelesláda ellopásáról készült tanúvallomások jegyzőkönyv közreadása előtt forráselemzést végeztek.

Nagyszőlős a középkorban

A *hospes* kiváltságok 13. századi adományozása az ország középső területei helyett főleg Északkelet-Magyarországon, Erdélyben és Szlavóniában történt – mivel főként ezeken a területeken volt szükség az uralkodó patronálására –, és csak ezután következtek az északi és északnyugati országrész városias települései.¹ Az oklevélben megnevezett „Zeuleus” nevű királyi villa szászokból és magyarokból álló hospesközössége² 1262-ben V. István adományaként kapott városprivilegiumnak nevezhető szabadáságjogokat.³ Előjogait határozottan elkülöníthetjük a korlátozottabb jogkörökkel rendelkező hospesközségek kiváltságaitól, ugyanis a 13. századi városfejlődés egyik legfontosabb mozzanata az volt, hogy egy újonnan alapított telep vagy város kikerüljön a megyésispán joghatósága alól.⁴ Városunk birtokjogi szempontból a királyi eredetű mezővárosok között helyezhető el.⁵ A mezővárosi lakosok jogilag ugyan földesúri alattvalók voltak, azonban a falvakban élő jobbágyoktól magasabb fokon álltak. Privilegiumaik három legfontosabb alkotóeleme: az országos vásár- és a heti piactartási jog, a földesúri adózásnak a jobbágyfalvakénál kedvezőbb rendszere és a belső autonómia szűkebb-szélesebb köre.⁶

¹ *Szende Katalin*: A magyar városok kiváltságolásának kezdetei. In: Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok. Szerk. Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás. (Speculum Historiae Debreceniense. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Kiadványai; 7.), Debrecen 2011. 33., 37.

² *Bélay Vilmos*: Máramaros megye társadalma és nemzetiségei a betelepüléstől a XVIII. század elejéig. Bp. 1943. 10. A hospesek beköltözése a 11. század végétől kezdve több hullámban történt meg: egyrészt az európai válsághelyzetek hatására kialakult migrációhoz kapcsolódtak, másrészt Magyarország növekvő gazdasági vonzereje miatt érkeztek és kiváltságaik írásba foglalása a 13. századtól kezdődik. *Szende K.*: A magyar városok i. m. 30.

³ Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzé teszi *Wenzel Gusztáv*. Pest–Bp. 1860–1874. IV. 31–32. Az oklevél eredetiben nem maradt fenn. Az oklevelet átírta 1294. szeptember 16-án III. András, amelyet 1319. március 22-én I. Károly, ez utóbbit lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 70 604. Átírta még Uő 1329. május 19-én: DL 70 614. Tartalmi kivonatát l.: *Tringli István*: A Perényi család levéltára 1222–1526. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai, II. Forráskiadványok 44.) Budapest, 2008. 15–16.

⁴ *Fügedi Erik*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 263.

⁵ *Gulyás László Szabolcs*: Megjegyzések az északkelet-magyarországi mezővárosok középkori fejlődésének jellemzőihez. Századok 147. (2013) 344.

⁶ *Orosz István*: Debrecen útja a mezővárostól a szabad királyi városig. In: Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok i. m. 1.

Nagyszőlős kiváltságainak mintájára⁷ I. Károly 1329-ben Huszt, Visk, Técső és Hosszúmező királyi villa-k szász és magyar hospeseinek⁸ kollektív kiváltságlevelet adományozott, amelyet Lajos király 1352-ben Szigetnek is megadott.⁹ Városunk 1399-ben a báró Perényi család földesúri joghatósága alá kerülve uradalmi központtá vált.¹⁰ Kubinyi András centralitási pontrendszere kimutatta, hogy Nagyszőlős (17 pontot elérve) közepes városfunkciót betöltő mezővárosnak tekinthető a középkor végén nem veszítve jelentőségéből.¹¹

Várostörténetünk kora újkori fejlődése és Nagyszőlős abban elfoglalt helye

A mezővárosok meglehetősen változatos színezetet alkottak: kis részük önkormányzati jogait, népességszámát, gazdasági jelentőségét tekintve a városokkal vetekedett, többségük azonban korlátozottabb jogkörökkel rendelkező földművelő település volt, amelyet a források legtöbbször birtoknak vagy falunak titulálnak.¹² A kora újkor a középkori városhierarchia módosulását hozta magával, és a változás jegyeit leginkább a hanyatlás és a felemelkedés kettőségében ragadhatjuk meg. A felemelkedésre jó példa Debrecen városa, amely korlátozottabb szabadságai ellenére először a mezővárosok élvonalába tudott kerülni több tényező együttes és kedvező hatásával, 1693-ban pedig a szabad királyi városi rangot is elnyerte. Nagyméretű mezőgazdasági tevékenységének köszönhetően egyrészt be tudott kapcsolódni a kereskedelembe,¹³ másrészt a politikai helyzetet is a maga előnyére tudta fordítani, hiszen a török bizalmát élvezve földesura távollétében is meg tudta őrizni autonómiáját. Ezzel szemben a Királyi Magyarország városainak – a földesúr, a vármegye és az Udvari Kamara együttes fennhatósága alatt – gyakorlatilag lehetetlenné vált

⁷ „Omnes libertates, quibus cives seu hospites de Szeuleus gaudent et fruuntur” – Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civillis I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (A továbbiakban: CDH) VIII/3. 353.

⁸ „Hospitum nostrorum fidelium de Maramorusio Saxonum et Hungarorum, videlicet in villis Visk, Huszth, Técső et Hosszúmező” CDH VIII/3. 353.

⁹ I. Károly privilégiuma: CDH VIII/3. 353–356. Az 1329. és 1352. évi kiváltságlevelek átirásai: DL 2539.

¹⁰ *Tringli I.*: A Perényi család i. m. 121–122. Lásd még: DL 70 706. Átírta Zsigmond király 1400. február 3-án: DL 70 714. Nagyszőlős magánföldesúri fennhatóság alá kerülése és első oppidum említése egymással megegyező módon 1399-re tehető. *Gulyás L.* Sz.: Megjegyzések i. m. 344.

¹¹ *Kubinyi András*: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. (Dél-alföldi évszázadok 14.) Szeged, 2000. 89.

¹² *Bácskai Vera*: Városok és polgárok Magyarországon I–II. Bp. 2007. I. 160.

¹³ A Felvidék, az Alföld és Erdély termékeinek elosztóhelyévé vált.

az önállóság megteremtése, ráadásul a rájuk nehezedő adóterhek is megresztették fejlődésüket.

A Hódoltság alól felszabadult városok többsége (Buda, Pest, Esztergom, Székesfehérvár, Szeged) katonai és kamarai igazgatás alá került. Anyagi erejükön kívül kitartó érdekérvényesítő tevékenységük árán tudták csak viszszaszerezni középkori alapokon nyugvó szabadságjogaikat, így fokozatosan növekedni kezdett a szabad királyi városok száma.¹⁴ Kiemelendő, hogy ekkora már a király akarata helyett a polgárság érdekérvényesítő tevékenységén múltott a helyreállítani kívánt jogok elnyerése, akiknek a földesurak egyéni érdekeivel is szembe kellett helyezkedniük.¹⁵ A bécsi udvar szabad királyi várossá emelkedést támogató politikája már a 17. században kezdetét vette, majd a 18. századi abszolutista politika idején teljesedett ki. A folyamat háttérben egyrészt anyagi – ugyanis a szabad királyi városi adó közvetlen bevételi forrást jelentett –, másrészt politikai érdekek figyelhetők meg, mivel a nagybirtokos nemesség országgyűlési és földesúri szerepkörének korlátozását érthették el. Az óhajtott rang elnyerésére kíváncsozó városok együttműködésre törekedtek privilégiumaik védelmének ügyében, amely az északkeleti térségben forrásokkal is alátámasztható.

A szabad királyi városi rang előnyei sok esetben láncolatszerűen összekapcsolódó kölcsönhatásban álltak egymással: a rendi társadalom teljes értékű tagjai közé tartozással egy város a vármegyegyűlés szerves tagjává válhatott. Mivel a mezővárosok kizárólag földesuruk jóváhagyásától függően juthattak az uralkodó színe elé, ezért a szabad királyi városi cím megléte az országgyűlési jelenlét igen értékes eszköztáraként funkcionált. Politikai jogaik megőrzése érdekében az országgyűlésen egységes fellépést tanúsítottak, követek utasításainak egybehangolására törekedve. Adókedvezményeiket illetően mentesülhettek a belső vámok és a harmincad fizetése alól, azonban – az egyre növekvő pénzszükséglet okán – a 17. század második felétől kezdve erősen csorbultak e jogaik, a harmincadmentesség a század végére meg is szűnt. A szabad önkormányzati és plébánosválasztási jog tömeges elvesztése is a 17. század utolsó harmadára datálható. A fentiek alapján látható, hogy a szabad királyi státus előnyei a 17. század végére jelentősen visszaestek, ugyanakkor a földesúri fennhatóság alól való megváltakozás is igen súlyos anyagi terhekkel járt. Mindezek ellenére a rendi státusz esetleges elnyerése és az országgyűlés

¹⁴ *Bácskai Vera*: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Bp. 2002. 70–84.

¹⁵ *Gönczi Katalin*: Kiváltságlevél és városi szabadság. A szabad királyi városi státus jogi és társadalomtörténeti tartalma a „hosszú középkorban.” *Urbs – Magyar Várostörténeti Évkönyv I.* (2006) 71.

által biztosított politikai részvétel jóval kecsgetetőbbnek bizonyult a mezővárosi alávetettségénél.¹⁶

Nagyszőlős középkori városprivilegiumai alapján olyan előjogokkal rendelkezett, amelyekkel az óhajtott rang élvezői közé emelkedhetett volna. De ebben 14. század végi eladományozásuk jelentette a gátló tényezőt. Kitartó küzdelmük megvilágítja, hogy jogaik visszanyerését középkori alapokon nyugvó kiváltságlevelük alapján tudták elképzelni. Mindezt jól bizonyítja, hogy 1773. december 3-án a város és az uradalom közötti konfliktus ügyét tárgyaló úriszéken elhangzottak szerint Nagyszőlős az uralkodó és a királyi biztos előtt azzal érvelt, hogy földesúri joghatóságtól mentes, szabad és kiváltságos város, jogbiztosító okleveleit azonban földesura elvette. Nagyszőlős szabad királyi státusza mellett az eddig feltárt források alapján a Bihar vármegyei Felsőpatak 1773. november 29-én tanúlevéllel is kiállt, amelyben azt is megemlíti, hogy a szőlősi lakosokat hat forint jobbágyi szolgálatban tartják és a városprivilegium elvételével akadályozzák.¹⁷

A 18. század közepétől a magánföldesúri birtokok bekapcsolódása a kereskedelembe a mezőgazdasági termékek előnyös értékesítésének lehetőségét hozta magával. Vetésterületeik kiterjesztése gyakran a közösségi földek, jobbágytelkek elvételében nyilvánult meg, továbbá a fokozódó robotoltatás is nehezítette a jobbágyok helyzetét.¹⁸ Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy ekkorra a főrangú Perényi család a *bene possessionatussal* azonos vagyoni szinten volt.¹⁹ Mindezen tényezők együttes hatása konfliktusok forrásává vált, és hosszú perek kiváltója lett: hasonló volt a gróf Schönborn család és Beregszász lakosainak pere a törvénytelen szőlőigény ügyében. Nagyszőlős úrbéri vitáit tanúsítja, hogy csak 1787-ben kapott urbáriumot.²⁰

A királynéi folyamatványok közül mindenekelőtt az egyes településeket – amelyek régi privilegiumaik visszaadását kérték –, valamint a személyes (jobbágyi) jellegűeket különíthetjük el. A személyes jellegű folyamatványokhoz hasonlóan az egyes települések is együttműködtek egymással, és ez Nagyszőlős esetében sem történt másképp, mivel érdekérvényesítő tevékenységét már az

¹⁶ H. Németh István: A szabad királyi városi rang a kora újkorban. Urbs – Magyar Várostörténeti Évkönyv I. (2006) 114–121.

¹⁷ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi fiókintézete (továbbiakban: KTÁL); 674. fond (továbbiakban: F); opisz 8 (a levéltári egységek regesztáinak nyilvántartási könyve, a továbbiakban: op.); od. zb. (a legkisebb levéltári egység, irat/ügyirat) 1886; 41. p.

¹⁸ Neupauer Kamill: Mária Terézia úrbérrendezése Bereg, Máramaros, Ung és Ugocsa megyében. Akadémiai Kiadó, Bp. 1989. 12., 100.

¹⁹ Fónagy Zoltán: A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár I-II. Bp. 2013. I. 62.

²⁰ Beregszász pereskedése 1752-től 1814-ig tartott. Neupauer K.: Mária Terézia i. m. 43–44.

úrbérrendezést megelőzően megkezdte. 1759. október 18-án felségfolyamodványt intéztek Mária Teréziához privilégiumuk elismerése végett az alábbi előjogok ügyében: a földbér lefizetése után szabadon költözhessenek; szabad bíró- és tanácstagválasztás; szabad plébánosválasztás és a tized biztosítása; pallosjog és a gonosztevők megbüntetése; az irtásföldekkel szabadon rendelkezzenek, továbbá a telkek szabad adásvétele; úrbéri kötelezettségeiket egy összegben teljesítsék; vásári jövedelmek, földek szabad használata; a mészárszék, a malom és mindenféle ital szabad kocsmáltatása; szabad legeltetés és makkoltatás.²¹

Az öt koronaváros befolyása kétségtelen, hiszen a Magyar Kamarával szemben 1753-ban veszítették el kiváltságaikat, ezért 1756-ban felségfolyamodvánnyal fordultak Mária Terézia királynéhoz szabadságjogaik visszaszerzéséért, később követek útján is hangsúlyozták szándékaikat.²² A Técsőn megjelent szőlősi követek kérésére a máramarosi öt koronaváros 1759 októberében bizonyáglevelet is készített arról, hogy I. Károly királytól kapott privilégiumukban Nagyszőlős két helyen is szerepel. Egyrészt az öt város 1329-ben mindazon szabadságokat kapta, amelyeket Szőlős város hospesei élveztek. Másrészt Anna királynő 1504. május 14-én kiadott oklevelében az öt város előtt indította mindazon ügyeket, amelyek nem a kamara- és a máramarosi ispán hatáskörébe tartoztak – továbbá azokat, amelyekben a 24 tagú tanács sem tudott döntené – Szőlős város bírójának illetékességébe helyezte, ahonnan a királyné személyes jelenléte elé lehetett fellebbezni.²³

A város levelesládáinak földesúr által történő eltulajdonítása

1773. december 5-én tanúvallatásokra került sor a város levelesládáinak ellopásának ügyében.²⁴ A vallomások szerint a privilégiumok keresésének kezdetétől fogva még több robottal terheltek a várost földesurai (Perényi és Teleki család). Mintegy tíz évvel korábban vitték a város levelesládáját a nagyszőlősi ferences rendházba,²⁵ amely minden bizonnyal 1759-ben történhetett, mivel ekkor for-

²¹ KTÁL, F 60, op. 3, od. zb. 13.

²² KTÁL; F 61; op. 1; od. zb. 220. 1–2. p.

²³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL); Perényi család levéltára 114. o. A kiállított bizonyáglevelet 1774. február 9-én Máramaros megye is átírta. Anna királynő oklevele: MNL OL Királyi Könyvek: <http://mol1.arcanum.hu/digilat/opt/a100513.htm?v=moldigidat&a=start&a1=5>. köt. 587–589. p. (utolsó elérés: 2018.08.18.)

²⁴ KTÁL; F 674; op. 8; od. zb. 1886; 109–115. p.

²⁵ Nagyszőlősön a báró Perényi család a ferences rendi templomot és kolostort 1693-ban állította helyre. Csátary Gy.: Ugocsa vármegye i. m. 29.

dultak Mária Terézia királynéhez szabadságjogaik visszaszerzéséért. Továbbá 1760 novemberében utasította a királyné a kolozsmonostori konventet a levéltárában lévő, Nagyszőlősre vonatkozó királyi privilégiumok előkeresésére.²⁶

A láda ellopása előre megtervezett cselekményként történt, ugyanis a nagyszőlősi lakosokat robotra vezényelték ki, majd a város földesurai udvarbeli tiszteik (Perényi Imre részéről Páll Deák, gróf Telekiné részéről Nagy János) és más helységről hívott jobbágyok által vitették el a ládákat a városi gazdaktól a szolgabíró jelenlétében. Azt biztosan tudjuk, hogy a határlevelet elvették,²⁷ és a városnak csak a számlákat adták vissza. Ezen kívül azt is megtudhatjuk, hogy az addig szabadon legelő²⁸ egresi sertéseket Perényi Elek elsajátította. A sertések kiváltásáért az egresi lakosok először kilenc, másodszor öt forintot fizettek (ekkor csak a fél nyáját hajtották be), harmadszor öt sertést leöltek. Utóbbi eset kiváló bizonyíték arra vonatkozóan, hogy a földesurak vagy egyes falvak lakói gyakorta megsértették a szerződéseket.

A város és a földesura közötti viszony elmérgesedését jól szemlélteti Papp Katalin tanú esete, akit a város privilégiumainak ki nem adása miatt Perényi Elek börtönbe vetett. Egy hónapos fogságának letelte után megjelentek nála Teleki és Perényi Elek tiszttartói, és három ládját elvitték a ferences rendházba. A negyediket – a forrás szerint „a város ládját” – a házánál szétfeszítették, azonban üresen találták. Páll Deák, Perényi Imre tiszttartója, otthona felgyújtásával is megfenyegette, de a tanúnál nem voltak iratok. Tupicza Ferenc tanúsága szerint Kövesdy Mihálytól, Konya Andrástól és Mädy Mihálytól egy-egy, míg Csik Andrástól két ládát vittek el.

Arra vonatkozóan, hogy e tanúvallatás tárgyául szolgáló levelesláda ellopásakor szerezték-e meg a földesurak a város privilégiumait, forrásunk nem egyértelmű. Ekkor történt eltulajdonítása mellett szól Putton György (14. tanú) vallomása: *„jobb ládát nem kaptunk, mint a Kövesdié, mert amit kerestünk ott megtaláltuk Nagy János tiszttartó urammal.”* Ellene szólni látszik Onostrosius Koszták (13. tanú) vallomása, aki Perényi Imrének kaszált a mezőn, amikor Páll Deák tiszttartó a következőket mondta neki: *„a város privilégiumát kerestük, de rá nem akadtunk, hanem a Kövesdy ládjában volt egy régi ócska levél, amelyet is ő nagyságok sokért nem adnának, mert már kezükben vagyon[...].”* Figyelemre méltó Putton György tanú²⁹ hetedik kérdőpontra adott válasza, aki ezeket hallotta mondani Perényi

²⁶ KTÁL; F 60; op. 3; od. zb. 13.

²⁷ Ezt Farkas Ferenc tanú is megerősíti, akinek Kövesdy Mihály azt mondta, hogy a tőle elvett ládákban a határlevél volt.

²⁸ Bár a váltót addig is kötelesek voltak megadni: egy petákot vagy nyolc polturát.

²⁹ Putton György – Perényi Gábor bírása volt.

Gábor által Pető Jánosnak: „*hallod-e Pető ha te tudnád mi van ebben a ládában – engem te nem szolgálnál.*” Ez valószínűleg azért hangzott el, mivel Pető János Perényi Gábor betegeskedése idején hajlandó lett volna kiadni a városnak az oklevelet, azonban mégsem tette meg félve annak következményeitől: „*de nem mertem tartván attól, hogy ha meggyógyul, felakaszt.*” A város kiváltságlevelének a Perényi levéltárban való létét bizonyítja Pataky Miklós vallomása, aki Huszti Bálinttal – id. Perényi Imre íródeákjával – egy házban élve a következőket hallotta: „*Ma a kezembe volt a város privilégiuma tiszteletes úr ő nagysága ládájába vagon. Kire felelt a tanács: ha valami képen kend kezünkbe adhatja adunk kendnek száz forintot. Kire is felelt: nem merem cselekedni, mert talán az életemet is elveszteném utána.*” Ezt egy 1760. évi tanúvizsgálat is megerősíti, miszerint Kónya András nagyszőlősi lakos ugyancsak Huszti Bálinttól hallotta, hogy a város kiváltságai a Perényiek levéltárában vannak.³⁰

Egy keltezetlen királyi biztoshoz írt folyamodvány szerint heti három napot robotoltak egy héten, így nem érkeztek saját feladataik elvégzésére. Ebben azt is megtudhatjuk, hogy a privilégium keresésére Újlakról kölcsönt vettek fel. Teleky tiszttartója a városi láda ellopásának indokát abban látta, hogy a város jobbágysai nem a korábbi szokásoknak megfelelően adóztak. Ezt a nagyszőlősi lakosok cáfolták, azt állítva, hogy erőszakkal vették el minden dokumentumukat, amiért az uralkodóhoz is felírtak, aki a Perényieket jogbiztosító okleveleik visszaadására utasította.³¹ Nehezítette a helyzetet, hogy a vármegye a földesúr oldalán volt, az oklevelek visszaadását állítva, miközben a városiak csak Sinfalvy városi ügyvéd tizenhárom darabból álló levelét kapták vissza. Kérelmezték a királyi biztos közbenjárását az oklevél visszaszerzésére: „*olly fényes dokumentumok, avagy is bizonyságok vannak, mint a nap, a kik még élnek és arra emlékeznek mikor erőszakosan elvették báró Perényiek az vásár vámot, singet és vékát.*”³²

Nagyszőlős középkori oklevelének Perényiek által történt eltulajdonítási ügye azért fontos számunkra, mert a több szakaszban tartott úriszék, 1774. május 9-én végeredményben úgy határozott, hogy mivel a város lakói nem

³⁰ KTÁL; F 674; op. 8; od. zb. 1886. 109–115. p.

³¹ Andrassy István 1777. július 18-án, Máramaroszigeten kelt levelében egyrészt arról értesíti Gall Ferenc ugocsai alispánt, hogy 1776. március 14-én hivatali elődje néhai Kvassay József jelentése szerint Nagyszőlős mezőváros ügyében Mária Terézia királyné a vármegye határozott fellépését kérte az erőszakkal elvett kiváltságleveleknek a Perényiektől történő visszavételére. Továbbá kérte, hogy a város privilegizált állapotát a megyei törvényszék – mindkét fél meghallgatásával – vizsgálja ki és ítéletét a vonatkozó dokumentumokkal együtt a Helytartótanácsához küldje fel. KTÁL F 60; op. 3; od. zb. 13. 1–3. p.

³² KTÁL; F 674; op. 8; od. zb. 1886. 188. p.

tudták bemutatni középkori jogbiztosító oklevelüket – csak a máramarosi öt koronaváros jogára hivatkoztak – ezért egyrészt szóbeli bizonyításukat nem tudták elfogadni, másrészt annak eredményeként, hogy 1399-ben a Perényiek földesúri fennhatósága alá kerültek, ezért a lakosok jobbágyoknak minősültek.³³ Városunknak az úriszéki döntésen végkifejletét tekintve nem sikerült változtatnia. 1787. február 8-án kezdetét veszi az úrbérrendezés a kilenc kérdőpontra adott válaszokkal, és 1787. február 12-én be is fejeződik az urbárium elkészítésével.³⁴ Nagyszőlős érdekérvényesítő tevékenységét nagyban befolyásolta az is, hogy népességszáma a II. József-féle első teljes körű népszámlálás szerint 1615 fő, míg Kassa szabad királyi város ezzel szemben 7257 lakossal rendelkezett. Az északkeleti peremvidék elnéptelenedése többek között az 1657. évi lengyel betörés és az 1717. évi utolsó török–tatár betörés eredményének tulajdonítható.³⁵

Forráskiadás módja

Bak Borbála *A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései* című tanulmányában megfogalmazott ajánlását vettem alapul.³⁶ A fenti forráselemzésben található idézetek kivételével – tekintettel az eredetiség, a tartalmi és nyelvi részletek egységességének megőrzésére – a betűhű átírás mellett döntöttem. A forrásszöveg központosását, a kis- és nagybetűket jelenlegi helyesírásunknak megfelelően alakítottam ki, ugyanis az eredeti központoszás megtartása csak a 16–17. században indokolt. A forrásszövegeket értelmezésükhöz szükséges magyarázó jegyzetekkel is elláttam, a magyar és latin rövidítések szögletes zárójelben kerültek feloldásra. A dőlt formában feltüntetett irat kibocsátásának dátumát és helyét, továbbá regesztáját követően maga a forráskiadás következik. A forrásban előforduló helységneveket Csánki Dezső *Történeti földrajza* alapján azonosítottam.³⁷

³³ Itt érdemes megemlíteni, hogy a várost a tárgyaláson Buday László képviselte, aki elmondta, hogy a földesurak, különösen Teleky János örökösei nem neheztelnek a városra, mivel régebben édesanyjuk, Vay Borbála (III. János kővári főkapitány neje 1744-ben l. *Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal* I–XIII. Pest 1862. IX. kötet 87.) támogatta kérésüket, és a kiváltságaikra vonatkozó iratokat is kiadta nekik azt remélve, hogy örökösei is támogatják majd a privilégiumokért folytatott harcot. KTÁL; F 674, op. 8, od. zb. 1886, 32–66. p.

³⁴ Úrbéri Tabellák: <http://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/view/ugocsa-nagyszolos/?document=1&pg=0&bbox=-2502%2C-4369%2C5242%2C86> (utolsó elérés: 2018.08.17.)

³⁵ Csátary Gy.: Ugocsa vármegye i. m. 26.

³⁶ Bak Borbála: *A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései*. FONS: Forráskutatás és történeti segédtudományok 7. (2000) 91–131.

³⁷ Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* I–III, V. kötet. Bp. MTA 1890–1913.

1773. december 5–7. Nagyszőlős

A nagyszőlősi lakosok kérésére Ugocsa vármegye által elrendelt tanúvallomás a város levelesládájának ellopása ügyében.³⁸

Anno 1773 die 5o cum subsequētibz mensis xbris³⁹ in oppido Nag[y] Szöllös, i[n]clyto Co[m]it[at]ui Ugotsiensis ingremiato, nos infrascripti penes iudiciariam comissionem pro parte et ad instantiam p[rae]fati oppidi Szölös incolarum emanatam secundum nobis exhibita deutri puncta a testibus suo modo citatis, sub iuramento, uti sequitur excepimus veritatis testimonium.⁴⁰

De eo utrum⁴¹

1-^o Tudjaé, hallottaé, vagy tapasztaltaé a tanú, hog[y] mint eg[y] másféll esztendőtl fogva ezen Nag[y] Szölös várossának m[éltósá]gos földes urai, nem hog[y] a szolgatlnak modját könnyebbitették volna, sött miolta ezen város privilegialis szabadságát keresni kezdette, annáll inkább rendfelett terheltek? Nevezetessen pedig vallya meg a tanú, minden héten hány nap engedtetik a városiaknak maga dolgainak veghezvitelére?

2-^o Tudjaé, emlikeziké, vagy hallottaé a tanú, midön ennek előtte circiter tiz esztendő, a m[éltósá]gos uraság a városi elő járó gazdák, és tulajon a város ladáját elvitettvén, nevezetessen mely gazdáknak ladáját vitette bé, Nag[y] Szölösi prater franciscanusok⁴² residentijába?

3-^o Emlikezeki a tanú, hogy az ladaknak elvitele alkalmatosságakor, minde-nik m[éltósá]gos földes ur az szölösi gazdakatt mezeý munkára ki hajtattván, idegen jobbág[y]ok és udvarbéli tisztek által vitették bé a ládákat.

4-^o Tudjá-é, annak utanna azon udvarbéli tisztek közül kik a ládák féll bontásán jelen voltak, nevezetessen Páll Deák nevü ki előtt és mit beszélt? Tudni illik, hog[y] nem hijába szedették él a m[éltósá]gos urak a ládakat, mért jó levelet vettek ki.

5-^o Tudjaé, hallottaé azon ladákba minemü privilegialis levelek lehettek, és az város erdejérül szolló privilegialis vagyis metalis levél⁴³ ki ladájába lehetett?

³⁸ KTÁL; F 674; op. 8; od. zb. 1886; 109–115. p.

³⁹ Xbris – octobris (október)

⁴⁰ „1773. december 5-én és azt követő napokban az Ugocsa megyébe tartozó Nagyszőlös mező-városban mi, az alulírottak bírói utasítás mellett a mondott Szölös mezőváros lakosai részére és kérésére az általunk összeállított pontok alapján az eskü alatt vallott tanúktól a következő igazságot hallottuk.”

⁴¹ Arról vajon... – A tanúvallomások kérdésfelvetésének, szokásos formulája.

⁴² „Prater Franciscanusok” – nagyszőlősi ferences rend. Állítólag már a XV. század végén állt a Perényiek által épített kolostor. *Csánki D.*: Magyarország i. m. I. kötet, 400. Nagyszőlösön a báró Perényi család a ferences rendi templomot és kolostort 1693-ban állította helyre. *Csatáry Gy.*: Ugocsa vármegye i. m. 29.

⁴³ Metalis levél – határlevél.

6.º Tudja-é a tanú, hog[y] a m[éltósá]gos földes uraság mindezeideg az él vött levelek közül, mely valamire való lött volna egyet sem adot visza, hanem csupán azokat az quitantiakot és missillis leveleket, mellyeket az város procatora⁴⁴ Sinfalvi uram a városnak küldöt volt adot visza, s egyebett pedig sem[m]it sem.

7.º Nihay Pető János ki is hiv embere volt nihay boldog emlékezetü baró Perenyi Imre és Gabor⁴⁵ uraknak midön az ti[sz]t[e]l[t] m[éltósá]gos uraknak leveleit ólvasta és regesztrálta. Kinek mit szollot? Ug[y] említett Peto Janosnak kicsoda, és mit szollott a város szabadságárul?

8.º Tudjaé a tanú, hog[y] az Egresiek⁴⁶ sertiseit is az m[éltósá]gos uraság mind adig az erdőkön nem haborgatta, miglen a szőlősi ladák el nem vitettek, de lada elvitell meg értvén azon[n]ál a sertéseket bé hajtattván azokat leölette az uraság.

9.º Tudjaé a tanú, hog[y] még ed[d]ig, ám bator az uraság erősködött, de aváll a város még ed[d]ig az erdőtül semmit nem fizetett az m[éltósá]gos uraságnak.

Primus testis providus Ioannes Maruska incola Egresiensis annorum circiter 68. Iuratus examinatus fat[etur] Ad 1.um nihil. Ad 2.um Hallotta a tanú közönséges hirtül, hog[y] ennek előtte egy néhány esztendővel az m[éltósá]gos uraság az városnak ladáját elvitette, de kikéll, és annak hány esztendeje lehetne ara nem emlékezik, és hogy kihez vitték azt sem hallotta. Ad 3, 4, 5, 6, 7. nihil. Ad 8.um A tanú azt jól tudja, hogy az egresi sertést az mocsárul bé hajtatta az m[éltósá]gos uraság és abból öttött le öletett, kinek is lehet valami ött esztendeje, de a láda elvitele előtt volté, vag[y] utanna nem tudja. Annak előtte pedig tudja a tanú bizonyossán, hog[y] szabadosson jart a sertések a meg nevezet erdön voltára.

Secundus testis providus Ioannes Tótt incola Egresiensis annorum circiter 67. Iuratus examinatus. Ad 1.um nihil. Ad 2.um Hallotta a tanú egytül mástül úgy mint szőlősi emberektül, hog[y] a m[éltósá]gos uraság á város ladáját elvitette Kövesdi Mihálytül, de hova vitték, s hány esztendeje lehet nem hallotta, nem tudja. Ad 3.um et 4.um Nem különben azt is hallota az tanú, hog[y] azon ladába volt az városnak valami levelek szabadságrul szolló, de miutan modon a ladának elvitele eset, az az gazdák ithon voltaké vag[y] sem, avag[y] úr dologára ki hajtattaké azt éppen nem tudja, nem is hallotta. 5.um 6.um 7.um nihil. Ad 8.um Az tanú jól tudja, hog[y] az egresieknek sertéseit az m[éltósá]gos

⁴⁴ Procator – ügyvéd

⁴⁵ A Perényi család XVIII. században élő tagjainak feltárása további kutatásokat igényel l. *Pataky Lajosné*: A Perényi család levéltára. Repertórium. (Levéltári leltárak, 75.) Bp. 1979. 6.

⁴⁶ Egres – Nagyszőlőssel és Ardóval határos. *Csánki D.*: Magyarország i. m. I. kötet 432. A XVI. század 2. felében már a Perényiek kezén volt. *Szabó István*: Ugocsa megye. Budapest–Beregszász 1994. 154.

uraság a szőlősi lada élvitele után, ki is amint a tanú hallotta nyárba vólt, ming[y]árt az őszön háromszor bé hajtatta. Kétszer ki váltatták, az első bé hajtástul kilencz forintott, másszor⁴⁷ őtött, mivel tsak féll nyáj hajtodott-bé, harmodszor pediglen őtött ki fogtak belőle s-meg ölték. Oda veszet annak előtte penig soha sem haborgottatak, de mind azon által minden jobbág[y]ok ki ki a maga földes uranak a váltott annak előtte is mindenkor meg atta, ez háromszori bé hajtás pedig a Nag[y] Csongovai utnál lévő dombrúl eset. Ad 9-^{um} Azt is hallotta a tanú egyiktúl másiktúl, hog[y] az városiak a szőlősi erdőtül még ek[k]oraig semit sem fizettek az m[éltósá]gos földes uraságoknak.

Tertius testis providus Georgius Kissbé incola Egresiensis annor[um] circiter 70. Iuratus examinatus. Ad 1-^{um} nihil. Ad 2-^{um} 3-^{um} 4-^{um} Hollotta a tanú közönséges hírben, hog[y] ennek előtte kilencz vag[y] tiz esztendővel, a m[éltósá]gos uraság az város ladáját, ki is Kövesdy Mihálynál alótt élvitette volna, de kihez vitték, és kik minemü levelek lehettek benne nem tudja. Hanem azt is egytúl mástúl beszelleni hallotta, hog[y] határ levél lótt volna benne, az város beliek akor holl lóttek volna nem tudja, hanem hihető az hog[y] a mezőn voltak, mert aratás idejében vólt. Ad 5-^{um} 6-^{um} 7-^{um} nihil. Ad 8-^{um} Bizonyos az, hogy amely nyaron a lada elvitetődött az városiaktúl, azon őszön mingyárt eg[y]másután háromszor az Egresiek sertéssei niha[ÿ] m[éltósá]gos Peren[ÿ] Elek eö na[gysá]ga udvarába bé hajtatodtak. Kétszer ki váltották, elsőben fizettek kilencz forintott, maszor ött forintott, harmadszor ött darább sertést belőle leöletettek. Ennek előtteis ug[y]an tsak⁴⁸ fizettek váltott, hol egy petakot hol nyolcz polt[u]rát. Ad 9-^{um} A tanú mind ekoraig nem hallotta hog[y] a Szőlősiek fizettek volna a földes uraknak az erdőtül.

Quartus testis providus Paulus Tótt incola Egresiensis annorum cir[citer] 40. Iuratus examinatus. Ad 1-^{um} A tanú halotta a Szőlősiektúl, hog[y] miota eök az magok szabadságokat keresik, azota az ur dolgával s jobban keményebben terhelettnek, de eg[y] héten hány napott szolgálának nem tudja, nem is hallotta. Ad 2-^{um} 3-^{um} 4-^{um} Holotta a tanú eg[y]túl mástúl a városiaktúl azon panaszkodni, hog[y] az város ladáját, ki is Kövesdynél volt az m[éltósá]gos földes uraságok élvitették volna, de hova s kikéll, avag[y] minemü levelek lóttek volna benne, avog[y] a gazdák akkor hol lóttek volna, nem tudja, nem is hallotta. Ad 5-^{um} 6-^{um} 7-^{um} nihil. Ad 8-^{um} Jóll tudja a tanú, hog[y] az egresiek sertéseit az m[éltósá]gos földes uraságok mind adig miglen a városiak ladája el nem vitetődött bekességessen járt az erdön. Igaz, hog[y] váltott attak hól egy petakot, hol nyolcz polt[u]rát, minden jobbág[y] akinek sertesse vólt a

⁴⁷ Másszor – másodszor.

⁴⁸ Tsak – csak.

maga földes urának. De abban az esztendőben, amelyben a láda elvitetődött, ming[y]árt azon őszön az Egresiek sertésseit ide Szőlösre nihaÿ m[éltósá]gos Pereny Elek ur udvarába bé hajtatták. Elsőben fizettek eö n[a]g[yság]ok[na]k kilen[c]z vonás forintott, azután öttött, harmadszor ött dárab sertést belőle leölettek, ki is oda veszet. A béha[j]tás pedig a Nag[y] Csongova[y] utnál lévő dombokrúl eset. Ad 9-^o Hollotta a tanú, hog[y] még ekorai az erdőtől az földes uraknak semit sem fizettek a Szőlősiek.

Quintus testis providus Simon Duminecz Egresiensis annorum circiter 45. Iuratus exam[ina]t[u]s. Ad 1-^{um} nihil. Ad 2-^{um} 3-^{um} 4-^{um} A tanú mindezekbe eg[y]ebet nem tud, hanem halotta itt a várossán az atyafiátúl, hog[y] az város ladáját kiis Kovesdy Mihálynál volt, az m[éltósá]gos földes urak elvitették, de kikéll és hova, avog[y] minémü levelek lőttek volna benne nem hallotta. Ezen kívül ug[y]an akkor más városbeli emberektül is vitettékél ladák, de kiktül meg nevezni nem hallotta. Ad 5-^{um} 6-^{um} 7-^{um} nihil. Ad 8-^{um} Joll tudja a tanú, hog[y] az Egresiek sertéssei, az m[éltósá]gos földes uraságok, mind adig miglen az városiak ládája el nem vitetődött bekességessen járt az erdön. Igaz hog[y] váltott attak, hol eg[y] petákat, hol nyolcz polt[u]rát minden jobbág[y] a maga földes urának. De abban az esztendőben, amelyben a láda elvitetődött mingyárt azon őszön az egresiek sertésseit ide Szöllösre nihaÿ m[éltósá]gos Perenyi Elek ur udvarába bé hajtották. Elsőben fizettek tiszt[eletes] eö n[a]g[ys]á[gá]nak kilencz forintott, másodsor ötött, harmadszor ött sertést belőle le ölettek, ki is oda veszet. A behajtás pedig a Nag[y] Csongovaÿ utnál lévő dombokrúl esset. Ad 9-^{um} Hallotta a tanú, hog[y] mind ekorai az erdő-tül a földes uraknak semit sem fizettek a Szőlősiek.

Sextus testis providus Kozma Mihály incola Egresiensis annorum circiter 48. Iuratus exa[mi]n[at]u[s]. Ad 1-^{um} nihil. Ad 2-^{um}, 3-^{um}, 4-^{um} Hallota a tanú minden napi hirbül, hog[y] az m[éltósá]gos földes urak Kövesdy Mihálytül a város ladáját elvitették, ug[y] akkor többektül is el hordották, de kiktül nem hallatták, kihez vitték avog[y] kik hordatták azt sem hallotta, az emberek pedig hihető az mezőn voltak, mivel aratás ideje volt. Ad 5-^{um} 6-^{um} 7-^{um} nihil. Ad 8-^{um} Valóbá[n] tudja azt a tanú, hog[y] az egresi sertéseket az m[éltósá]gos földes urak a Nag[y] Csongovaÿ utról lévő dombokrúl ide Szőlösre bé hajtották, nihaÿ m[éltósá]gos Perenyi Elek ur udvarában háromszor. Elsőben fizettek eö n[a]g[ys]á[gá]nak kiváltásért kilencz voná[s] forintott, azután ötött, harmodsor pengi ött sertést közülük ki fogatván ti[sz]t[elete]s eö n[a]g[yság]a Tupicza Sándor által a moga udvarába le lövöldöztette a tanú jelen volt latta, a le öltt sertések oda vésztek, ez a három rendbeli bé hajtás azon őszön esset, amely esztendőben a lada elvitelét hallotta, annak előtte váltott fizetteké a földes

uraknak nem tudja. Hanem Ad 9-^{um} Hollotta, hog[y] a városiak az erdőtől sem most, sem az előtt a földes uraknak, mind ekoráig nem fizettek.

Sept[im]us testis providus Demetrius Papp incola Egresiensis annorum circiter 40. Iuratus examinatus. Ad 1-^{um} nihil. Ad 2-^{um} 3-^{um} 4-^{um} A tanú hollotta Egresen egymás közt beszelleni, hog[y] Szölös várossának a ladáját, a m[éltósá]gos földes urak elvitették volna, de hová vitették és kik által, s minémü levelek lehettek benne nem hallotta. Ad 5-^{um} 6-^{um} 7-^{um} nihil. Ad 8-^{um} Valóban tudja a tanú, hog[y] az egresiek sertésseit az m[éltósá]gos feöldes uraság azon öszön, amely esztendőben a városiak ládája élvitetődöt, az Masrúl ide Szölösre niha[y] m[éltósá]gos Perény Elek udvarába három izben bé hajtattaták. Elsőben fizettek a kiváltásért kilencz forintot, másodszor öttöt, harmadszor ött darabb sertést közzüllök le ölettettvén odaveszet. Annak előtte pedig békessigessen járt a sertések á mak[k]on mikor termet, igaz hog[y] a váltó pénzt még fizették eö n[agysá]goknak. Ad 9-^{um} Hallotta a tanú, hog[y] a szölösiek az erdőtől, az földes uraknak, mindékoráig sem[m]it sem fizettek.

Octavus testis providus Franciscus Farkas incola Halmiens[is]⁴⁹ annorum cir[citer] 38. Iuratus examinatus fatetur. Ad 1-^{um} nihil. Ad 2-^{um} A tanú bizonyossan tudja aztott, hog[y] ennek előtte kilencz vog[y] tiz esztendővel éppen aratáskor, a mé[ltósá]gos uraság kétt városi embernek, ug[y] mint Csik Andrásnak és Kövesdy Mihálynak ladáját Nag[y] Szölösi Pater Franciscanusok Residentiájába bé vitette, ugymint Csiktúl kétt ladát Kövesditül eg[y]et. A tanú azon vitelen maga is jelen volt harmad magával, ug[y] mint Tupicza Fedorával és Nag[y] Tarnán lakozó Pánykucza Györg[y]el, ezen kívül niha[y] Megyerő János szolga biro uram is jelen volt vele, mind a kétt háznál; a ladákat csapofán vitték a residentiába.⁵⁰ Ad 3-^{um} Azt is jóll tudja a tanú, hog[y] ázon ládáknak élvitele alkalmatosságakor a városi emberek, mind a mezön kin voltak, mivel aratáskor volt azon dológ. A tanut is az meg nevezet kétt emberél együt[t] küldötte be, niha[y] mé[ltósá]gos Perenyi Elek birája a mezőrül, amint is bójöttek volna a városra ti[sz]t[elete]s niha[y] szolga biro uram a paterek residentia kapujában állván mondotta: „No gyerünk fiaim”. Amint is egyenessen, amegirt kétt házhöz mentenek, másfelől is tudja a tanú, hog[y] járták m[éltósá]gos Perenyi Imre úr reszire való idegyény jobbág[y]ok, a városson ládakat keresni hármon, mert a

⁴⁹ 1493-ban országos vására volt, Csánki szerint így az oppidumok közé lenne sorolható. *Csánki D.*: Magyarország i. m. I. kötet 433.

⁵⁰ 1774. március 24-én a Nagyszölösön tartott úriszéken a tanú a következőket mondta a 2. pontra: „Nem tudja azt, hogy az uraságok parantsolatyából esetté ezen ládáknak élvitele vog[y] sem? Mert a tanunak eg[y] ur sem parancsolta azt, hog[y] a ládákat élhorgyák, hanem akkori szolgabiro niha[y] Meg[y]eri János.” Ugyanekkor a többi vallomását megerősítette.

tanuvál eg[y]üt indultak meg, de azok más felé mentek, de hoztaké be ladákat a residentiába, vog[y] sem nem latta. Ad 4-^{um} nihil. Ad 5-^{um} Hallota a tanú akkor tsak⁵¹ hamar Kővesdy Mihálytul, hog[y] azon ladába mellyet elvittek benne volt a határ, vag[y] is erdőlevél, másféle levél volté vag[y] sem a tanunak nem mo[n]dotta. Ad reliqua nihil.

Nonus testis N. Stephanus Tott Péterfalvensis⁵² annorum circiter 76. Iuratus exami[na]t[u]s. Ad 1-^{um} 2-^{um} 3-^{um} 4-^{um} 5-^{um} 6-^{um} nihil. Hanem ad 7-^{um} A tanunak niha[y] Pető János apjoka léven, házánál gyakorta meg fordúlt, egy nehányszor mondotta ezen szokot, hogy tudni illik, niha[y] m[é]ltósá]gos öreg Perenyi Imre ur mondotta: „Hallodi Pető, ha te tudnád azt mi ván ebben a ladába, te engemet ném szolgál nál.”

Decima testis Catharina Papp consors Andreae Csik Szölösiens[is] annorum cir[citer] 52. Iurata examinata. Ad 1-^{um} nihil. Ad 2-^{um} et 3-^{um} A tanú joll tudja, hog[y] ennek előtte valami tiz esztendővel á tanút meg fogattak, tömlöczbe küldötte, níhay mé[ltósá]gos Perényi Elek ur, aholis egy holnapig vólt, azért, hog[y] a város privilegiomát ki nem atta. Egy hónap elmúlván kiszabadúlt az után tsak hamár a tanú házára m[é]ltósá]gos uraság tisztartója, ug[y] mint Telek[y] részrűl Nag[y] János tiszt[t]arto uram kétt emberével, Scakoptba Mihályál és Doh[y] Lászlóvál, niha[y] m[é]ltósá]gos Perenyi Elek reszi-rűl Farkas Ferencz, Tupicza és Pankucza Györg[y] más felűl való jobbág[y]ok, m[é]ltósá]gos Perenyi Imre ur részirűl Páll Deák tiszt[t]artó kétt jobbág[y] áll. Akkori szolga biro urammál mentek és a tanunak három ladáját élvitték, az pater franciscanusok residentiájába. A neg[y]ediket pedig ug[y]mint az város ladáját, akkor a tanú házanál szijell rontották, mivél a kulcsát kezekbe nem kaphatták. Szijell rontván, a láda ürössen talaltatott, ug[y]an azért akkor a tanunak házát pinczéjét és ház hijótt⁵³ fell keresték, házanak ereszit pecsenye sütövéel szurkálták, de hog[y] semmire sem akathattak elmentek. Mondotta Páll Deák a tanunak akkor hog[y] a hazat is fell gyutatya ha á levélet ki nem adja, de á tanú keze alat sem[m]i féle levél nem léven, azért semit sem adhatok ki cet[e]r[us] nihil.

Undecimus testis providus Franciscus Tupicza Monok Ujfalusiensis⁵⁴ annorum cir[citer] 40. Iuratus exa[m]ina]t[u]s Ad 1-^{um} nihil. Ad 2-^{um} A tanú joll

⁵¹ Tsak – csak.

⁵² Péterfalva – a Tisza mellett, Tiszaújlaktól délkeletre fekszik. *Csánki D.*: Magyarország i. m. I. kötet 434.

⁵³ Hijótt – helyét.

⁵⁴ Újfalu – Nagyszőlöstől kelet- és északnyugatra található. 1470-ben Nyaláb vár tartozékai között említik. *Csánki D.*: Magyarország i. m. I. kötet 436.

tudja hog[y] ennek előtte valami tiz esztendővel a m[éltósá]gos uraságok a városi gazdáknak ládáyt elvitették, ug[y]mint nihay Kövesdý Mihálytól egy ládat, Csik Andrástól kettőt, Mády Mihálytól egyet, Konya Andrástól egyet, Váradý alias Borbély Jo[z]seftól egyet. Mind ezeket a tanú Veresmarthý Bura Ferenczék, ug[y] mások is voltak, de a tanú jóll már á nevekre kik voltak, elhoztak és a paterek residentiájába ki is rakták. Vélek volt ug[y]an tsak akkori szolga bíró nihay Megyery János. Ad 3-^{um} Azt is joll tudja a tanú, hog[y] akkor az városi lakosok mind a mezőn voltak, mert akkor aratás ideje volt a tanut is onnan küldötte be nihay m[éltósá]gos Perenyi Elek úr bírāja, Olcsát István névűt Bora Ferenczél, Farkas Ferenczél és Nagy Farnaý Pankuczával, ug[y] mint más faluból való jobbág[y]okkal. Más uraság részről kik voltak, nem tudja meg nevezni, mert mind idegený faluból valók voltak. Hanem azt tudja, hog[y] m[éltósá]gos Perenyi Imre reszirúl volt Pál Deák tiszt[t]artó, m[éltósá]gos grof Telekiné részről volt a tisztarto Nag[y] János ur. Ad 4-^{um} et 5-^{um} nihil, mivel jelen nem volt a féll bontásba. Ad 6-^{um} 7-^{um} 8-^{um} 9-^{um} nihil.

Duodecimus testis providus Michaél Mady Szölősiensis annorum circiter 61. Iuratus exa[mina]t[u]s. Ad 1-^{um} Valya a tanú hiti után vallyá, hog[y] m[éltósá]gos gróf Teleký rész[é]ről az odavaló szölősi jobbág[y]ok, tsak a szerént hajtattnak, amikeppen az dolog hozta magával. Mert az ki szabot rend szerént kellene dolgozni három napot, de ebben az három napi ur dolga nem abserváltatik, mert a héten is nég[y] nap volt, a harmadik héten is négy nap, ug[y] annak előtte is lehetett, de a tanú reá nem emlékezik, más földes uraság emberéről sem[m]i bizonyost nem tud mondani. Ad 2-^{um} A tanu azt is bizonyossán tudja, hog[y] ennek előtte valami tiz esztendővel a m[éltósá]gos uraság a városbeli gazdáknak ládáit élvitette és pater franciscanusok residentiájába hordatta, ug[y]mint Csik Andrástól hármát, nihay Kövesdý Mihálytól egyet, a tanútól egyet, Konya Andrastól egyet, ug[y]an azért. Ad 3-^{um} Azt is a tanú valoban tudja, hog[y] azon megirt ladáknak elvitele alkálmatosságával mindenik földes urnak jobbág[y]i az mezőn kin dolgoztak, mert aratáskor vólt, és azon okbul idegény jobbág[y]okat eő nacságok rendeltek a tisztek mellé. Amint is a tanú házánál voltak Tupicza, Pankucza, Bóra és Farkas Ferenc ti[sz]t[e]l[etes] úr jobbág[y]i. M[éltósá]gos Perenyi Imre reszirúl kik voltak a tanú nem ésmérhetette, mivel mas faluból valók voltak, grof Teleký reszirúl volt maga Nag[y] János tisztartó ur. Ad 4-^{um} nihil. Ad 5-^{um} Tanu tanács béli ember volt a várossán alkalmas ideig, akkor tájba notariussa volt Halász névű, Szölös várossának, eő olvasta Kövesdý Mihálynál a tanú elót, ug[y] más tanács béli emberek elótis, kik már megháláloztak, azon határ levelet, mely a város erdejéről szollot, a mely levélis az Kövesdý Mihály akkori város gazdája ladájában állot, a láda

elvitelle után elveszet azon levél mind ekkoraig nyomába nem akadhatnak. Ad 6.um Azt is bizonyossan tudja a tanú, hog[y] a m[éltósá]gos uraság azon ladákból, a mely leveleket ki szedet eg[y]et sem adot vissza, hanem a Sinfalvi procurator missilis leveleit; mert a tanunak is oda marattak – kétt rendbéli zalógos levelei, a szőlőrül és szanto földrül szollók, nem külömben. Ad 7.um Azt is hollotta a tanú niha⁵⁵ Pető Jánostúl, niha⁵⁵ m[éltósá]gos öreg Perenyi Imre ur gondviselőjétül ezen szokot tudniillik, amiket mondott vólt ti[sz]t[e]l[etes] ur Pető Jánosnak: „Halodi te Pető, ha te tudnád ebbe a ladába mi ván, soha engem nem szolgálnál.” Ad 8.um Azt is a tanú joll tudja, hog[y] a mely nyáron a városiaknak ladai elvitetődtek ming[y]ár azon öszön az Egresieknek sertéseit a Máko[s]rúl ide Szöllösre háromszor behajtatatták a m[éltósá]gos Perényi Elek ur udvarába, kétszer pinzül kiváltatták, harmadszor ötött le ölettek belőle és eg[y]más között fell osztották. Ad 9.um Azt is tudja a tanú, mint városbéli ember, hog[y] még ekkoraig egy pénzt sem fizetett a m[éltósá]gos uraságnak az erdőtül, vag[y]is makkollástúl, mert aholl eő nag[ysá]gok sertéssi jártak a hegyen kívül minden haborgatás nélkül az városé is járt.

Decimus tertius testis providus Onostrius Koszták Szőlősiensis an[n]or[um] circiter 48. Iuratus exami[natus] Ad 1.um nihil. Ad 2.um 3.um 4.um 5.um puncta. Eg[y]ebet nem tud: hanem szinte ak[k]or mikor a városi ladák a residentiába behordattatak, az nap a tanú az Abtázban m[éltósá]gos Pereny ur reszire kaszált többkel eg[y]üt, Páll Deák akori tisz tartoja eő n[agysá]gok kijűven az városrúl az munkásokhoz, mondá a tanunak a többi közt: „No ug[y]án volt lárma a városson.” A tanú kérdi micsoda mondván: „Egy néhány ladákott bé vitettük a városrúl az barátok residentiájába.” Kérdvén a tanú továbbá: „De miért?,” Kire felelt: „A város privilegiumát kerestük, de ra nem akattnak, hanem a Kövesdy ladája volt eg[y] régi ocska levél, amelyet is eő n[agysá]gok sokért nem adnának mert már kezekbe vag[y]on.” Ug[y]on azon a napon estvefelé a kaszállásrúl haza jóvén, lata a tanú, hog[y] Kövesdy feleségenél a ladáját, akit él vittek volt vi[z]sgalta, mit vittek ki belőle, mit nem a tanú kérdvén tőlle: „Mit tsinál ke[n]d szomszéd?” „A ladámot nézem mit vittek él belőle, latom azt hog[y] eg[y] régi levél nincs benne, de minémü levél volt nem mag[y]arázta.” Ad 6.um Az élvott levelekből, hog[y] vissza attak volna eő n[agysá]gok nem tudja, hanem tsupán⁵⁶ tsak Sinfalvi procurator leveleit kik tizenhárom daraból alók. Ad 7.um nihil. Ad 8.um Eg[y]ebbet halomásnál nem tud. Ad 9.um Mindekorrig joll tudja azt, hog[y] sem[m]it sem fizettek az erdőtül, vagy mak[k]olástúl az városiak az m[éltósá]gos uraságnak, mert ahol eő nadságok sertisei jártak, a városse is ott járt minden tilalom nélkül.

⁵⁵ Niha^y – Néhai.

⁵⁶ Tsupán – csupán.

Decimus quartus testis providus Georgius Putton incola Szölösiensis annor[um] circiter 56. Iuratus exami[na]t[u]s Ad 1-^{um} Az is való, hog[y] miolta az várós az maga boját-kezte⁵⁷ folytatni, azolta az miltosagos urak a jobbag[y]akat jobban szolgáltatták. Mért igaz az hog[y] három nap volt rendelve ur dolgára, de azt eő n[agysá]gok nem tartják, hane[m] amen[n]yi kívántatik annyit kelleik szolgálni. Se frospontozást, sem malomba való járást eő n[agysá]gok urdolgába ne[m] tudják. Hanem ha ug[y] történik, vag[y] malomba vidékre mennek, vag[y] frospontra rendéltettnek, haza jöveletek után kikel nékik potólni. Ad 2-^{um} 3-^{um} 4-^{um} 5-^{um} Egyebet a tanú nem tud, hanem szinte az napon, amely nap a ládák élvitetődtek, a tanú m[éltósá]gos Pereny Imre ur birája léven, akkor az aratokál kin volt a mezőn, Páll Deák akkori tisztartója eő n[agysá]gának, ki küldöt eg[y] udvari cselédet a mezőre, hog[y] külgyén bé a városra jó nég[y] oláh legén[y]t, mivégre nem üzente. A tanú is bé küldöt más faluból való jobbágyokat, bé jöven itt mit tselekedtek nem tudja. Hanem osonna⁵⁸ tajba Páll Deák ment a tanuhoz a kaszásoktól mondván a tanúnak: „Jó szerencséd Gyurka, tsak azt bánom, hog[y] a ládadot meg nem nézettem, mondván, néke[m] ládam sincsen, ott semit sem kapott volna kend.” Tovább kerdi a tanú: „Hátt talán ládat szedet kentek?” Mondvát: „Biz azt, de jobb ládat nem kaptunk mint a Kővesdijé, mert amit kerestünk ott meg találtuk Nag[y] Janos tisztarto urammál.” Ad 6-^{um} nihil. Ad 7-^{um} Pető János gondviselő idejében a tanú már uraság birája vólt nihay m[éltósá]gos Perenyi Gábor ur reszirúl, ak[k]or egy nehányszor hallotta Pető Jánostúl beszélleni, hog[y] ezen szokot⁵⁹ mondotta volna néki, nihay m[éltósá]gos Pereny Gábor úr: „Halodé Pető ha te azt tudnád miván ebben az ladában – engem te nem szolgálnál.” Amint is az után Pető beszellette sok izben a tanunak, ug[y] másaknak is, hog[y]: „Ha én azt tuttam volna ug[y] mond, mikor m[éltósá]gos Perenyi Gábor ur beteg volt, meg halljon, azon levelet ki vőttem volna a ladából, és ki attam volna az városiaknak, de nem mertem, tartván attúl hog[y] ha meggyógyúl féll akasztatt.” Ad 8-^{um} Az is bizonyos, hog[y] az egresi sertések azon öszön, amely nyáron a ládák az városiaktúl elszedődtek, háromszor ide Szölösre m[éltósá]gos niháy Pereny Elek ur udvarába béhajtottaták, kétszer ki váltatták, harmadikszor ötött belőle leőlettek holot annak előtte a szölösi sertések[k]el, ug[y] uraságéval mindenüt szabadossan jártak. Ad 9-^{um} A tanú azt is jóll tudja, hog[y] a szölösiek sem most, sem annak előtte az erdőtúl vog[y] makolástúl eő n[agysá]goknak semit sem fizettek.

⁵⁷ Boját-kezte – baját kezdte.

⁵⁸ Osonna – uzsonna.

⁵⁹ Szokot – szókat.

Decimus quintus testis providus Nicolaus Pataký Szőlősiensis annor[um] circiter 60. Iuratus exam[inatus] Ad 1-^{um} et reliqua nihil. Ad 7-^{um} Huszti Balint níhay m[éltósá]gos öreg Perenyi Imre ur író deákja lévén, ki is ak[k]or időben a tanuvál eg[y] házba lakot. Beszélte Husztý Balint, a szőlősi tanács előtt az öreg Kövesdý Mihály házánál ahol a tanuis jelen volt mondván: „Ma az kezembe volt a város privilegiuma ti[sz]t[e]l[etes] úr eő n[agysá]ga ladájába vag[y]ón.” Kire feléltt a tanács: „Ha valami képen kend kezünkbe adhatya adunk ken[d]nek száz forintott.” Kire is felelt: „Nem merem tselekedni, mert talán az etemetet is el veszteném utanna.” Cet[e]r[um] nihil.

Decima sextam testis Elisabetha Pető consors Francisci Saniszló Szőlősiensis annor[um] circiter 55. Iurata examinata. Ad 1-^{us} et reliqua nihil. Hanem ad 7-^{us} Nihay Pető Jánosnak a tanú édes leánya vólt, hallotta sok izben mind az édes atyátúl, mind Husztý Balintúl, ki is író deákja vólt níhay m[éltósá]gos Perenyi Imre ur eő n[agysá]ga Pető János gondviselője ezeket beszélleni mágok házoknál, mondván: „A város igassága, azaz privilegioma kezembe vólt, ha tuttuk volna hog[y] meghallyon azon betégsigiben m[éltósá]gos níhay Perenyi Imre ur eő n[agysá]ga azon levelet kezünkhöz vóttük volna.”⁶⁰ Cet[e]rum nihil.

Decima septima testis Helena Szaniszló relictá Michaelis Kövesdý Szőlősiensis an[n]or[um] circiter 53. Iurata examinata. Ad 1-^{us} nihil. Ad 2-^{us} 3-^{us} 4-^{us} 5-^{us} A tanú valóban tudja azt, hog[y] a deutralis üdőben, a tanú ladáját a m[éltósá]gos urák élvitették a barátok residentiajába. Ahol is jelen volt Páll Deák tisztartó, többen is voltak, de azokra nem emlíkezik mivel már régecskén volt. A ládat elvivén kölcs nélkül, utánna üzentek, hog[y] hoz[z]a a kulcsot a baratokhoz, mert ha nem viszik féll hasogatyák, azért is a maga ladájának kolcsát az residentiába elvitte, ahol is Páll Deák tisztartó kezében attá. Páll Deák bé menvén a szobába ahol a ladák voltak, a tanut pedig az ura is vele lévén be nem bocsátották, ott a ladát fell hánták, a kibenis vólt negyven vonás forint, félltették azt hog[y] el ne veszen, azért mentek oda mint a ketten de ugyan tsak a ladába sem[m]i kár sem esett eg[y]ébb, hanem volt egy ocska régi levél, kit is magyarázták határ levélnek len[n]i a tanú kezében sokszor volt, hog[y] olyan fehéres írás volt, már a régiségtúl meg avúlt. Azon levél a ladából ki vesztét s mostis oda ván, de ug[y]antsak magátul Pál Deáktúl hallotta a tanú, hog[y]: „Olyan ladára nem kaptunk mint a Kövesdijé, mert amit kerestünk meg találtuk.” Ug[y]antsak az nap estve felé Onofró az ur dolgárul haza jüvén ki is tü szomszédja a tanunak, kerdezvén a tanutúl: „Mi baja kenteknek? Hiszen a ladamot bé vitték a paterekhez azt nézük mi kár eset benne. De amint láttuk

⁶⁰ 1774. március 24-én a következőkkel bővítette: „Hogy azon levelen pecsét volt, de hány és papiros volt-e vagy pergamen nem tudja.”

eg[y]éb kárunk nincs, hanem egy ocska régi levelet ki vöttek belőle, amelyetis már kentek előtt elolvasot volt Létaÿ város notáriussa,⁶¹ aki is mag[y]arázta határ levélnek lenni.”

Super qua praevio modo peracta hujus inquisitionis serie praesentes litteras testimoniales pro futura p[rae]fati oppidi Szőlős cautela necessarias subscriptionibus sigillis munitas extra dedimus in eodem oppido Nag[y] Szöllös Die 7-o mensis decembris 1773.

Incltyi Comitatus Ugocsens[is] ordinarius judlium Joannes Zörög
Ejusdemque incltyi Co[mi]t[a]tus iurassor Ladislaus Horváth⁶²

⁶¹ Notarius – jegyző

⁶² „A fenti módon elvégzett vizsgálatról a jelen bizonyságlevelünket adtuk ki a mondott Szőlős város jogainak biztosítására a szükséges aláírásokkal és pecsétekkel megerősítve Nagyszőlős mezővárosban 1773. december 7-én.

Ugocsa vármegye szolgabírója Zörög János.
Ugocsa vármegye esküdtje Horváth László.”

Attila Boda

Der Versuch von Nagyszőlös zur Rückgewinnung seiner innerhalb des grundherr-schaftlichen Status verletzten Privilegien in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts

In der vorliegenden Studie wird versucht, den Kampf der an der nordöstlichen Peripherie des Königreichs Ungarn gelegenen Stadt Nagyszőlös um die Rückgewinnung ihres Freibriefes und ihrer Privilegien nachzuzeichnen – eines Ortes, der im Mittelalter noch die Rechte einer königlichen Freistadt besessen hatte, im Jahre 1399 aber unter die grundherrschaftliche Gerichtsbarkeit der Familie der Barone Perényi geraten war. Während eines Forschungsaufenthaltes zur Untersuchung der im Bergsaßer Zweiganstalt des Staatsarchivs von Oblast Transkarpatien verwahrten Dokumente des Obergespanns des Komitats Ugocsa ergab sich die Idee, sich mit diesem kurzen Abschnitt der Geschichte der „privilegierten Oppidorum“ in der Gegend an der oberen Theiß, die in der ungarischen Geschichtsschreibung bisher kaum behandelt wurde, eingehender zu beschäftigen, da ihre Erforschung wegen des wechselhaften Schicksals des Materials über mehrere Jahrzehnte unmöglich war. Nach einem Überblick über die Entwicklung der Stadtgeschichte soll gezeigt werden, dass Nagyszőlös' Kampf – gleich dem Kampf der zu dieser Zeit unter Grundherrschaft geratenen ähnlichen Städte – nicht einmal in der erforschten Region als einmalig bezeichnet werden kann, weil er parallel zum Rechtsstreit der fünf Kronenstädte von Maramuresch verlief. Im Laufe der Untersuchung bekommen wir einen Einblick in den Kampf zwischen der grundherrschaftlichen Macht und den Bürgern der Stadt. Die Untersuchung der Geltung der minderstädtischen Privilegien und des Einflussgrades des Grundherrn wird durch die im Spiegel der grundherrschaftlichen Besitzverhältnisse vorherrschende Differenziertheit der nordöstlichen Peripherie besonders interessant: Ungwar und die fünf Kronenstädte von Maramuresch gehörten zum Kammergut, Nagyszőlös der Familie Perényi, und die Güter in Bergsaß bzw. Munkatsch–Szentmiklós zum Besitz der Schönborner. Nagyszőlös' Fall ist deshalb einzigartig, weil der neun Punkte enthaltende Fragebogen und das Urbarium der Stadt wegen des Scheiterns der Urbarregelung von 1775 erst 1787 fertig wurde und die Stadt in diesen bereits als Minderstadt bezeichnet wird. Obwohl sie aufgrund des Protokolls eines 1773er Patrimonialgerichts einen Versuch zur Rückgewinnung des Ranges einer königlicher Freistadt gemacht und auch vor Königin Maria Theresia behauptet hatte, frei von grundherrschaftlicher Gerichtsbarkeit und privilegiert zu sein, entzog ihr ihr Grundherr das Privileg. Die Frage, wie die Brieftruhe der Stadt gestohlen wurde, soll anhand der Analyse und Veröffentlichung des Protokolls der Zeugenaussagen beantwortet werden.

Erdős András Patrik

Állóháborúra ítélve?

Német és francia hadvezetési paradigmák 1914–1915-ben

Bevezető

Híres idézet az első világháborúval kapcsolatban II. Vilmos császár mondata: *„Mire a falevelek lehullanak, győztes katonáim már otthon lesznek.”* Volt-e ennek realitása? Ezt a kérdést igyekszem megválaszolni, kitérve a hadviselés 20. század eleji változásaira, a haditervekre, a mozgóháborús időszak nagy összecsapásaira, katonai döntéseire, illetve hogy miképpen próbálták meg a nyugati fronton a patthelyzetet megoldani a hadurak, ha már elkerülniük nem sikerült.

Változó elmélet, változó gyakorlat

Carl von Clausewitz, a Napóleon utáni hadászat egyik legnagyobb katonai teoretikusa már nyolcvan évvel a világháború előtt felhívta a figyelmet a háború különleges természetére. Minthogy az „a politika folytatása más eszközökkel”, természetszerű, hogy a háborút a politika vezeti, a saját gondolkodásmódja szerint. Ebből viszont logikusan következik, hogy a háború vezetését nem lehet kizárólag a katonai vezérkarokra bízni. Ahogy írja: *„[...] káros az a nézet, hogy egy nagy hadiesemény vagy annak előkészítése tisztán katonai szempontból ítélhető meg. Esztelenség, amikor a kabinetek a háború tervezésénél katonákat*

kérnek fel, hogy tisztán katonai szempontból ítéljenek. De még esztelenebb a teoretikusoknak az a kívánsága, hogy minden meglévő hadi eszközt a hadvezérre bízzanak, aki ezután a háborút [...] tisztán katonai szempontból tervezi meg.¹ Hasonlóan a védelem előnyeit elemző fejezetekhez,² a fenti gondolat sem tartozott a 20. század eleji német nagyvezérkar kedvenc idézetei közé. Ők Clausewitzből a „nagy csatára”, a háborút eldöntő egyetlen ütközetre és a hadvezérre mint az előre nem látható körülményeket áthidalni képes géniuszra szerettek inkább hivatkozni.³ Pedig a „filozófus tábornok” nem volt a védekezés híve: határozottan kiemelte, hogy akkor bír igazi értelemmel a hadászati szintű védelem, ha aktív, vagyis folyamatos ellencsapásokat indít minden érkező támadásra, és utána bármikor általános offenzívába tud átlendülni.⁴

Clausewitznek méltó utódja volt egy dán altábornagy porosz szolgálatba lépett fia: Helmuth Karl Bernhard von Moltke. Ő volt az, aki nagy körültekintéssel szervezte át a porosz/német hadsereget s olyan hadászati doktrínákat alkalmazott, amelyeket az első világháború kitöréséig nem sikerült meghaladni.⁵ Létrehozta a 19. század elején felállított tábornokból a nagyvezérkart, amelynek vezetője a király/császár hatalmának közvetlen letéteményeseként hadügyminiszteri engedély nélkül irányíthatta a hadsereget. Minden a hatáskörébe tartozott a hírszerzéstől az utánpótlás megszervezéséig. A hadvezetés e csúcsszerve alá tartoztak a csapatvezérkarok. Külön létrehozott egy vasúti osztályt, amelynek a feladata a birodalmi vasúthálózat gyors mozgósításra és felvonulásra alkalmassá tétele volt.⁶ Szorosan és kiválóan működött együtt a politikát irányító Otto von Bismarckkal, ám halála után utódai egyre kevésbé voltak hajlandóak alárendelődni a politikai vezetésnek – paradox módon éppen Moltke nagyszerű sikereire hivatkozva tették és tehették ezt meg. A Német Császárság megteremtésének kulcsszereplője készült ugyan egy kétfrontos, franciák és oroszok ellen egyidejűleg vívott háborúra – csak éppen defenzív módon –, és a kirobbanásától óva intett mindenkit. Szerinte 1871-gyel a német háborús haszonszerzés a határához ért.⁷ Utolsó Reichstag-képviselőként tartott beszédében (1890) kijelentette, hogy az új európai

¹ Bencze László: Az állóháború harcászati és hadászati előzményei. H.n. 2009. 29.

² Uo. 30–31.

³ Csikány Tamás: Az európai hadművészet a harmincéves háborútól a XIX. század végéig. Bp. 2001. 90.

⁴ Uo. 91.

⁵ Uo. 116.

⁶ Uo. 95.

⁷ Uo. 117.

háború hosszú évekig fog tartani, mivel milliós hadseregeket nem lehet gyorsan leverní.⁸

Hogyan jöttek létre a milliós hadseregek? Először is, a népesség általános növekedése következtében több besorozható férfi állt az egyes államok rendelkezésére. Másodszor, megteremtődtek a tömeges fegyvergyártásra és hadiutánpótlásra elegendő ipari kapacitások. Harmadszor, a vasúti fejlődés ezen katonatömegek viszonylag gyors mozgását tette lehetővé – persze, mint az látható lesz a világháborúban, megvoltak ennek a robbanásszerű fejlődésnek is a korlátai. Mégis valóságos forradalom volt ez a folyamat, hiszen a „boldog békeidők” alatt megsokszorozódott a háború esetén csatasorba állíthatók létszáma.⁹

A fegyverek is óriási fejlődésen mentek keresztül. Általánossá váltak a hátultöltős puskák, amelyek jelentősen megnövelték a gyalogság tűzerjét. A tűzérségnél megjelentek a nagyobb lőtávolságot biztosító huzagolt csövű lövegek, kezdetleges optikai eszközökkel felszerelve. Megnőtt a kommunikáció és a hírszerzés jelentősége. A katonák számával párhuzamosan a jobb irányíthatóságot elősegítendő csökkent az egyes egységek létszáma, így például megjelentek a két sorban rohamozó gyalogszázadok.¹⁰

Ugrásszerűen megnőtt az úgynevezett „hevenyészett védelem” szerepe. A géppuskák és a nagyobb tűzgyorsaságú gyalogsági fegyverek elterjedése lehetővé tette, hogy a védők fix vonalakat őrizve akár jelentős létszámhátrányban is kitartsanak legalább ideig-óráig: ez történt az orosz–török háborúban Plevnánál, a britek búr háborújában és az orosz–japán háborúban Mukdennél. Az európai hadseregek vezetői nem voltak vakok, látták ezt, csak a következtetés, amit levontak, bizonyult rendkívül tévesnek. Azt gondolták, egy olyan háborúban, ahol mindenki offenzívan lép fel, valamelyik fél szükségszerűen kierőszakolja a gyors döntést. Még az uralkodó német elgondolást amúgy kritizáló Friedrich von Bernhardi is azt állította, hogy egy európai háborúban „a terjedő tendencia ellenére” nem valószínű állásharc kialakulása.¹¹

Német és francia haditervek

Tudatosan schlieffeni elgondolásként vagy elképzelésként hivatkozok a nyugati hadszíntérre vonatkozó német doktrínákra és ennek egy oka van: véleményem

⁸ Bencze L.: Az állóháború i. m. 47.

⁹ Csikány T.: Az európai hadművészet i. m. 115.

¹⁰ Uo. 116.

¹¹ Bencze L.: Az állóháború i. m. 149.

szerint kidolgozott és kiforrott Schlieffen-terv nem létezett, ezért a szóban forgó elképzelés nem is nevezhető így. Nemrég Pollmann Ferenc egy igen meggyőző cikkben fejtette ki erről a véleményét,¹² azonban nem kívánván belemenni a német háborús felelősség kérdéskörébe, maradnék a „terv” ismertetésénél. Schlieffen valóban felvázolt egy nagy ívű átkarolást a Benelux államokon keresztül Franciaország északi irányú lerohanására és Párizs bevételére. Szándéka szerint Metz és Diedenhofen (Thionville) térsége lett volna a német hadsereg forgótengelye: a jobbszárny támad, a balszárny hátrál a francia támadás előtt, aztán, mint az üllő és a kalapács, összenyomják Elzászban – tehát a német-francia határvidéken – az ellenséges haderőt. Ugyanakkor hadgyakorlatai során ezt a stratégiát sosem gyakoroltatta.¹³

A szakirodalmi vélemények abszolút eltérnek. Bencze László „elképesztő kalandorságnak” nevezi Schlieffen elgondolását,¹⁴ Hastings pedig „fantasztának” titulálja őt,¹⁵ noha később hozzáteszi, óramű pontosságú terv szerint sem létezett.¹⁶ Ugyanakkor Pollmann leszögezi, hogy Schlieffen egyfrontos háborúra írta az elgondolást,¹⁷ Robin Prior pedig kiemeli: a volt vezérkari főnök azt is jelezte, Németországnak több katonára lenne szüksége a végrehajtáshoz.¹⁸

Ha azonban elfogadjuk, hogy nem volt kidolgozott Schlieffen-terv, mi volt a terv? A válasz valószínűleg Helmuth Johannes Ludwig von Moltke ötleteiben keresendő. Az 1906-ban hivatalba lépő vezérkari főnök, a königgrätzi győző unokaöccse megszállottan hitt abban, hogy elődjének elgondolása „áthangszerelhető” kétfrontos háborúra, csupán két egy-egy frontos háborúként kell őket kezelni – győzni nyugaton és menni keletre. Kilenc hadosztályt csoportosított az oroszok feltartására Kelet-Poroszországba, mondván, ennyi elég, ha a Monarchia is képes állni a sarat. (Megjegyzendő azonban, hogy a németek semmit nem tettek katonailag ingatag szövetségesük harcképesebbé tételéért.) Nyugaton is jelentékeny módosításokat alkalmazott: Belgiumot jelölte ki az átkarolás végrehajtására, illetve elutasította a franciák beeresztését Elzászba. Inkább megerősítette a balszárnyat, hogy visszaverje a betörési kísérleteket. A határcsaták őt látszottak igazolni, de a marne-i küzdelem napjaiban ezek

¹² Pollmann Ferenc: A „Schlieffen-terv” mítosza. Magyar Tudomány 175. (2014) 1304.

¹³ Uo. 1308.

¹⁴ Bencze L.: Az állóháború i. m. 55.

¹⁵ Max Hastings: 1914. Európa lángba borul. Ford. Tábori Zoltán. Bp. 2014. 402.

¹⁶ Uo. 234.

¹⁷ Pollmann F.: A „Schlieffen-terv” i.m. 1308.

¹⁸ Robin Prior: The Western Front. In: The Cambridge History of the First World War. Volume 1: Global War. Ed. Jay Winter. Cambridge 2014. 204.

a hadosztályok aztán fájdalmasan hiányoztak. Pollmann szerint Moltke is abba a hibába esett, mint a többi tábornok: a támadás jelentette morális fölényben túlságosan bízott.¹⁹ Ami biztos, hogy az 1914-es német harctéri szabályzat még engedélyezte a sűrű csatárláncot,²⁰ s ez aztán sok támadás teljes vérbe fulladásához vezetett.

A morális fölény kérdése a franciáknál egyenesen a stratégia támasza és talpköve volt. *Cran és élan vital*, azaz mersz és lendület. Joseph Joffre, Franciaország vezérkari főnöke írta a hadsereg 1913-as harctéri szabályzatát, melyben leszögezi: „*A francia hadsereg [...] innentől nem ismer más törvényt, mint a támadást.*”²¹ Az úgynevezett XVII. terv nem tartalmazott konkrét előírást az offenzíva irányát illetően, de miután Joffre az Ardenneknél csoportosította erőinek javát (és ott is kísérelt meg egy balsikerű ellentámadást augusztusban), vélhetően a rajna-vesztfáliai iparvidék felé akartak kitörni Németországba. A másik céljuk a reváns-politika tárgyául szolgáló Elzász-Lotaringia visszaszerzése volt. A francia hadsereget felszerelték 75 milliméteres tábori lövegekkel, *soixante-quinze*-ekkel, viszont elhanyagolták a tarackokat és a nehéztüzérséget, mert nem tartották őket elég mobilnak és az offenzív hadviseléssel összeférhetőknek.²² Ennél is nagyobb hiba volt részükről, hogy alábecsülték a felvonultatott német katonaság létszámát és a csapatok elhelyezkedését. A németek számára kedvezőbben nehezen állhattak volna föl az offenzíva fogadására, és ez kis híján végzetesnek bizonyult.

Sikertelen francia tervek

Miután a „várva várt” háború fellángolt, és Európa nemzetei kardot rántottak, sok százezer francia katona indult kelet felé a javarészt burkolatlan utakon, hogy a joffre-i direktíva értelmében részint az Ardennekből készüljön föl a német hadsereg összeroppantására, részint visszavegye *Alsace-Lorraine*-t a vilmosi birodalomtól. Bár 1914 júliusában elrendelték a *bleu horizon*-ként ismertté vált kékszürke uniformis bevezetését, kiosztásuk el sem kezdődött a háború kitörésekor. A kék kabát – piros nadrág – ellenzős sapka összetételű katonaruháról Serret ezredes, berlini katonai attasé keserűen csak annyit mondott, a francia hadsereg „*tartja majd a láthatósági rekordot ellenfeleivel szemben.*”²³ (Serret

¹⁹ Pollmann F.: A „Schlieffen-terv” i.m. 1309.

²⁰ Bencze L.: Az állóháború i. m. 146.

²¹ Hastings, M.: 1914 i. m. 81.

²² Uo. 82.

²³ Uo. 242.

egyúttal azok közé tartozott, akik azt is hangsúlyozták, a *cran* erőltetése helyett a nehéztüzérség megerősítése üdvösebb lenne.) A szürkészöld egyenruhás, lándzsacsúcsos sisakban feszítő németeknek egyenesen a porosz–francia háború jutott eszébe a látványról: „*mintha képeskönyvből léptek volna elő*”²⁴ – írta haza egy német baka a franciákról még augusztus folyamán. Kétségtelen, hogy az ezredzászlókat lobogtató, dob-és trombitaszótól kísérve felvonuló franciák – s különösen fehér kesztyűs, villogó karddal rohamot vezénylő tisztjeik – horrorisztikus veszteségekbe rohantak a háború elején. Még véget sem ért az augusztus, máris meghaladta a negyedmilliót a halottjaik száma.²⁵ A Harmadik Köztársaság sok fia nem érte meg, hogy magára ölthesse a megváltozott körülményekhez ideálisabb új egyenruhát.

Azonban nem Joffre volt az első, aki tömeges, csatárláncra hasonlító rohamot vezényelt: ezt a kétes dicsőséget a német X. hadtest parancsnoka, Otto von Emmich tábornok tudhatja magáénak azáltal, hogy ő parancsolta csapatait rohamra Liège ellen augusztus 5-én. Erről egy belga tiszt a következőképpen írt: „*[...] mi egyszerűen lekaszáltuk őket [...] csak jöttek, szinte váll váll mellett, amíg le nem löttük őket, az elesettek egymásra halmozódtak [...] ami már azzal fenyegetett, hogy nem tudunk löni tőle és gondjaink támadnak.*”²⁶ Rögtön három nappal később azonban már a XVII. terv végrehajtói, pontosabban Jean-Francois Sordet tábornok dragonyosai kapták az első kijózanító pofont. A csillogó mellvértben rohamozó, csak karddal és húsz évnél is régebbi karabéllyal ellátott vértések sok bajtársukat veszítették el, amikor Liège közelében összeakaszkodtak a német gyalogsággal. Tovább súlyosbította a fiaskót, hogy a lovaik tucatjával dőltek ki a sorból a napi 55 kilométeres menettávtól és az ápolás hiányától. (Megemlítendő, hogy ez általános jelenséggé vált; mind a francia, mind a német katonák sok hátasukat lovagolták halálra.)²⁷

Az igazi csapást ezután mérték a francia hadsereg felkészült ellenségei és saját felkészületlen parancsnokai. Joffre parancsot adott az Elzász-Lotaringia elleni általános támadásra, a rendelkezésére álló erők mintegy egyharmadát a visszavenni kívánt régióba vezényelve. Miközben a németek késlekedve bár, de felgöngyölítették a liège-i erődrendszert (aug. 17.), alapos fogadtatást készítettek elő Édouard de Castelnau 2. hadseregének a lotaringiai Morhange városa közelében. 20-án sor is került a támadók számára gyászosan végződő ütközetre, melyben két francia hadosztályt gyakorlatilag megsemmisítettek.

²⁴ Uo. 242.

²⁵ Uo. 234.

²⁶ *Hastings, M.*: 1914 i. m. 235.

²⁷ Uo. 240.

A nagy győzelem azonban – ellentétben a Kaiser kijelentésével²⁸ – nem döntött el semmit, mert Castelnau meglepően gyorsan újjá tudta szervezni szétzilált, megtizedelt alakulatait. Ugyanakkor Joffre parancsa több logikus szempontból is megmagyarázhatatlan volt. Egyrészt ellentmondott saját magának: korábban a keleti határon álló parancsnokait épp azzal biztatta, hogy nem az ő feladatuk megnyerni a háborút, mert a döntés északon lesz, csak kössenek le minél több haderőt. Másrészt, a vidék ellátása földrajzi okoknál fogva nehezebb francia területről, mint németről, harmadrészt pedig éppen a délnémet hegyvidék miatt nehéz hadászati áttörést végrehajtani kifelé a tartományból. Csak propagandacélok, a kialvóban lévő, de a háborúval újra magasra szárnyaló revánsvágy miatt dönthetett így. Megjegyzendő, hogy a morhange-i vérfürdő legmagasabb rangú helyi parancsnoka a XX. hadtestet vezető leendő marsall, Ferdinand Foch volt; őt hadseregparancsnokká léptették elő a lotaringiai vágóhídrét, mert Joffre csodálta a vezetési stílusában lévő *cran-t*.²⁹

A szakirodalomban „határcsatákként” (ez a kissé eufemisztikus kifejezés a gigászi emberveszteségek ismeretében hasonlít a magyar történelemből ismerős „kalandozásokra”) meghonosodott ütközetsornak még hátra volt a legfeketébb napja: augusztus 22. Előző nap Joffre úgy ítélte meg a helyzetet: ha Moltke hadseregének a jobbszárnya is erős, a balszárnya is erős, valahonnan el kellett vonni oda az erőket, tehát középen kell támadni. Ezzel kiadta a parancsot a perdöntő erejűnek szánt offenzívára: a 3. és 4. hadsereg az Ardenneken és Luxemburgon keresztül induljon rohamra, feljebb az 5. hadsereg pedig a Sambre folyó mentén. Mindenhol katasztrófa lett a végeredmény, a legnagyobb veszteségeket a dél-belgiumi Virtonnál szenvedték el a támadók, ahol egyebek közt csatárláncban, hegynek fölfelé is rohamoztak géppuskák ellen, a köd miatt pedig a tüzéség végig egy helyben vesztegelt. (Edgard de Trentinian tábornokot, aki ezt a megmagyarázhatatlan akciót vezényelte, nehezen indokolható okból szintén kitüntették.)³⁰ Összesen 27 000-nél is többen haltak meg ezen a napon Franciaország katonái közül, a teljes veszteséget (sebesültek, eltűntek, hadifoglyok) pedig a somme-i csata első napjának brit veszteségei sem múlják majd felül.³¹ A XVII. terv teljes kudarcba fulladt, és Joffre tudta még tetézní. Másnap a támadás folytatását sürgette, de alárendeltjei erre már nem voltak hajlandóak – a 4. és az 5. hadsereg parancsnokai (de Cary, illetve

²⁸ Uo. 254. – Egészen pontosan a „hadtörténet legnagyobb győzelmének” titulálta az augusztus 20-i sikereket II. Vilmos.

²⁹ *Hastings, M.*: 1914 i. m. 253.

³⁰ Uo. 257.

³¹ Uo. 259.

Lanrezac) is a saját szakállukra rendelték el visszavonulást. Galántai József szerint utóbbi ezzel az intézkedésével a végkatasztrófától mentette meg a francia hadsereget.³²

Sikertelen német tervek

A francia főtisztek dilettantizmusa szinte a mennybe emelte a németeket. Az augusztus folyamán fogságba esett Jacques Rivière például így írt róluk: „*ez a hadsereg háborúra született, nem csupán hadakozik, mert a sorsa úgy hozta*”.³³ Bár a fronton küzdő német katonák valóban kimagasló (harctéri) fegyelemről és elhivatottságról tettek tanúbizonyságot, a támadási doktrínájuk nem volt szofisztikáltabb, mint a franciáké: tömött sorokban rohamoztak, amit a géppuskatűz és az erre a célra valóban hatékony hetvenötös tábori lövegek igencsak megtépáztak – a veszteséglistáik majd Ypernnél fognak igazán az egekbe rúgni. Emellett természetesen őket sem újjászületett Nagy Sándorok kara vezette. Bizonyos szempontból ráadásul az is kérdés volt, ki vezeti őket egyáltalán. Joffre legalább egyértelműen maga vezényelte a hadserege veszszőfutását; Moltke viszont egészen furcsán könyvelte el magának az *Oberste Heeresleitung* (Legfelsőbb Szárazföldi Főparancsnokság; OHL) vezetésének feladatát: legfőbb küldetésének szemlátomást azt tekintette, hogy Vilmos császárt távol tartsa a katonai hatalom gyakorlásától (névleg ő volt a Reich legfőbb hadura). Eközben alig szólt bele abba, hogy a neki alárendelt hét nyugati fronti hadseregpáncsnok hogyan kísérli meg végigvinni a – részben általa alakított – schlieffeni elképzelést, még a tevékenységüket sem próbálta kellően összehangolni. Ez egybevágott ugyan az idősebb Moltkének a hadseregpáncsnokok önállóságáról szóló direktívájával,³⁴ viszont egy sor megkérdőjelezhető döntéshez vezetett a következő hetekben a német oldalon.

A francia csapatok (és az ekkor még nem túl jelentékeny létszámú Brit Expedíciós Haderő) a teljes balszárnyon visszavonultak. A támadók általános hangulatát Gerhard Tappen vezérkari alezredes kijelentése illusztrálja: „*Hat hét alatt végzünk az egész munkával*”.³⁵ A valóban súlyos francia veszteségek és a folyamatos hátrálás meggyőzték Moltkét és tábornokait arról, hogy a nehezén túl vannak, megtörték az ellenséget, most már közel a diadal pillanata. A vezérkari főnök három, lényegében megfigyeléssel töltött hét után belenyúlt

³² Galántai József: Az első világháború. Bp. 1980. 195.

³³ Hastings, M.: 1914 i. m. 262.

³⁴ Csikány T.: Az európai hadművészet i. m. 114.

³⁵ Hastings, M.: 1914 i. m. 334.

a hadjáratba: két, később majd fájdalmasan hiányzó hadtestet átdobott az orosz betörés fenyegette Kelet-Poroszországba, és jóváhagyta, hogy a Rupprecht bajor koronaherceg vezette 6. hadsereg megtámadja Nancyt. Bár az utóbbi intézkedés szeptember elején egy, a franciák morhange-i „szerepléséhez” mérhető kudarcba torkollott, nem ez volt a német hadvezetés non plus ultra parancsa.

Augusztus 29-én este a 2. német hadsereg parancsnoka, Karl von Bülow felkérte a jobbján előretörő 1. hadsereg parancsnokát, Alexander von Kluckot, hogy ne Párizs irányába törjön tovább, hanem forduljon délkelet felé, hogy végleg összeroppantsa Lanrezac 5. hadseregét. Kérése meghallgatásra talált; a fronttól távolabb lévő (éppen 30-án költözött az OHL főhadiszállása Koblenzből Luxemburgba) Moltke másnap már csak jóváhagyta az addigra megtörtént csapatmozgatást.³⁶ Galántainál ez a folyamat másképpen szerepel: szerinte Kluck Lille irányába akart volna előretörni, hogy bekerítse a briteket, s ezen össze is vezett Bülowwal, a vitát pedig Moltke ominózus 30-i utasítása döntötte volna el.³⁷ Számomra a feltételezés több szempontból sem logikus. Egyrészt Moltke korábban sem – és később sem – gyakorolt ennyire közvetlen hatást a hadműveletekre. Másrészt bár a schlieffeni gondolat szerint a jobbszárnynak valóban Lille felé kellett volna törnie, Bülow ettől függetlenül behúzódtott, s ez egyértelműen vállalhatatlan rést hagyott volna a két hadsereg között. Harmadrészt Kluck addigra két csatában (Mons, Le Cateau) megverte a csekély élőerejük miatt német katonai körökben amúgy is lenézett briteket, emiatt nehezen hihető, hogy mindenképpen felszámolandó veszélynek tartotta őket.

Miközben a németek elhitették magukkal, hogy már csak az „aprómunka” van hátra, és Berlinben Bethmann-Hollweg kancellár bizalmasaival a békeköveteléseken töprengett,³⁸ Joseph Joffre összeszedte magát. Rettenetes teljesítménnyel indított (és fejezi be majd főparancsnoki működését 1916-ban), de ekkor, sok alárendeltjével ellentétben megőrizte a hidegvérét. Rábízva a jobbszárny megtartását a Verdun-Belfort erődlánc vonalára, huszonhárom hadosztályt vont el onnan, mely alig egy hét alatt (aug. 25. – szept. 1.) át is lett csoportosítva a balszárnyra. Elkezdett Párizstól északra szerveződni egy új francia hadsereg, a Joseph Manoury vezette 6. hadsereg. A hírszerzésük is „megrázta magát”: Joffre egy elfogott rádióadás révén Moltkéval körülbelül egyidőben szerezhetett tudomást a Bülow által kért irányváltásról, szeptember 1-jén pedig egy halott német lovastisztánál olyan térképet találtak, amely

³⁶ Uo. 335.

³⁷ *Galántai J.*: Az első világháború i. m. 195.

³⁸ *Hastings, M.*: 1914 i. m. 337.

megerősítette az értesülés helyességét.³⁹ Ahogy a *Reichswehr* egyre beljebb nyomult ellenséges területen, egyre inkább kitette magát az oldalról való felgöngyölítés veszélyének. A mindig józan Falkenhaynban fel is merült a gondolat, hogy esetleg korán örültek,⁴⁰ de ekkorra már nem lehetett érdemben változtatni a német jobbszárny hadrendjén: az erők szétterítése veszedelmes réseket hagyott volna a seregtestek között.⁴¹

Szeptember első napjaiban a felőrlő harcokba belebonyolódó német hadseregen kezdtek mutatkozni a kimerülés jelei. Maga Kluck 4-én táviratozott az OHL-nek, hogy azonnali erősítésre van szüksége – majd változatlanul folytatta az időközben posztjáról elcsapott Lanrezac hadseregének üldözését. A 3. német hadsereg parancsnoka, von Hausen ugyanekkor jelezte, hogy pihenőt fog adni csapatainak, ezzel megghiúsult annak az esélye, hogy tovább előretörve éket verjen a 4. és 9. hadseregek közé.⁴² Luxemburgban Moltke ismét célt változtatott: megpróbálta visszafogni a jobbszárnyat, és a front közepén fekvő Verdunt jelölte meg a döntő ütközet helyszínéül. Másnap a támadók elérték franciaországi benyomulásuk legmélyebb pontját, Joffre csapatai és a némiképp vonakodó brit haderő pedig felkészültek a várva várt ellentámadásra.

Technikai nehézségek

A Marne és mellékfolyói mentén szemben álló hadseregek nem szűkölködtek minden addiginál erősebb tűzfegyverekben, más szempontból ugyanakkor akadtak technológiai problémáik. A németek szempontjából a legégetőbb a mozgékonyság, pontosabban annak korlátja volt. A hatalmas hadseregek sebességét, mint addig mindig, javarészt a gyalogmenetek és a lovak határozták meg. A vasút megkerülhetetlen szállítóeszköz volt – de csak amíg a sín tartott. Az igények pedig hatalmasak voltak: 1870 óta nemcsak a hadseregek hadilétszáma triplázódott meg, de az adott egység által igényelt hadtáp súlya is megkétszereződött.⁴³ Az ellátás és a szállítás ördögi spirált alkotott így: hatalmas hiány mutatkozott szénásszekerekből, holott csak az 1. német hadsereg lóállományának etetése megközelítőleg napi 1000 tonna abrakot igényelt.⁴⁴ Az alutáplált igáslovak ezrével dőltek ki a sorból, és alighanem arányaiban még így is jobban jártak, mint harci paripaként használt társaik. Állatorvos eleve

³⁹ Uo. 402–403.

⁴⁰ Uo. 335–336.

⁴¹ *Galántai J.*: Az első világháború i. m. 202.

⁴² *Hastings, M.*: 1914 i. m. 409.

⁴³ Uo. 402.

⁴⁴ Uo. 403.

kevés volt, s őket is a lovassághoz vagy a tüzérséghez osztották be – holott egy-egy gyalogosdandár állományába is tartozott 480 ló.

Nem volt akkor sem kevésbé paradox a helyzet, amikor például a lovas testőrhadosztály számára három teherautónyi lópatkót kértek.⁴⁵ A szárnyait bontogató motorizáció ugyanis a hadjárat első hónapjában minden oldalon csúfosan leszerepelt. Moltke seregeinek 4000 teherautójából csak minden harmadik volt használható állapotban szeptember elején, s az arányok máshol is hasonlóak voltak.⁴⁶ A logisztikai istencsapást a belga partizánok koronázták meg: országuk vasúthálózatának jelentős részét használhatatlanná tették, mire az újabb offenzívához, az yperni harcokhoz szükséges csapatáthelyezések zajlottak.

Súlyos vezetési problémák is kiütköztek, amire van der Goltz már a háború előtt figyelmeztetett.⁴⁷ Órák, de volt, hogy napok teltek el egy parancs kiadása és végrehajtása között a megnövekedett nagyságú hadművelleti területen. És ha egyszer megindultak, természetesen másik irányba terelni vagy leállítani őket sem ment azonnal. A kor rádiókészülékei nehezek voltak és megbízhatatlanok. Sok fejtörést okoztak a szikratávírók is: hosszúhullámú frekvencián terjedtek az üzenetek, s könnyen elfogta őket az ellenség. Ha pedig célba értek a távközlési eszközökön át adott parancsok, s az egység meglódult, gyakorlatilag megsüketült. Mozgó alakulatokkal csak futárok tudták tartani a kapcsolatot – többségük a gépkocsik hiánya miatt lovon járt. Hastings a Brit Expedíció Haderő berkeiből hoz példát a hadviselések némiképp megmosolyogtató keveredésére: előfordult, hogy a repülősök egy csűrben feküdtek le megpihenni, miközben gépeikre a szomszéd mezőn egy lovasszáhad vigyázott.⁴⁸ További érdekes adalék az alakuló modern hadviseléshez, hogy bár az első világháború tipikus képei közé tartozik a lövészárokban kucorgó géppuskás, 1914 folyamán még meglepően kevészer alkalmazták a fegyvert, rendkívül prózai okokból: sok csapattiszt úriemberhez méltatlan, aljas fegyvernek tartotta.⁴⁹

A Marne-től az Yserig

A Marne és mellékfolyói vidékén vívott ütközetek ötnapos sorát (szeptember 6–10.), amely az első marne-i csataként vonult be a történelembe, sokan és

⁴⁵ Uo. 403.

⁴⁶ Uo. 404.

⁴⁷ *Bencze L.*: Az állóháború i. m. 152.

⁴⁸ *Hastings, M.*: 1914 i. m. 332.

⁴⁹ Uo. 246.

sokféleképpen elemezték már. Igazából ami az érdekes aspektus az állóháború-kérdés szempontjából, az az, hogy mennyire rettentően ingatag volt a csata végkifejlete. Kezdődött azzal, hogy Kluck egyetlen tartalékos hadtestet hagyott a jobbszárnyát Párizs felől fenyegető 6. hadsereg visszatartására. Ha Hans von Gronau tüzérségi tábornok, e haderő parancsnoka nem tartja vissza egy napon át Manoury tábornok ötszörös túlerővel rohamozó csapatait, a német 1. hadsereg gyilkos harapófogóba kerülhetett volna. Kluck este értesülvén a támadásról frontot váltott: amennyire a harcok engedték, elkezdte komplett seregét Manoury tartalékosokból álló erői ellen fordítani. Rés keletkezett közte és Bülow között, amelybe a britek, bár csigalassúsággal, de elkezdtek benyomulni.⁵⁰ Szeptember 8-ára az összes harcoló felet kezdtek maga alá temetni a saját gondoljai. Manoury 6. és Foch 9. hadserege a szétesés szélére sodródott. Bár ekkorra statáriális intézkedések léptek életbe a szökevényekkel és parancsmegtagadókkal szemben, nem volt ritka, hogy komplett francia ezredek roppantak össze és futamodtak meg. A velük szemben álló németek azonban szintén fogyatkoztak, erősítésre, átcsoportosításra már nem nyílt lehetőségük, az utánpótlás akadozott. Egyes harcoló katonák augusztus eleje óta hatszáz kilométert meneteltek Északnyugat-Európán át, és ahol éppen voltak, ott estek össze alva a kimerültségtől.⁵¹ Az egész front a levegőben lógott, fáradt katonákkal a német, demoralizáltakkal a francia és megtépázottakkal mindkét oldalon.⁵²

Szeptember 9-én reggel, látszólag a semmiből, Bülow kiadta a 2. hadseregnek a visszavonulási parancsot, melyhez másnap Kluck 1. hadserege is csatlakozott.⁵³ Ezúttal nem Moltke tudta nélkül cselekedtek: a vezérkari főnök összekötő tisztje, Richard Hentsch alezredes javaslata volt eredetileg a sokat vitatott döntés.⁵⁴ Habár 10-én Moltke maga is elrendelte az általános visszavonulást az Aisne folyóhoz, ezt a saját helyzetértékelésén kívül csak alárendeltje távirataira alapozhatta, más kapcsolata nem volt jobbszárnyának parancsnokai felé. A német visszavonulást különben ugyanaz jellemezte, mint az előző hetekben a franciákét és a britekét, rendezett, akár céltudatosnak is mondható, bár demoralizáló hatású hátrálás volt. Egy-két sokba kerülő jele mutatkozott azért a vereség jelentette megroppanásnak – leginkább az, hogy elmulasztották lerombolni a Marne-hidakat.⁵⁵

⁵⁰ Uo. 422.

⁵¹ *Hastings, M.*: 1914 i. m. 430.

⁵² *Prior, R.*: *The Western Front* i. m. 205.

⁵³ *Galántai J.*: *Az első világháború* i. m. 205.

⁵⁴ *Hastings, M.*: 1914 i. m. 433.

⁵⁵ Uo. 433.

Az, hogy szükséges volt-e a visszavonulás, utólag, történelmi szemmel a francia csapatok állapotát és a britek „csigaoffenzíváját” ismerve vitatható. A *Reichswehr* nem nyerte még ugyan meg a csatát (a „hátba szúrás” gondolatával ellentétesen),⁵⁶ viszont el sem vesztette, s ellenfelei összességében nem voltak kedvezőbb helyzetben. Akkor azonban, akár Hentsch, akár Bülow – akinek hadserege ekkorra a harcállománya 40%-át elvesztette⁵⁷ – szemüvegén át nézve az egyetlen racionális megoldásnak látszott. A német jobbszárnyat balról a francia 6. hadsereg, jobbról a verduni erőrendszer védelme fenyegette átkarolással,⁵⁸ és tátongott egy közel ötven kilométer széles lyuk az arcvonalon – s akkor még egy szó sem esett a kimerültség vagy a hadtáp hiánya okozta emberibb természetű gondokról.

Schlieffen elképzelése nem rendelkezett olyan eshetőségről, hogy mi történik, ha a német hadsereg megtorpanni kényszerül. Moltke viszont alighanem sejtette, rá mi vár ezt követően: harminckét másik tábornokkal együtt szeptember 14-én leváltották. Helyére a porosz hadügyminiszter, Erich von Falkenhayn került, és azon melegében összeveszett Gerhard Tappen hadművelési főnökkel egy stratégiai kérdésben. Ő maga az átkarolási kísérlet felújítását pártolta Nyugat-Belgiumon keresztül, Tappen azonban az arcvonal közepén akart támadni.⁵⁹ Miután a vasúti kapacitás túl kevésnek bizonyult, s a csapatok csak lassan kerültek át északra, Tappen megkapta az offenzíváját – a németek drága emberéletekkel fizettek a semmiért. Ebben méltó partnerük volt a Brit Expedíciós Haderő. A kölcsönös áttörési kísérletekből bontakozott ki az aisnei csata (szept. 11. – okt. 16.), ahol a szemben álló felek, beásva magukat, először kaptak ízelítőt abból, milyen is az állóháború. Órákig tartó tüzérségi zárótüzek, melyeknek, még ha fizikailag adott esetben nem is bántják az embert, a morális hatásuk elsöprő. Tetőtől talpig saras lövészárokélet, ami teljes láthatatlanságot követel. És persze az elmaradhatatlan gyalogsági rohamok. Egy német katona azt írta haza, hogy olyan iszonyatosak náluk a veszteségek, hogy utánpótlás nélkül a szomszédos ezredek már megszűntek volna létezni.⁶⁰ A britek hasonlóan kikeltek magukból – hát még ha tudták volna előre, hogy az elkövetkező években az Aisne északi partján fekvő lövészárorendszer mozdulatlan marad!

Miközben Lotaringiában a frontvonalak megszilárdultak, a hadseregek vezetői az Aisne és a La Manche-csatorna közötti „üres” területre vetették a szemüket. Egy észak-franciaországi hadjáratról mindkét fél azt remélte,

⁵⁶ Erich Ludendorff: *Das Marne-Drama. Der Fall Moltke-Hentsch*. München 1934. 1.

⁵⁷ *Hastings, M.*: 1914 i. m. 432.

⁵⁸ *Bencze L.*: *Az állóháború* i. m. 172.

⁵⁹ *Hastings, M.*: 1914 i. m. 447.

⁶⁰ Uo. 458.

hogy egy átkaroló hadművelettel az ellenség hátába kerülve kialakíthat akkora fölényt, amelynek birtokában lehet békefeltételeket diktálni. „Versenyfutás a tengerhez” néven vonult be az 1914 szeptemberétől novemberéig tartó katonai akciók sorozata a történelemben, de a tenger igazából egyik harcoló felet sem érdekelt. Döntő logisztikai különbséggel indultak neki ennek a vállalkozásnak az antantszövetség, illetve a németek katonái. Míg a franciák a visszavonulás során is jól kihasználták a vasúthálózatukat, és ezúttal is napi 170 száztengelyes vonatot állítottak munkába,⁶¹ a németeknek jobban meggyűlt a baja az általuk elfoglalt területek döntően nyugat-keleti irányú és partizánakcióknak kitett vonalaival. Ez az infrastrukturális különbség alapvetően gátolta Falkenhaynt az áttöréshez szükséges „kritikus tömeg” létrehozásában.

Szeptember 28-án a német hadigépezet Antwerpennek fordult, és nem egészen két hét leforgása alatt elfoglalta a megerősített belga kikötővárost. Az erődháromszög legerősebb pillére is sebezhető volt a modern ostromlővegek tüzeiben, elvágvá az erősítéstől. A belga hadsereg maradéka október 10-én távozott a városból és visszavonult az Yser-csatornához, a Nieuwpoort és Ypern közötti térségben megpróbálva újrarendeződni. Mindeközben a brit hadsereget áthelyezték a balszárnýra – Joffre ezt olyannyira nehezményezte, hogy Lille október 13-i elvesztésével is összefüggésbe hozta, mondván, ha nem kell a briteket utaztatni, felmenthető lett volna a város.⁶² Ez aligha igaz, de kétségtelen, hogy a francia főparancsnok nem akarta a Sir John French vezette expedíciós hadsereget túl közel tudni Angliához; French már augusztus végén ki szerette volna vonni a briteket Franciaországból. Most azonban mást forgatott a fejében: úgy okoskodott, ha egyszer a németek mindenhol erősek, akkor a front legszélén muszáj gyengének lenniük, és támadásra készült Bruges felé.

A Württemberg herceg vezette 4. német hadsereg kétségtelenül nem a vilmosi birodalom hadfiainak színét-javát testesítette meg. Gyengén kiképzett tartalékosokból és reaktivált tisztekből állt, felszerelésük hiányos volt, ellátásuk akadozó. Azonban túlerőben voltak élőerő tekintetében, öt hadtestük nézett farkasszemet három brittel, akik közül egyet szintén újoncok alkottak. Harcászati tekintetben október 18-ától fogva egy újabb Morhange következett. A német tartalékosok folytatták a zárt alakzatban rohamozó *cran*-taktikát⁶³ – a Flandria fölött köröző keselyűknek ez nyilvánvalóan öröme szolgált, de az antant harcvonalak felgöngyölítésének meglehetősen drága eszköze volt. Faluról falura törtek előre Falkenhayn katonái, de sehol sem tudták olyan komolyan szétzúzni a kiépülő brit-belga vonalakat, hogy az a hadicélok megvalósulásának

⁶¹ Bencze L.: Az állóháború i. m. 173.

⁶² Hastings, M.: 1914 i. m. 589–590.

⁶³ Prior, R.: The Western Front i. m. 205.

lehetőségével kecsegtessen. Ennek ellenére szünet nélküli támadásaikkal ki-méletlenül megtépázták a velük szemben álló szövetséges csapatokat, délebbre ugyanis a 6. német hadsereg ugyanakkora elánnal esett neki Armentières és La Bassée térségében a franciáknak. A háborús övezet néhány kilométeres vonalban mozgott, most dőlt el, bár ezt akkor kevesen sejtették, hogy egy-egy falu melyik hadsereg hátországaül fog szolgálni hosszú évekre. Eköz-ben a belgák, hogy a balszárnnyukat fedezzék, az Yser torkolatvidékén elárasz-tották a földeket, a természetet is segítségül hívva a küzdelemben.

Elősegítette a kaotikus viszonyokat, hogy egyik sereg sem rendelkezett ele-gendő tűzérési lőszerrel vagy szögesdróttal, a gyalogosrohamok megállítá-sának kulcsával. Különleges küzdelem volt ez annyiból is, hogy a visszavonulás legzavarosabb pillanatait megidéző állapot uralkodott végig a hadszíntéren: zászlóalj harcolt zászlóaljjal, amikor éppen összeakadtak, ezredszinten a had-vezetés szétzilálódott. A vérfürdő pedig három egész héten át tartott, elké-peszítően megviselve minden oldal katonáit. Egy brit közlegény így írta ezt le: „[...] megkönnyebbültünk, hogy hátrakerültünk tartalékba. De [...] épp csak megérkeztünk, amikor üzenet jött: sürgősen szükség van ránk, hogy megállítsunk egy újabb német támadást. Abszolút torkig voltunk.”⁶⁴ Egy német katona pedig a következőket írta haza: „Olyan napokat élek át, amelyek minden képzeletet felülmúlnak. Sose hittem volna, hogy ezt ember bírhatja [...] A mi I. zászló-aljunk [...] 1200 emberről 194-re fogyatkozott.”⁶⁵

Végül a szövetségesek kitartottak az Ypern körüli hadállásokban, amíg no-vember 12-én a rossz idő beálltával el nem csillapodtak a német támadások. A támadók Flandriában egyértelműen kudarcot vallottak: veszteségeik az egekbe rúgtak, a francia kikötők pedig még messze voltak. Áttörést elérni nem-csak hogy nem sikerült, de Ypernt követően szándék sem volt rá, Falkenhayn ugyanis megváltoztatta a nyugati hadszíntérre vonatkozó alapkoncepciót. Ennek a lényege, hogy a kiegyenlített nyugati fronton nem érdemes további költséges támadásokat vezetni, védelemre kell berendezkedni, s inkább a cári hadsereggel kell különbékét kötni Keleten, s az ily módon felszabaduló egy-ségek átirányításával lehet majd Észak-Franciaországban áttörni a frontot. Ez a paradigmaváltás keleti vetélytársai, Hindenburg és Ludendorff szemében már csak késő bánat volt: ők váltig állították, hogy a Flandriába vezényelt német erősítéseket ekkor a győzelem érdekében hozzá, Kelet-Poroszországba kellett volna vezényelni.⁶⁶

⁶⁴ Hastings, M.: 1914 i. m. 605.

⁶⁵ Uo. 626.

⁶⁶ Galántai J.: Az első világháború i.m. 251.

Ha Ypern szóba kerül, azt szinte mindig a britek helytállásának tekintik. Kétségtelenül legtöbb alakulatuk emberfeletti kitartást tanúsított, de egyfelől nem szabad az ott küzdő francia és belga egységekről elfelejtkezni, másfelől túlzás azt gondolni, hogy e kiállítás nélkül a nyugati hadszíntér novemberben összeomlott volna. Eleve a 4. és 6. német hadsereg a csata végére már annyira felörlődött, hogy képtelen lett volna hadászati áttörést elérni Belgiumban, maximum a harcnak nevet adó város elfoglalására futotta volna erejükből. Ily módon a nyugati front utolsó nagy 1914-es csatája inkább bírt morális, mint katonai jelentőséggel.

Állóháború

Majdnem 800 kilométer hosszú, mozdulatlan frontvonal alakult ki, amint a szemben álló erők beásták magukat a földbe. Az első vonalban kucorgó katonák sokszor napokon át nem láttak ellenséget, ám így is volt épp elég bajuk. Kínosza őket a sár, az eső, a rossz tábori konyha, a higiénia hiánya miatt felmerülő számos betegség. „Az első dolog, amit itt megtanulunk, hogy a dicsőség szót el kell felejteni”⁶⁷ – írta haza kiábrándultan egy brit lovastiszt. Louis Barthas francia közlegény pedig hosszán beszámol arról, milyen kísérteties látványt nyújtottak a lövészárkuk körül heverő halottak.⁶⁸ A szintén francia François Mayer megtalálta a pozitívumát az egymástól néhány tíz méterre eső lövészárkoknak: „így legalább nem tudnak elfazekalni [francia katonaszleg a tüzéségi tűzre – megj.: E. A. P.] bennünket.”⁶⁹ Rudolf Binding, egy német tiszt így írt: „mi is, az ellenség is annyira megnyomorítottuk magunkat [...] hogy nem tudunk lendületet venni a támadáshoz [...]”⁷⁰ Való igaz, minden náció hadseregét megtépázták az őszi csaták, és a szörnyű időben feküdni a nyirkos földben cseppet sem segített a morálon. Aki beleszagolt már a világégés puszkaporába, annak nem voltak illúziói. Ki-ki közülük vérmérsékletének megfelelő sztoicizmussal próbálta elviselni a valóra vált modern háborút. A könnyű sebesülés vagy akár a hadifogság sokak vágyainak netovábbja lett.

A parancsnokokat azonban kötötte a cselekedni vágyás, ami – nagy offenzívára nem lévén elég ember és ágyú – a helyi támadások erőltetésében mutatkozott meg. A gyakorlatban ezek nem jártak eredménnyel, és elkezdték szítani a feszültséget frontkatonák és feletteseik között. „A háború olyan, mint

⁶⁷ Hastings, M.: 1914 i. m. 651.

⁶⁸ Uo. 653.

⁶⁹ Uo. 652.

⁷⁰ Uo. 654.

*a mozi. Az akció legelől zajlik és a legjobb helyek hátul vannak*⁷¹ – jegyezte meg maliciózan egy német *frontsoldat*. Honfitársa, a sofőr Alois Löwenstein arról számol be, hogy a német segédcsoportok úgy tevékenykednek a második vonalban, mintha béke lenne, az ellátmányuk pedig jobb, mint a harcolóké.⁷² Hasonló volt a helyzet a francia oldalon is, a közös nyomorúság érzése pedig elősegítette a frontbarátkozásokat, vagy legalábbis egyfajta békés egymás mellett élés megteremtését. Leghíresebb példája ennek 1914 karácsonya, de korábban is fordultak elő helyi tűzszünetek.

1915 beköszöntétől minden hadvezetés a patthelyzet megoldását várta. Noha az elképzelések sehol nem váltak valóra, kevesen merték nyíltan kudarcként értékelni a kialakult helyzetet. A szövetségeseket kötötte a németek által megszállt területek visszaszerzésének vágya, míg a németek egyre inkább a magukévá tették azt az álláspontot, hogy először a keleti frontot kell megsemmisíteni a végső győzelem kivívása érdekében. Szövetségesi szálaik is az oroszok elleni aktívabb harchoz kötötték őket: Conrad von Hötzendorf, a Monarchia vezérkari főnöke bejelentette nekik, hogy Ausztria-Magyarország tavaszra összeomolhat, ha nem érkezik német erősítés.⁷³

A német hadvezetés csúcán teljes volt a széthúzás. Bár Vilmos császárt elszigetelték a valódi döntéshozataltól, legfőbb hadúrként kinevezhetett vagy leválthatott vezérkari főnököt. Ezzel a lehetőséggel 1914 végén élhetett volna, ugyanis befolyásos lobbival alakult Falkenhayn elmozdításáért és Ludendorff kinevezéséért, többek között Bethmann-Hollweg kancellár támogatásával. A Kaiser azonban kifakadt: a tannenbergi csata győztese egy „kétes alak” és sosem lesz hajlandó őt kinevezni.⁷⁴ Bethmann elpártolását a porosz hadügy-minisztertől az okozta, hogy Falkenhayn mindenképpen a keleti különbéke híve volt, mert Franciaországot (és Nagy-Britanniát) tartotta a németek veszedelmesebb ellenségének, míg a kancellár elutasított minden olyan koncepciót, amely nem töri meg kellőképpen a Romanov-birodalom erejét. Maga Ludendorff azt gondolta, az oroszok gyorsan és teljesen megtörhetőek, és miután a németek lediktálták nekik a békét, nyugatra fordulhatnak. Tévedett. A központi hatalmak nagy győzelmeket arattak keleten, de a frontot csak 1918-ban sikerült megszüntetni, amikor az antanthatalmak anyagi fölénye már túl jelentős volt. Hiába szorították vissza például több száz kilométerrel az oroszokat 1915 folyamán a gorlicei áttörés utáni hadműveletekkel, mikor

⁷¹ Uo. 665.

⁷² Uo. 666.

⁷³ *Hastings, M.*: 1914 i. m. 696.

⁷⁴ Uo. 697.

a front újra megfagyott, több német hadosztály állomásozott keleten, mint az egész támadás előtt.⁷⁵

Nyugaton eközben a szövetségesek belevágtak vérzivataros áttörési kísérleteikbe. Ennek technikai hátterét leginkább a „lövészárakspirál” szófordulattal tudnám jellemezni: minél nagyobb tűzerő állt rendelkezésre az ellenséges állások szétzúzására, azok annál komplexebbek és nagyobb mélységűek voltak. 1914–15 folyamán sem elég tűzérési ágyút, sem hozzájuk megfelelő mennyiségű lőszert nem tudtak gyártani a hadviselő felek, pedig a nehézlövedékek nagy szórása és a célpontok viszonylagos kicsinyisége miatt szó szerint gránátösőre volt szükség a hatékony tűzérési előkészítéshez.⁷⁶ 1915-ben jobbra egy fő vonal és a hozzá tartozó futóárkok alkották a védelmi rendszert, 1916-ban már az első vonalban is több, közvetlenül egymás mögötti lövészárk terült el, és mélységben még egy-két hasonló rendszert kiépíthettek, egészen a nehéztűzérésig.⁷⁷ Az ellenséges tűzérési hollétének felderítésére a szárnyait bontogató *aeronautikát* alkalmazták, több-kevesebb sikerrel. Viszont a műszaki problémák és az esetleges rossz idő meglehetősen korlátozta még a gépek bevethetőségét.⁷⁸

Konklúzió

Ha elvetjük a feltevést, hogy az alapból elhibázott Schlieffen-terv szolgai követése sodorta a Német Császárságot egy megnyerhetetlen háborúba, akkor mégis miért következhetett be a frontvonalak megmerevedése, s érvényesülhetett így az antanthatalmak nagyobb anyagi tartaléka (a kontinentális blokáddal karöltve)? A hosszú háborúhoz szükséges erőforrások, tartalékok és technikai kapacitás mellett a katonai inkompetencia miatt. Schlieffen (vagy végső formájában inkább Moltke) elképzelése nyilván nem volt alapjaiban véve megvalósíthatatlan, igaz, kellően rugalmas és kimunkált sem. Szenvedett olyan súlyos és később magukat megbosszuló hibáktól, mint az átcsoportosítási lehetőségek korlátozottsága vagy a hadtáp ingatagsága, de volt annyira kompakt elgondolás, hogy sikerülhessen vele egy gyors győzelem. Elvégre a német hadsereg számbeli hátránya ellenére egészében véve jobb volt a franciánál, kiképzésben, fegyelmezettségben, fegyverzetben egyaránt. Mindennek esélyét növelték a franciák hibái: felkészületlen vezérkar, csődöt mondó titkosszolgálat,

⁷⁵ Galántai J.: Az első világháború i.m. 258.

⁷⁶ Prior, R.: The Western Front i. m. 207.

⁷⁷ Uo. 207.

⁷⁸ Uo. 208.

valamint borzalmas hadrend. Ezen faktorok könnyen a szövetségesek katonai összeomlását eredményezhette volna, mint ahogy a Marne-nál ehhez veszedelmesen közel is kerültek. Moltke stratégiai hibái és gyengekezű hadvezetése, a Bülow által először kezdeményezett hadászati irányváltás, illetve az ellenoldalon Joffre jó érzékkel és gyorsan végzett átcsoportosító manővere azonban elbuktatták a nem messze lévő sikert. Megfelelő hadkiegészítés híján ezt követően a németek – bár látszólag nem állt rosszul az ügyük 1914 végén – pedig már szó szerint csak az eredmény után futottak.

András Patrik Erdős

Zum Stellungskrieg verurteilt? – Deutsche und französische Paradigmen der Heeresleitung 1914/1915

Im Mittelpunkt der Studie steht die Frage, ob der während des ersten Weltkriegs an der Westfront entstandene Schützengrabenkrieg tatsächlich notwendig und unvermeidlich war. Obwohl diese Frage in der Fachliteratur einhellig positiv beantwortet wird, verdient deren Begründung auf jeden Fall unsere Aufmerksamkeit. Prinzipiell basiert die Untersuchung auf die einschlägige Fachliteratur, mit besonderer Berücksichtigung von Max Hastings' Werk *Catastrophe: Europe goes to war 1914* von 2014. Um die Frage zu beantworten, wird zuerst ein kurzer Ausblick auf die Veränderungen der Kriegsführung im 19. Jahrhundert gegeben und anschließend analysiert, inwieweit sich die französische und deutsche Heeresleitung auf den Krieg vorbereitet bzw. über ausgearbeitete Pläne verfügt hatte. Es soll dann der Vorgang nachvollzogen werden, der die im Sinne eines deutsch-französischen Krieges in den Kampf ziehenden Heere zu im Schützengraben kauern den Truppen umformte: die „Grenzkriege“, das deutsche Eindringen in Frankreich sowie das auf das Umklammern des gegenüberstehenden Feindes abzielende „Wettrennen zum Meer“. Des Weiteren soll skizziert werden, wie die jeweiligen Oberbefehlshaber versuchten, die Armeen ihres Landes aus der bis zum November 1914 entstandenen Pattsituation „herauszuschwingen“ – bis hin zur Offensive in der Champagne. Hierzu ist über die Ereignisgeschichte hinaus natürlich auch die Vorstellung der zeitgenössischen Technik notwendig: Die gegenüberstehenden Parteien waren grundsätzlich durch den Umstand gelähmt, dass die Mobilität der Truppen im Verhältnis zur Feuerkraft der Waffen nicht wesentlich größer wurde, und die bis heute unerlässlich gewordenen Angriffswaffen entweder erst in den Kinderschuhen steckten oder am Anfang des Krieges überhaupt nicht existierten. Das Ziel der Studie ist es, den Vorgang hervorzuheben, in dessen Zuge sich die Kriegsführung vor den Augen der europäischen militärischen Führer grundlegend und endgültig verändert hatte – sowie auch eine Antwort auf die Frage zu geben, ob die Soldaten vielleicht nicht doch hätten heimkehren können, bevor in jenem Herbst die Blätter fielen?

Pusztai Ferenc

Felekezeti meggyőződés és modern történettudomány

Révész Imre és a református történetiszemlélet

Bevezetés

A magyar tudományos történetírás első korszakában – egészen a marxizmus egyeduralmáig – sok történész esetében megfigyelhető, hogy a felekezeti hovatartozásuk, identitásuk valamiképp nyomot hagy történetírói életművükön. Az egyháztörténetírásra – a tudományág műfajából eredően – ez hatványozottan igaz volt. A dolgozat célja, hogy bemutassa, a 20. század talán legnagyobb formátumú egyháztörténésze, Révész Imre református teológiai meggyőződése és felekezeti identitása hogyan hatott ki történetírói munkásságára.

Révész történetiszemléletének megértéséhez elengedhetetlen az ő teológiai alapállásának megvizsgálása. Ezért munkám első részében bemutatom, hogy milyen hatások érték őt, mielőtt elismert egyháztörténész lett volna, illetve hogyan jutott el az általa *református történetiszemléletnek*¹ nevezett látásmódig. Ez azonban csak úgy érhető el, ha a kortárs egyházi folyamatok, törekvések is bemutatásra kerülnek. Ezt követően pedig megvizsgálom, hogy a fent említett alapelveit miképpen érvényesítette egyháztörténetírói pályafutásának csúcspontján – tudniillik a két világháború között – különböző történeti munkáiban.

¹ *Révész Imre: Református történetiszemlélet.* In: Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából. Szerk. Németh Pál. Bp. 1997. 207–219.

Tanulmányomban nem kívánok foglalkozni Révész Imre 1949 utáni történet-szemléletével, mivel az sok tekintetben tárgyalt látásmódjának a megtagadása volt. Erről Kósa László írt *A történész Révész Imre fordulata* címmel.²

Révész Imre neveltetése

Révész Imre lelkészcsaládban született Pápán 1889-ben. Ekkor édesapja, Révész Kálmán teológiai tanárként szolgált a dunántúli városban.³ Nagyapja a 19. század egyik legjelentősebb egyháztörténetírója, id. Révész Imre volt.⁴ Kisgyermekkorában apját Kassára helyezték át, így fia neveltetésében a felvidéki nagyváros játszott fontos szerepet. Révész evangélikus elemi iskolát végzett, érettségét pedig a premontreieknél tett 1907-ben. Saját bevallása szerint iskolái nevelték öntudatos reformátussá, egyszersmind türelmessé a más felekezetűekkel szemben. Ez a mentalitás élete nagy részében meghatározó volt számára.⁵

Apai részről a tiszántúli ároni nemzetségek (tudniillik lelkészcsaládok) puritán szelleme, nevelőanyja, fájja Fáy Klára részéről pedig az abaúji, tiszáninneni dzsenteri családok előkelősége, nemes tartása gyakorolt rá meghatározó hatást. A két habitus találkozása a kassai felekezeti kisebbségi sorsban a „kevesen vagyunk, annál különbeknek kell lennünk” mentalításban csúcsosodott ki, amit Révész „*prestige-reformátusság*”-nak nevezett. Ehhez társult még a protestáns értelmiségi családok tudásszomja, tanulási vágya, ami Révész Imrét a lelkészi pályára irányította.⁶

Kolozsvár

Révész 1907-ben került a kolozsvári teológiára. Bár alapvetően a történelem és az irodalom érdekelte gimnazista korában, mégis a családi hagyomány iránti tiszteletből a teológiát választotta, tanári ambícióit továbbra is fenntartva.⁷ Ily módon a legkézenfekvőbb választásnak a Kolozsvári Református Theológiai Fakultás bizonyult. A korabeli Magyarország teológiai főiskolái közül az 1895-ben alakult kolozsvári fakultás számított a legmodernebb intézménynek. Nagy tudású, felkészült, a legfrissebb teológiai irányzatok iránt nyitott tanári karral

² Kósa László: *A történész Révész Imre fordulata*. In: *Uő. Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*. Bp. 2011. 408–436.

³ *Révész Imre*: Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944–1949. Bp. 1990. 12.

⁴ Uo.

⁵ *Révész I.*: Vallomások. i. m. 15–20.

⁶ *Révész I.*: Vallomások. i. m. 14.

⁷ *Révész I.*: Vallomások. i. m. 20–21.

rendelkezett, illetve a tudományegyetemmel megkötött egyezménynek köszönhetően a teológusok áthallgathattak az egyetemre, és bölcsész diplomát szerezhettek.⁸ Bár apjának kezdetben komoly fenntartásai voltak főként Ravasz László modern liberalizmusával szemben, a kínálkozó lehetőségek meggyőzték őt afelől, hogy a lehető legjobb választás Kolozsvár lesz fia számára.⁹

Kolozsváron az ószövetségi exegézist Kecskeméthy Csapó István,¹⁰ az újszövetségi exegézist Kenessey Béla,¹¹ illetve Bartók György,¹² a gyakorlati teológiát Ravasz László,¹³ a rendszeres teológiát Nagy Károly,¹⁴ az egyháztörténetet pedig Pokoly József¹⁵ tanították. A fent említett egyezmény értelmében pedig a teológusok az egyetemen pedagógiát hallgathattak Schneller Istvánnál¹⁶ és filozófiát minden idők talán legjelentősebb magyar filozófusánál, Böhm Károlynál.¹⁷ Teológustársai között is a 20. századi erdélyi református egyház legnagyobb egyéniségei voltak megtalálhatók, mint Makkai Sándor¹⁸ neves író

⁸ *Buzogány Dezső*: A Kolozsvári Református Teológiai Fakultás létrejöttének rövid története. In: *Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948*. Szerk. Hatházy Ferenc. Kolozsvár 1996. 5–28.

⁹ *Révész I.*: Vallomások. i. m. 21.

¹⁰ Kecskeméthy Csapó István (1864–1938): főleg ószövetségi résztanulmányokat és kommentárokat jelentetett meg kolozsvári tanársága idején (1895–1936), munkálkodott a bibliarevizóban, s az egész Bibliát lefordította egyedül, de életében csak az Újszövetség jelent meg 1913-ban. – *Révész Imre*: Vallomások i. m. 148.

¹¹ Kenessey Béla (1858–1918): akadémiai igazgató Kolozsvárott 1895-től, 1908-tól püspök, 1909-ben a genfi egyetem *honoris causa* doktora. – *Révész Imre*: Vallomások. i. m. 148.

¹² Bartók György (1882–1970): Kolozsvárott volt gyakorló tanár 1906-ban, majd teológiai tanár 1909-től. 1912-től filozófiai tanár, 1921–1940 tanszékvezető Szegeden, 1940–1941 rektor, 1945-től az Akadémia tagja. Lásd: *Gaal György*: Málnási Bartók György. In: *Akik jó bizonyosságot nyertek*. 137–179.

¹³ Ravasz László (1882–1975): 1907–1921 között teológiai tanár Kolozsvárott, majd 1921-től 1948-ig a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke. – *Kelemen Attila*: Ravasz László. In: *Akik jó bizonyosságot nyertek*. 105–136.

¹⁴ Nagy Károly (1868–1927): 1895-től kolozsvári teológiai tanár, 1918-tól haláláig az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke. 1903-ban Kálvin Intitutióját lefordította. – *Révész Imre*: Vallomások. i. m. 148.

¹⁵ Pokoly József (1866–1933): 1895-től a kolozsvári teológia tanára, 1912-től a Debreceni Tudományegyetem egyetemes történeti tanszékének vezetője. – *Gálffy Zoltán*: Pokoly József. In: *Akik jó bizonyosságot nyertek*. 79–89.

¹⁶ Schneller István (1847–1939): eperjesi és pozsonyi tanárság után került Kolozsvárra. 1913-tól akadémiai tag, pedagógiájában az öntudatos személyiség fejlesztését hangsúlyozta. – *Révész Imre*: Vallomások i. m. 148.

¹⁷ Böhm Károly (1846–1911): 1896-tól tanított Kolozsvárott, és volt tagja az Akadémiának. Fő műve: *Az ember és világa*. I–III. – *Révész Imre*: Vallomások. i. m. 148.

¹⁸ Makkai Sándor (1890–1951): 1917-től Sárospatakon a gyakorlati, majd 1918-tól 1926-ig

és püspök, az ő hivatali utódja, Vásárhelyi János¹⁹ vagy egy későbbi csaknem teljes teológiai professzori gárda, mint Tavaszy Sándor,²⁰ Imre Lajos,²¹ Gönczy Lajos²² vagy a szintén egyháztörténész, Nagy Géza.²³

Szintén a teológián érte Révészt az első hatás a korban meginduló evangéliumi diákmozgalmak részéről. 1909-ben John Mott,²⁴ az amerikai „diákapostol” magyarországi körútja során Kolozsvárra is ellátogatott. A Révész Imrére később oly jellemző evangélium-központúság ekkor kezdett benne kialakulni.²⁵ A magyar református egyház az első világháború előtt csak lassan ébredezett a liberális teológia és a közéleti kultúrprotestantizmus tespedtségéből. Ezért jelentettek felbecsülhetetlen segítséget a külföldi – főként angolszász – eredetű diákmozgalmak, mint a Bethánia, a Keresztyén Ifjúsági Egyesület vagy a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség. Részben ezeknek a mozgalmaknak köszönhetően indult meg a váltás a liberális teológia felől a biblikusság felé, illetve a szélesebb tömegek megismerkedése az evangéliummal.

Émile Domergue és Montauban

Ugyanebben az évben, Kálvin János születésének 400. évfordulóján járt Kolozsváron a kor legnagyobb formátumú Kálvin-kutatója, Émile Domergue, hugenotta egyháztörténész.²⁶ A magyar reformátusság, mely oly büszkén vallotta magát „kálvinistának”, a 19–20. század fordulóján meglepően keveset tudott Kálvinról. Az egyik magyar egyháztörténész, akit ennek ellenére foglalkoztatott

Kolozsváron a rendszeres teológia tanára. 1926–1936 között az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke. 1936-tól a gyakorlati teológia tanára Debrecenben. – *Adorjáni Zoltán*: Makkai Sándor. In: *Akik jó bizonyosságot nyertek*. 206–234.

¹⁹ Vásárhelyi János (1888–1960): németországi tanulmányai után lelkészkedett, 1936-tól haláláig az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke. – *Révész Imre*: Vallomások. i. m. 149.

²⁰ Tavaszy Sándor (1888–1952): Karl Barth teológiájának egyik első hazai meghonosítója, a rendszeres teológia tanára Kolozsváron 1920-tól 1948-ig. – *Juhász Tamás*: Tavaszy Sándor. In: *Akik jó bizonyosságot nyertek*. 277–318.

²¹ Imre Lajos (1888–1974): a gyakorlati teológia tanára Kolozsvárott 1921 és 1948 között. – *Adorjáni Zoltán*: Imre Lajos. In: *Akik jó bizonyosságot nyertek*. 235–276.

²² Gönczy Lajos (1889–1986): 1926-tól 1948-ig a gyakorlati teológia tanára Kolozsvárott. – *Molnár János*: Gönczy Lajos. In: *Akik jó bizonyosságot nyertek*. 319–336.

²³ Nagy Géza (1887–1971): az egyháztörténet tanára Kolozsvárott 1926-tól 1948-ig. – *Balogh Béla*: Nagy Géza. In: *Akik jó bizonyosságot nyertek*. 337–368.

²⁴ John R. Mott: (1865–1953) a nemzetközi keresztyén világmozgalom (YMCA) utazótitkára, béke Nobel-díjas. – *Révész I.*: Vallomások. i. m. 149

²⁵ *Révész I.*: Vallomások. i. m. 32–34.

²⁶ *Révész I.*: Vallomások. i. m. 36.

Kálvin alakja, Révész nagyapja, id. Révész Imre volt. Neki 1864-ben jelent meg monográfiája *Kálvin élete és a kálvinizmus* címmel.²⁷ Ennek a családi indíttatásnak és találkozásnak köszönhetően fordult Révész érdeklődése Kálvin teológiája felé, minek hatására igazán kálvinista meggyőződésű reformátussá lett.

A nagy reformátor születésének négy százados évfordulójakor került közelebbi kapcsolatba a törpe kisebbségben élő francia és a kontinens egyik legnagyobb létszámú református egyháza, a magyar közötti kapcsolat. A hugenotta egyház teológiája, Montauban és a magyar teológiák, így Kolozsvár között peregrinációs kapcsolat létesült.²⁸ Az első két peregrinusi helyet Révész Imre és a budapesti teológia hallgatója, Korbai Pál nyerték el.²⁹

Abban az időben a magyar református teológiai élet nagyon intenzív volt, a nyugat minden egyes teológiai iránya, irányváltozása iránt különösen érzékeny. Ebből az következik, hogy nagyon sok peregrinus teológus gondolkodásában mély nyomot hagyott az a külföldi intézmény, ahol ösztöndíjasként megfordult. A 20. század első felében különösképp nyomon követhetők ezek a tendenciák. A református egyházi életben a fénykorát élő német liberalizmus képviselte a legerősebb tábor. Ennek erős ellenzékét alkotta a már említett angolszász belmissziós³⁰ teológia. Később pedig a szigorú holland úgynevezett történelmi kálvinizmus³¹ vált meghatározó tényezővé.³² Ezeken kívül Svájc is mindig jelentős tájékozódási irány volt. Ebben a sokszor átpolitizált viszonyrendszerben meglehetősen különc dolognak számított egy hugenotta kapcsolat.

A francia református egyház sok tekintetben Kálvin örökségének leghűbb örököjének bizonyult. Egy nagyon mély és ősi kegyesség jellemezte a testvéregyházat, melyet „*sem a rettenetes üldözések tüze, sem a racionalizmus nem tudott teljesen tönkretenni, illetőleg a lényegéből kiforgatni*”.³³ Ez a kegyesség, a testvéries légkör és a hamisítatlan kálvini teológia mutatták meg Révésznek, hogy a „híres magyar kálvinisták”-nak van mit tanulniuk francia testvéreiktől.

Saját elmondása szerint Révész – Domergue hatására – itt vált igazán egyháztörténésszé. Domergue munkássága terelte gondolkodását Kálvin és a

²⁷ *Révész Imre: Kálvin élete és a kálvinizmus.* Pest 1864.

²⁸ *Révész I.: Vallomások.* i. m. 36.

²⁹ *Révész I.: Vallomások.* i. m. 48.

³⁰ Az egyháztagságon belül terjedő közömbösséggel szemben fellépő térítési mozgalom.

³¹ Hollandiában a 19. században, főként Abraham Kuyper működése nyomán elinduló ortodox kálvinista teológiai-közéleti mozgalom, melyet hazánkban elsőként Sebestyén Jenő terjesztett.

³² Vö.: Szász Lajos: „A háború után...”. A világháború utáni időszakra vonatkozó református tervek és koncepciók. In: Az I. világháború református tábori lelkészeire, tanáira, diákjaira emlékezve. Tanulmányok. Szerk. Baráth Béla Levente. Debrecen 2014. 143.

³³ *Révész I.: Vallomások.* i. m. 38.

kálvinizmus felé. Kettejük kapcsolata a későbbiekben igen hasznosnak bizonyult a magyar reformátusságra nézve, hiszen az ország külpolitikai elszigeteltsége alatt a gazdag egyházi kapcsolatrendszert újabb szállal gazdagította.³⁴ Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy éppen egy francia egyház esetében miért volt ez életbevágóan fontos. Révész – már befutott egyháztörténészként – a későbbiekben is előszeretettel foglalkozott a hugenotta egyház történetével, és maga is segítséget nyújtott a magyar református egyház kapcsán a kölcsönös megismerést szolgálva.

Ilyen útravalókat kapott Révész Imre tanulóévei alatt. 1912-ben a nem kizárólag egyháztörténettel foglalkozó Pokoly Józsefet a debreceni egyetem bölcsészkarra meghívta az egyetemes történelem tanszékre professzornak. Révésznek az egyháztörténésszé válásban a végső lökést a kolozsvári fakultás akkori igazgatójának, Nagy Károlynak a levele adta meg, melyben a következő, roppant lakonikus kérdést tette fel: „*a Révész Imre unokája nem készül historikusnak?*”³⁵ Ebből a rövid mondatból is látható, hogy a Révész Imre valóságos fogalomnak számított egyháztörténeti viszonylatban. Így állott be Révész a „gyönyörűségei terhes igába”,³⁶ s lett alig huszonhárom éves fejjel a kolozsvári teológiai fakultás egyháztörténeti tanszékének vezetője.

Kolozsváron nyolc évig tanított; itt érte őt az összeomlás 1918 őszén. A nagy kataklizma kettős hatást váltott ki benne. Egyrészt még jobban belemélyedett a Bibliába és a hitvallásokba. Vallomásai szerint ekkor vált azoknak egész életével követőjévé. Másrészt a létbizonytalanság közepette ekkor erősödtek meg benne lokálpatrióta érzelmek. Erdélyivé lenni még házassága dacára (székely leányt vett feleségül) sem tudott. Így került 1920-ban lelkileg összetörten, de az Ige őszinte híveként ősei Tiszántúljára, Debrecenbe.³⁷

Miután időrendileg áttekintettük, hogy Révész milyen úton jutott el egyháztörténeti pályájára kezdetéig; részleteiben megvizsgálva bemutatjuk, hogy melyek voltak azok a hatások, melyek kikristályosították benne jellegzetes történetiszemléletét.

Pokoly József

Domergue mellett a másik nagyhatású egyháztörténész Révész életében kolozsvári tanára, Pokoly József volt. Révész elmondása szerint ő tette

³⁴ Révész I.: Vallomások. i. m. 43.

³⁵ Révész I.: Vallomások. i. m. 49.

³⁶ Nagy Károly leveléből. – Révész I.: Vallomások. i. m. 50.

³⁷ Révész I.: Vallomások. i. m. 57–58.

szellemtörténésszé.³⁸ Bár alapvetően pozitivistá történésznek számított, a szellemtörténet hatása megfigyelhető volt történet szemléletén.³⁹ Kitűnő szintetizáló képességgel rendelkezett, egyetlen órán egész korokat hallgatói elé tudott tárni. Problémaközpontú módszerét is kiemeli Révész. Politikailag és teológiaiilag is a liberalizmus jellemezte, bár az úgynevezett építő teológiának is híve volt.⁴⁰ A protestantizmust is emiatt – a kultúrprotestantizmus nézőpontjából – a liberalizmussal rokon eszmének tekintette. A későbbiekben látni fogjuk, hogy ez miképpen ellenkezett Révész látásmódjával.

Böhm Károly

Németh Pál szerint az újkantiánus⁴¹ Böhm filozófiai rendszerét az esztétika területén Ravasz László, az etikáén Bartók György, a metafizikáén Tavaszy Sándor, a szociális filozófiáén Vatai László, a pasztorális teológiáén Makkai Sándor, az egyháztörténet terén pedig Révész Imre hasznosította.⁴² Révész Imre korai történetírói munkássága esetében Böhm Károly hatása kétségtelenül nagyon erős. Böhm hatásáról Gyimesi Pálma írt tanulmányt *Böhm Károly hatása Ifjabb Révész Imre történetelméletére* címmel. A tanulmány Révész *A tudományos egyháztörténetírás* című magántanári értekezésére épül. Ez a magántanári értekezés tekinthető Révész első nagyobb szabású történetelméleti munkájának. Tanulmányában Gyimesi kimutatja, hogy Böhm értékfilozófiai rendszerét Révész miként érvényesíti a történetelmélet terén. Amit a *református történet szemlélet* kapcsán kiemelendőnek tartok, az az a megállapítás, miszerint „a tudományos »egyháztörténetírás« a keresztyén vallásos szellem fejlődéstörténete; vallástörténelem értékphaenomenológiai alapon.”⁴³ Ez a szemlélet kiváló példa az első világháború előtti általános református teológiai gondolkodásra, mely szemléletének középpontjába az Embert állította; ebből kifolyólag erősen

³⁸ Révész I.: Vallomások. i. m. 24.

³⁹ Csohány János: Pokoly József történész professzor. Egyháztörténeti Szemle. 15. (2014) 4. sz. 126–127.

⁴⁰ Révész Imre: A tegnap és a ma egyházpolitikája. Pokoly József Janus-arca In: Tegnap és ma és örökké... Révész Imre összegyűjtött tanulmányai az egyház múltjából és jelenéből. Szerk. Vasady Béla. (A Coetus Theologorum Református Theologusok Munkaközösségének Kiadványsorozata 4–5.) Debrecen 1944. 215.

⁴¹ A 19. század második felében Németországból indult filozófiai irányzat, mely Kant munkásságát tekintette példának.

⁴² Németh Pál: Előszó. In: Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából. Szerk. Németh Pál. Bp. 1997. 5.

⁴³ Gyimesi Pálma: Böhm Károly hatása Ifjabb Révész Imre történetelméletére. Történeti Tanulmányok. 2010. 18. sz. 45–66. 5.

filozofikus jellegű volt – ne feledjük, Révész ebben az időben még nem mondható hitvallásos reformátusnak, hiszen az ő gondolkodását is, mint sokakét, az összeomlás változtatta meg gyökeresen. Ekkortól lett az Ige az ő világ- és történetnszemléletének középpontjává.

Ez a váltás Révész nemzedékének csaknem egészét érintette. A magyar református egyház nagy egyéniségei közül sokan átértékelték addigi munkásságukat, és ki-ki a maga területén egy új, biblikus-hitvallásos koncepciót dolgozott ki. Így az egyháztörténetírás ilyenén átgondolása jelentős részben Révész Imréhez köthető.

Révész 1941-ben írt egy tanulmányt, mely Ravasz László születésének 60. évfordulóján *És lőn világosság* címmel szerkesztett tanulmánykötetben jelent meg *Református történetnszemlélet* címmel.⁴⁴ Látható módon túl későn jelent meg ahhoz, hogy egy új szemléletmód alapvetése legyen, tehát inkább öszszegzése azon alapelveknek, melyeket a két világháború közti munkássága alatt felhasznált.

Református történetnszemlélet

Most arra térünk rá, hogy a különböző teológiai és történettudományi hatások, valamint személyes életfordulók után Révész hogyan határozta meg speciális *református történetnszemléletének* elvi alapjait, jellegzetességeit.

A tanulmány elején Révész megállapítja, hogy a református keresztyén szellemű történetnszemlélet nem azt jelenti, hogy a református keresztyénség propagandájaképpen a történelmet *átgyúrja, átértékeli*, hanem pusztán e szellemiség tükrében *nézi és értékeli*. Ez pedig csupán annak a jelensége, hogy egy szellemi irányzat szemléletmód és értékelés dolgában szert tett önállóságra. Minél magasabb rendű az adott irányzat, annál önállóbb és élesebb a történeti ítélőképessége. Szerinte „*a református keresztyén szellemiségnél nincs magasabbrendű szellemi létforma, s az ettől formált szellemi egyéniségnél nincs magasabb értékfokú egyéniség*”.⁴⁵ Egy idézetet is hoz – mintegy alátámasztására a szellem-történeti módszernek – Giambattista Vicotól: „*mi csak azt ismerhetjük meg igazán, amit mi magunk alkottunk meg*”. Ennélfogva a református keresztyén történetnszemléletnek is megvannak a tárgyai, melyeket önmagával a leginkább rokonnak érez. Erre pedig azért van szükség, hogy a református szellem

⁴⁴ Révész Imre: A református történetnszemlélet. In: *És lőn világosság*. Emlékkönyv Ravasz László életének hatvan életéve és a dunamelléki püspökségének huszadik évfordulója alkalmából. Szerk: Vasady Béla. Bp. 1941. 193–209.

⁴⁵ Révész I.: Református történetnszemlélet i. m. 208.

ne csak a történetiszemléletben, hanem történetalakításban is részt vegyen.⁴⁶ A szellemtörténet tehát így teremt hidat a múlt és a jelen, illetőleg a jövő között.

A biblikus Révész két vezérigét idéz tanulmányában: „*Semmit sem cselekedhetünk az igazság ellen, hanem csakis az igazságért.*”⁴⁷ Illetve: „*Nem tehetjük, hogy amiket láttunk és hallottunk, azokat ne szóljuk.*”⁴⁸ Még egy fontos megállapítást tesz: leszögezi, hogy a református keresztyénség korántsem azonos a köznyelvben használt „magyar kálvinizmussal”, ami csak egyfajta politikai hovatartozást jelentett, a liberális hazafiság szinonimájaként.

Révész a református történetiszemlélet három eszmei rétegét különbözteti meg. Az alaprétég egy *egyetemes keresztyén* komponens, mely minden keresztyén felekezettel közös. A középső réteg, a reformációból eredő evangéliumi keresztyén, azaz protestáns – ezt a megnevezést nem igazán szereti használni – egyházi összetevő. A csúcs, a tető pedig a kifejezetten kálvini református keresztyénség szemléletmódja.⁴⁹

Egyetemes keresztyén történetiszemlélet

Révész történetiszemléletének az alapja, hogy Isten teljes szuverenitását vallja. Ő a történelem korlátlan ura. Ezt az uralmat pedig trinitárius módon három részre osztja, úgymint a *teremtő* (Atya), a *megváltó* (Fiú) és a *megszentelő* (Szentlélek) Isten világossága a történetben.

A teremtő Isten ura a történelemnek, hiszen őtőle indul, és őhöz érkezik a történelem íve. Ő az egyedüli transzcendens, ezért semmi más nem ruházható fel abszolút értékkel. Sem állam, sem faj, sem jog, sem erkölcs. Ugyanakkor a történelemnek vezére is, azaz az isteni gondolat, a *Logos* feltétlenül érvényesül a történelemben. Tehát református szempontból elfogadhatatlan minden olyan szemlélet, mely az isteni gondolat megvalósulását tagadná. Itt két példát is hoz, mint a történelmi materializmust és a pozitívizmust. Ez a gondolkodás rokon vonásokat mutat a rankei historizmussal. Idézi is a nagy német történész szállóigévé vált mondatát is: „*jede Epoche ist unmittelbar zu Gott*”.⁵⁰

A megváltó Isten világossága a történelemben két dolgot jelent. Egyrészt azt, hogy az ember az ősbűnből kifolyóan alapjában véve romlott, a bűnre hajlamos, a jóra képtelen. Ez a dogma az 1618/19-es dordrechti zsinaton lefektetett,

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ 2Kor 13,8

⁴⁸ ApCsel 4,20

⁴⁹ Révész I.: Református történetiszemlélet i. m. 208.

⁵⁰ „Minden korszak egyformán kedves Isten előtt.” – Révész I.: Református történetiszemlélet. i. m. 209–210.

a kálvinizmus öt pontja néven ismert zsinati végzés első pontja, az isteni üdvrend kezdete. Mivel az ember „természet szerint hajlandó” Isten és a felebarátja gyűlölésére,⁵¹ megváltásra szorul. Révész a holland szigorú kálvinizmus egyik meghatározó képviselőjétől, Abraham Kuypertől, a nagy formátumú államférfitől is idéz, amikor normalista és abnormista álláspontról beszél, utóbbi elfogadja az ember alapvető abnormitását, ami csak a megváltás árán normalizálható; az ember önerőből nem képes romlottságán felülemelkedni.

Ebből eredően Krisztus a történelem középpontja. Úgy is mondhatnánk, hogy a révészai történet szemlélet origója a golgotai kereszt. Azért, mert Jézus Krisztus földi életével az isteni üdvterv a földön, vagyis a történelemben valósággá lett. Révész megfogalmazása szerint ez az egyetlen esemény volt „Isten küzdelme az emberért, és Isten győzelme az emberélet uralmát bitorló Gonosz fölött”. Révész szerint a megváltás eseménye és a megváltottság ténye abban nyilvánul meg az emberi történetben, hogy a kultúrák, népek életében szüntelenül ott van a megújulás, az új életre támadás lehetősége.⁵²

Végezetül a megszentelő Isten jelenlétére szintén két szempontot hoz fel. Az egyik a jól ismert ágostoni *civitas Dei – civitas Diaboli* összehasonlítás. Azaz a föld, s benne minden egyes állam a Jó és a Gonosz szüntelen harcának a színtere. Ennek a küzdelemnek a végén jutunk el a második szempontig, a történet végéig, a *parúziáig*,⁵³ amikor is a történelem végén a harcban az eljövendő Krisztus győzedelmeskedik.⁵⁴

Evangeliumi történet szemlélet

A speciálisan evangéliumi keresztyén történet szemlélet rétegen Révész azokat a szegmenseket érti, melyek a reformáció mozgalmával jutottak érvényre a keresztyén gondolkodásban, tehát sem a római katolikus, sem a görögkeleti pravoszláv egyházak szemléletében nem szerepelnek. Ennél a rétegnél is három elemet sorol fel.

Az első a *sola Scriptura* elve, azaz csakis a (teljes) Szentírás. A legmagasabb tekintély Isten, aki Igéjében jelenti ki magát, tehát csak abból ismerhető meg az emberek számára. A Biblia az egyetlen „csatorna” Isten és ember között, és fölötte áll minden egyháznak.⁵⁵

⁵¹ Heidelbergi Káté 5. kérdés

⁵² Révész I.: Református történet szemlélet. i. m. 210–212.

⁵³ Krisztus második eljöveteleig

⁵⁴ Révész I.: Református történet szemlélet. i. m. 212–214.

⁵⁵ Uo. 214–215.

A második a *sola gratia* és *sola fide*, azaz a kegyelemből, hit által elve. Az isteni kegyelem és a belőle származó hit formálja a keresztyén egyént. Az evangéliumi keresztyén történetszemlélet fókuszpontjában tehát a személyiség áll, nem pedig a „*nagy történeti collectivumok: faj, nép, nemzet, állam, falanszter*”. A kollektíva csak eszköz lehet a megigazult embernek Isten dicsőítésére.⁵⁶

Az evangéliumi történetszemlélet harmadik eleme a szabadság a Krisztusban. Ez a reformációs eredetű szabadságfogalom nem azonos a klasszikus liberális szabadságfogalommal, hanem a bűntől és a kárhozattól való szabadságot jelenti. A szabadságmozgalmak esetében azt vizsgálja, hogy a szabad keresztyén egyéniség kialakulására azok milyen hatással voltak.⁵⁷

Kálvini keresztyén történetszemlélet

Végezetül a református történetszemlélet legfelső rétege, csúcsa az az összetevő, mely speciálisan a kálvini keresztyénségre jellemző, ugyanakkor tisztán szentírásbeli tanítást tartalmaz. Ennek három elemét emeli ki Révész.

Az egyik a *solī Deo gloria* elv. Magyarul egyedül Istené a dicsőség. Szorosan kapcsolódik ez az elv a már tárgyalt egyetemes keresztyén szemléletmódbeli, a teremő Isten történelemformáló erejét tárgyaló fejezethez. A történetírásban sok helyütt előforduló hőskultuszt ennek kapcsán kálvinista dogmatikai alapon zárja ki Révész, mondván „*a történet legnagyobbjai is csak halandó és kárhozatraméltó bűnösök Isten színe előtt*”. Ez ellentmond a romantika zsenifogalmának, mivel „*minden nagy ember sikerét névtelen kisemberek ezrei vagy százazzei készítik elő és biztosítják*”.⁵⁸

A kálvini keresztyén történetszemlélet másik fő összetevője a talán legismertebb kálvinista elv, a *predestináció*, azaz az eleve elrendelés. Az egyéni életsorsok feletti döntés azé, aki eleve elrendelt: Istené. Tehát ember nem ítélkezhet. Révész egy nagyon fontos tacitusi történetírói alapelvet eredeztet ebből a kálvini dogmából, hogy tudniillik a történész nem játszhatja az erkölcsbíró szerepét. Példaként I. (Szent) István királyunkat hozza, akit az egyes pártos irányzatok szemszögéből könnyű egyoldalúan pozitív, avagy negatív módon megítélni, a predestináció-hívő református történész csak Isten egy választott eszközét láthatja benne minden gyarlósága ellenére.⁵⁹

⁵⁶ Uo. 215.

⁵⁷ Uo. 215–216.

⁵⁸ Uo. 216–217.

⁵⁹ Uo. 217.

Gratia generalis és a szellemtörténet

A harmadik speciálisan kálvini gondolat a *gratia generalis*, vagyis az egyetemes kegyelem elve. Kálvin szerint az isteni kegyelem kétféleképpen nyilvánul meg. Az egyik megnyilvánulása az egyén üdvösségével kapcsolatos. Ezt hívja *gratia particularis*nak. A *gratia generalis* pedig „minden áldás, amely a természeti és szellemi élet terén megmutatkozik, a termő időtől és a föld termésétől elkezdve az emberi művelődés minden vívmányáig.” A kiválasztott ember általa ismerheti fel az ő kiválasztottságát, és annak vívmányain keresztül adhat hálát az ő Kiválasztójának. Kálvin ezért az egész emberi művelődést az egyetemes kegyelem következményének látja.⁶⁰

Itt ragadható meg történetiszemléletének a szellemtörténethez való kapcsolódásának teológiai megalapozottsága. Révész ugyanis azt a következtetést vonja le ebből történetiszemléletére nézve, hogy a történelemnek nincs egyetlenegy olyan szegmense sem, ami nagyobb fontossággal bírna a többinél. Az ő megfogalmazása szerint a szellemtörténeti módszer azt jelenti, hogy „az emberi mindenféle megnyilvánulásainak – ha egyáltalán van történeti vetületük és megfoghatóságuk – egyforma figyelmet kell szentelnünk és valamennyit egy közös substratumra kell vonatkoztatnunk: az emberre, mint létrehozójukra, aki épp azért, mert történeti alkotásra, kulturális vetületekre képes, szellemi lény, és aki épp azért szellemi lény, mert Isten a maga képére és hasonlatosságára teremtette őt”. A szellemtörténet nagyon fontos vizsgálódási tárgyának tartja Révész a nemzetnek mint az egyik legmeghatározóbb emberi közösségnek a történetét.⁶¹

Szekfű Gyula

Révész Imre történetiszemléletének tárgyalásakor nem feledkezhetünk meg arról a kortársáról, aki történészi módszertanával gyakorolta rá a legnagyobb hatást. Révész nem kevesebbet állít róla, minthogy „a Te könyveidnek körülbelül ugyanazt köszönöm történettudományi síkban, amit a Ravasz László – volt tanárom, majd tanártársam – személyes nevelő hatásának a teológiában: a távlatot, a koncepciót és a lendületet.”⁶²

Szekfű a hazai történetírásban az egyik első és legalaposabb művelőjévé vált a szellemtörténetnek. Ez a történetírói látásmód német mintára terjedt el hazánkban a két világháború között, s lett az addig uralkodó pozitívizmust

⁶⁰ Uo. 218.

⁶¹ Uo.

⁶² Erős Vilmos – Gyimesi Pálma: Ifjabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulához. Lymbus. 7. (2009) 233–257. 242.

felváltó korszellemmé. Kettejük kapcsolatának kiváló dokumentumai Révész Szekfűhöz 1929–1938 között írott levelei, melyeket Erős Vilmos és Gyimesi Pálma adott ki⁶³

Szekfű az első világháború idejére már befutott történész, 1913-ban jelent meg első jelentősebb műve, *A száműzött Rákóczi*,⁶⁴ mely heves támadásokat váltott ki a nemzeti-romantikus történetírás oldaláról. A fiatal, ekkor kezdő egyháztörténész Révész már ekkor védelmébe vette Szekfűt a támadókkal szemben. Hasonló országos botrány alakult ki 1929-ben, Bethlen Gábor halálának 300. évfordulóján is, amikor megjelent Szekfűnek a *Bethlen Gábor* című monográfiája.⁶⁵ Protestáns részről leghevesebben a fejedelemtől korábban szintén monográfiát író Rugonfalvi Kiss István támadta. Rugonfalvi történész-ként a pozitívizmus képviselője volt erőteljes romantikus háttérrel. Ebből az időszakból maradtak fenn az említett levelek.⁶⁶

A levelek tanúsága szerint kettejük viszonya igen közeli, baráti volt. Bár származásuk és neveltetésük és ebből származóan világnézetük tekintetében különböztek, mégis a történelemről alkotott hasonló képük és a kölcsönös szakmai tisztelet felülírta különbözőségüket. A szellemtörténet melletti közös elkötelezettség vezette arra Révészt, hogy a Szekfűt az ő aulikus szemléletét kritizáló Rugonfalvival szemben megvédje.

1931-ben jelent meg Szekfű legközelebbi munkatársa, Hóman Bálint szerkesztésében *A magyar történetírás új útjai* című tanulmánykötet.⁶⁷ Ez a korszak legjelentősebb történészeinek, illetve a társtudományok művelőinek a tanulmányait tartalmazza tudományterületüknek a szellemtörténet szempontjából történő revidálásáról. Ebben a kötetben az egyháztörténeti fejezetet Révész Imre írta.

Mintegy a kötet reflexiójaképpen ugyanabban az évben írt egy tanulmányt *A történettudomány új útjai és a protestantizmus* címmel. A tanulmány a protestáns egyháztörténetírás számára von le tanulságokat a szellemtörténeti módszer alkalmazása szempontjából. Gondolatai párhuzamosak a fent részletesen bemutatott tanulmányéival, de kevésbé teologizáló és megszerkesztett, sokkal inkább gyakorlati jellegű útmutatásokat tartalmaz. Legfontosabb mondanivalója, hogy a szellemtörténeti módszer felülemelkedik mind az egyoldalúan idealista romantikus szemléleten, mind a természettudományos pozitívizmuson.⁶⁸

⁶³ Erős V. – Gyimesi P.: Révész Imre i. m. 233–257.

⁶⁴ Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi*. Bp. 1913.

⁶⁵ Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor*. Bp. 1929.

⁶⁶ Erős V. – Gyimesi P.: Révész Imre i. m. 240–242.

⁶⁷ *A történetírás új útjai*. Szerk. Hóman Bálint. Bp. 1931.

⁶⁸ Révész Imre: *A történettudomány új útjai és a protestantizmus*. In: Tegnapi és ma és örökké...

Révész elköteleződése a szellemtörténet irányában együtt járt a Szekfűvel való szakmai és emberi közösségvállalással, még ha a saját hitsorsosaival szemben is kellett megvédeni őt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy mindenben egyetértett vele, hiszen műveiben⁶⁹ Szekfű éppen az ő tiszántúli, református, általa „kis-magyar típus”-nak nevezett nemzetrészét kárhóztatta. Révész ezzel szemben *A Tiszántúl magyarja* c. esszéjében felvázolta pozitív módon tájegységének *genius loci*-ját, s azt a vitathatatlan szerepet, melyet az Alföld keleti részén élő magyarság a nemzet történetében játszott.⁷⁰

Révész Imre egyháztörténetírása

Most, hogy áttekintettük, hogy milyen alapelveket fektetett le Révész az egyháztörténetírás kapcsán, nézzük meg, miként alkalmazta ezeket a gyakorlatban.

Szellemtörténetésként módszere az induktív adatgyűjtésen és a deduktív oknyomozáson túl a reduktív intuícióból állt, tehát megkísérelte a korszellemet felidézni, és azon keresztül felvázolni a történetet. Az eseménytörténet helyett a művelődéstörténetre helyezte a hangsúlyt. Egyháztörténeti szempontból ezt azért tartotta különösen fontosnak, mivel annak eszmétörténeti része nincs kielégítően feldolgozva, pusztán annak száraz esemény- és politikatörténete.⁷¹ E történeti rekonstrukciói segítségével több tévhitet eloszlatott, illetve egyes történelmi tények átértékelődtek. Ezek közül legnagyobb eredményének azt tartom, hogy kimutatta a kálvinizmusnak a magyar reformációra tett hatását.

A kezdetben a katolikusok által szitokszónak használt kálvinista jelző a 20. század elejére nagyban fölértékelődött. Ennek érdekében a legtöbbet az Amszterdamban tanult budapesti rendszeres teológianár, Sebestyén Jenő tette. Sebestyén hollandiai tanulmányai során megismerkedett az Abraham Kuypert által kidolgozott szigorú kálvinizmus néven ismert teológiai iránnyal, mely kálvini ortodox teológián alapuló puritán közéleti szerepvállalást jelentett. Itthon történelmi kálvinizmus néven honosította meg ezt a teológiát, öntudatosan vállalva a kálvini örökséget. Ez a reneszánsz egy markáns irányzata volt annak a biblikus teológiai fordulatnak, mely az első világháború és Trianon után

Révész Imre összegyűjtött tanulmányai az egyház múltjából és jelenéből. Szerk. Vasady Béla. (A Coetus Theologorum Református Theologusok Munkaközösségének Kiadványsorozata 4–5.) Debrecen 1944. 17–31.

⁶⁹ Vö: Szekfű Gy.: A száműzött Rákóczi. i. m.

⁷⁰ *Révész Imre: A Tiszántúl magyarja* In: Tegnap és ma és örökké... Révész Imre összegyűjtött tanulmányai az egyház múltjából és jelenéből. Szerk. Vasady Béla. (A Coetus Theologorum Református Theologusok Munkaközösségének Kiadványsorozata 4–5.) Debrecen 1944. 349–353.

⁷¹ *Révész I.: A történettudomány új útjai* i. m. 19.

a magyar református egyházi életben végbement, s amelyről már Révész Imre élettörténete kapcsán szóltam. A történelmi kálvinizmus a magyar református egyházra nagy hatást gyakorolt, főképp a Dunamelléken.⁷²

Sebestyén programjában önellentmondás figyelhető meg: egyrészt mint a hamisítatlan kálvinista teológia képviselője lép fel az uralkodó teológiai liberalizmussal szemben; másrészt pedig a magyar református egyház négyszáz éves történetét átható kálvinizmusról beszél.⁷³

Révész ezt az irányt túlságosan keményvonalasnak találta, ahogy ő írja: *„nem tudtam a »történelmi kálvinizmussal« minden tiszteletem és csodálatom mellett sem fenntartás nélkül együthaladni: minél mélyebben megismertem Kálvint, annál tágabb keblűnek láttam Kuypernél (akitől különben igen sokat tanultam) s méginkább a magyar kuyperiánusoknál»*.⁷⁴ Révésznek mint egyháztörténésznek fontos szerep jutott a megújuló református egyház önismeretének vizsgálatában. Ő, aki mestere, Domergue nyomán részletesen foglalkozott Kálvinnal, megvizsgálta, hogy a magyar református egyházban mennyire mutatható ki a kálvini teológia, egyházszervezet, egyházkormányzat. Több cikkében leszögezte, hogy a kálvinizmus nem jelenthet egyet egyfajta liberális-nacionalista kurucosságnál. Éppen a reformátor alázatosságát figyelembe véve óva intett attól, hogy az ő nevét túlhangsúlyozzák, s ezzel a Krisztus nevén csorba essék.⁷⁵

Történészként és képzett teológusként kiválóan ismerte a különböző teológiai irányokat, hitvallásokat, a rendelkezésre álló forrásokat. Alapos oknyomozásának köszönhetően fel tudta vázolni a magyar reformáció 16. századi eszmetörténetét és azt a folyamatot, hogy miképpen lett a magyarság nagy része a helvét reformáció hívévé. Nagyon fontos észrevétele Révésznek, hogy a helvét reformáció és a kálvinizmus közé nem tesz egyenlőséget, hiszen előbbi jóval tágabb fogalom, ráadásul mint szellemi folyamat jóval korábban

⁷² Soos Géza: A magyarországi protestáns diákmozgalmak története a két világháború között. In: Evangéliumot Magyarországnak. Soos Géza emlékkönyv 1912–1953. Szerk. Soos Gézáné Tüdös Ilona et al. Bp. 1999. 28–32.

⁷³ Bogárdi Szabó István: Kálvin és a kálvinizmus-irányzatok Magyarországon, különös tekintettel a két világháború közötti egyház- és politikatörténetben. In: Kálvin időszzerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradványokról és magyarországi hatásáról. Szerk. Fazakas Sándor. Bp. 2009. 345.

⁷⁴ Révész I.: Vallomások. i. m. 61.

⁷⁵ Vö.: Révész Imre: Szempontok a magyar „kálvinizmus” eredetének vizsgálatához. In: Tegnap és ma és örökké... Révész Imre összegyűjtött tanulmányai az egyház múltjából és jelenéből. Szerk. Vasady Béla. (A Coetus Theologorum Református Theologusok Munkaközösségének Kiadványsorozata 4–5.) Debrecen 1944. 145–161; Uő: Szabó Dezső és a magyar kálvinizmus. In: Uo. 263–266; Uő: Református vagy kálvinista. In: Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából. Szerk. Németh Pál. Bp. 1997. 41–44.; Uő: A kálvinizmus befolyása a magyar reformációra. In: Uo. 121–126.

indult. Így osztja el például azt a hiedelmet, miszerint Kálmáncsehi Sánta Márton lett volna a kálvinizmus első képviselője Magyarországon. Ugyanis a rendelkezésre álló források alapján kálvini hatás nem, hanem más svájci „félnémet” reformátorok hatása mutatható ki Kálmáncsehi gondolkozásában, mint Martin Buceré, illetve Heinrich Bullingeré.⁷⁶

Legnagyobb szintézise, a *Magyar református egyháztörténet I. 1520 tájától 1608-ig* a magyar egyháztörténetírásnak egyik alapműve.⁷⁷ Sok tekintetben új paradigmákat alkotott az addig érvényben lévők helyett. Ilyen a magyar reformátusság kialakulásának fentebb említett példája. Szakított továbbá a korábbi kultúrprotestáns berögződéssel, miszerint a protestantizmus a vallásszabadság elismerésével rokon eszme lenne a liberalizmussal. Ahogy ő fogalmaz, létezik egy Biblia-központú, „reformatori” protestantizmus és egy emberközpontú, „nemreformatori” protestantizmus.⁷⁸ Az ő történetiszemléletének központjában – amint az fentebb részletesen ki van fejtve – az evangélium áll, nem pedig a liberális szabadságeszme, mint a kultúrprotestánsoknál. A református történetiszemlélet perszonális szemszögének köszönhetőek a nagy reformátorokról, például Dévai Bíró Mátyásról, Méliusz Juhász Péterről vagy Skarica Mátéról készült portrék. A korabeli egyházi műveltségnek, liturgiának, egyházfegyelemnek és az egyházi éneklésnek is nagy figyelmet szentelt.

Összegzés

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy Révész Imre egyháztörténeti munkássága történészi szempontból magas szakmai nívón álló tevékenység volt, amely – terveinek megfelelően – igehirdetésként is szolgált. Egyéniségében a hívő ember és az elmélyült tudós találkozott.

A 20. századi református egyházi-teológiai ébredésében az egyháztörténet terén alkotott maradandót. Ő volt az, aki ebben a diszciplínában érvényesítette azt a paradigmaváltást, melynek során a református teológiai gondolkodás újra a Biblia és a hitvallások felé fordult. Történészként a kor vezető irányzatának, a szellemtörténetnek lett elismert művelője; 1935-től az Akadémia levelező tagja és a Corvin-koszorú kitüntetettje.⁷⁹

⁷⁶ Révész Imre: *Magyar református egyháztörténet I. 1520 tájától 1608-ig*. 1938. 104–106.

⁷⁷ Révész I.: *Magyar református egyháztörténet i. m.*

⁷⁸ L.: Révész Imre: A protestantizmus és a vallásszabadság. In: *Magyar református önismereti olvasókönyv*. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából. Szerk. Németh Pál. Bp. 1997. 365–371.

⁷⁹ Kocsis Elemér: Előszó. In: *Vallomások*. 8.

Történetírói hitvallásaként is felfoghatjuk azt a gondolatát, melyet egy Szekfűnek írt levelében vetett papírra: *„Én nagyon kemény és meggyőződéses református keresztyén ember vagyok. Éppen predestináció-hitemnél, abszolút kegyelmi vallásosságomnál és eszkatologikus Istenország-várásomnál fogva látom nagyon jól minden történetnek és minden történetinek teljesen kérdéses, relatív és állandó kérdésben álló mivoltát.”*⁸⁰

⁸⁰ Erős V. – Gyimesi P.: Révész Imre levelei i. m. 242.

Ferenc Pusztai

Konfessionelle Überzeugung und moderne Geschichtswissenschaft – Imre Révész und seine Geschichtsauffassung

Imre Révész war ziemlich unikale Figur in der ungarischen Geschichtsschreibung der reformierten Kirche im 20. Jahrhundert. Als Geistlicher, unterrichtete er Theologie, bevor er zu Bischof bestimmt worden ist. Er war Historiker erster Klasse – sein fachliches Niveau beweist die Angehörigkeit zur Ungarischen Akademie der Wissenschaften und die Auszeichnung mit dem sog. Corvin-Kranz (dieses staatliche Ehrenzeichen bekommt man zu dieser Zeit für hervorragende wissenschaftliche bzw. künstlerische Tätigkeit – der Übersetzer). Außerdem ist er mehrmals eingeladen worden, die theoretischen Grundlagen der Kirchengeschichtsschreibung abzulegen.

Als Geistlicher gehörte er zu der Generation, der die neuen Tendenzen der Reformierten vor dem Ersten Weltkrieg vorgestellt worden ist und die sich infolge des Zusammenbruchs und des Friedensvertrags mit Ungarn (in Trianon) zu der Bibel und dem Heidelberger Katechismus bzw. dem Zweiten Helvetischen Bekenntnis bekannt hat. Aufgrund dieser Prozesse vollzog sich eine bedeutende Paradigmenwechsel in der Zwischenkriegszeit, die alle Bereiche der ungarischen reformierten Kirche – vom Alltag der Kirchengemeinde bis zum theologischen Hintergrund betraf. Révész war die Person, die die Grundprinzipien dieser neuen theologischen Gelehrtheit am ausführlichsten ausgearbeitet hat. Im Mittelpunkt seiner Geschichtsauffassung stand das Evangelium.

Als Historiker vertrat er die geistesgeschichtliche Strömung, die sich nach dem Rücktritt des Positivismus ausbreitete. Er hielt nämlich nur die problemorientierte Geistesgeschichte für geeignet, die Geschichte der ungarischen Reformation und die der reformierten Kirche vorzustellen und zu verstehen.

Zielsetzung meines Beitrag ist es, wie Imre Révész Gläubiger seiner reformierten Geschichtsauffassung geworden ist und wie er die Prinzipien, die er selbst ausarbeitete, praktisch verwendet hat. Seine Entwicklung als Historiker und Theologe zeichne ich bis zu den 30er Jahren auf, zunächst soll einer seiner wichtigsten geschichtstheoretischen Aufsätze analysiert werden. Zum Schluss schildere ich kurz, wie er als Geschichtsschreiber in der Praxis tätig war.

Kósa-Grimm András Kristóf

A Gömbös-kormány külpolitikája brit diplomáciai iratok alapján

Bevezetés

Gömbös Gyula egy olyan korszakban vette át Magyarország kormányrúdját elődjétől, gróf Károlyi Gyulától, amikor a világ még bőven nyögte az 1929-es világgazdasági válság hatásait, ugyanakkor már látszódtak biztató jelek is az abból való kilábalásra. Ezekhez a folyamatokhoz szorosan kapcsolódott Franciaország fokozatos kiszorulása Közép- és Délkelet Európából, Anglia kezdődő hajlandósága a *status quo* megváltoztatására a külpolitika terén, valamint a német és olasz hatás erősödése a régióban, ami természetesen összefügg az előző két állítással. Egy ilyen megváltozott nemzetközi helyzetben kellett helytállnia Gömbösnek és emblematisz külügyminiszterének, Kánya Kálmánnak, hogy érvényt szerezzenek a magyar érdekeknek a nemzetközi porondon.¹

Gömbös külpolitikáját legrészletesebben eddig Pritz Pál vizsgálta *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936* című munkájában, amely alpműnek számít a témában. Pritz magyar és német nyelvű forrásokból dolgozott, így az angol források feltárása eddig elmaradt. Figyelembe véve, hogy 1945 előtt talán még a brit *Foreign Office*² volt a leghatékonyabb és legjobban szervezett diplomáciai testület a világon, ezért mindenképpen érdemes megvizsgálni a Gömbös miniszterelnöksége idején született Magyarországgal foglalkozó diplomáciai jelentéseit, hogy újabb fontos adalékok kerüljenek napvilágra a témával kapcsolatban.

¹ *Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945.* Bp. 1975. 140–142.

² A brit Külügyminisztérium.

Tanulmányomban nem diplomáciatörténeti áttekintést végzek – hisz ezt már sokan és sokféleképpen megtették –, hanem az angol véleményt rekonstruálom a magyar külpolitikával kapcsolatban. Ezért nem is célom foglalkozni a korszak minden Magyarországgal kapcsolatos diplomáciai mozzanatával (szerződések, hivatalos látogatások stb.). Azt mutatom be, hogy az angolokat mi érdekelte, mit emeltek ki, mit tartottak fontosnak a magyar külpolitikában; és nem utolsósorban vizsgálom a Magyarországról alkotott képük esetleges változásait is.

A brit vélemények kutatásának leghatékonyabb módja az úgynevezett országjelentések vizsgálata. A budapesti brit követség minden évben összeállított egy szinte mindenre kiterjedő éves jelentést Magyarországról, amelyben megtalálható sok más téma (például: pénzügyi, katonai, gazdasági helyzet stb.) mellett a külpolitika is. Ezekben az összefoglaló jelentésekben az adott év – britek szerint – legfontosabb történéseit gyűjtötték össze Magyarországgal kapcsolatban.

Az országjelentések mindig egy általános jellegű bevezető összefoglalóval kezdődnek, melyben egyaránt megtalálhatóak az adott év fontosabb kül- és belpolitikai történései. A jelentések fejezetekre vannak bontva (kül- és belpolitika, gazdasági és pénzügyi helyzet, de az adott év britek számára fontosnak tartott eseményei is kaphatnak külön fejezetet), ezeknek a sorrendje a jelentést összeállító angol követ személyétől függ.

Tanulmányomban az országjelentések külpolitikával foglalkozó fejezeteit vizsgálom meg, évről-évre haladva. A *Foreign Office* Magyarországgal foglalkozó iratai a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Lánglilium utcai épületében kutathatóak mikrofilmen.

Az 1932-es jelentés Magyarországról

Mivel Gömbös Gyula 1932. október 1-jén alakított kormányt, az 1932. évi jelentés még viszonylag keveset foglalkozik politikájával. Ez az utolsó olyan éves összefoglaló, amelyet Lord Chilton³ állított össze, hiszen 1933-ban áthelyezték Magyarországról a Szovjetunióba.

A jelentés kiemeli, hogy az 1932-es év Magyarország számára talán a legnehezebb időszaknak bizonyult 1920 óta. Hónapról hónapra a gazdasági és pénzügyi helyzete egyre csak romlott, és az év végére majdnem teljesen fizetéseképtelenné

³ Angol arisztokrata, aki 1876-ban született, diplomáciai karrierjét 1898-ban kezdte. 1921 és 1928 között bécsi követ, innen kerül Magyarországra, ahol egészen 1933-ig szolgált. 1933 és 1938 között moszkvai követ.

vált a külföldi hitelezőivel szemben.⁴ Ezután a kormányváltásra tér ki a jelentés: az angol vélemény szerint a személycsere ellenére nem állt be nagy változás a belpolitikai életben. A jelentés megállapítja, hogy a magyar politikai pártokat mindig inkább meghatározott személyek tartják egyben, mintsem politikai elvek. Megemlíti gróf Bethlen Istvánt, aki felépítette és tíz éven keresztül vezette a kormánypártot oly módon, hogy az ellenzék a Parlamentben szinte jelentéktelenné vált. 1931-es lemondását a miniszterelnöki posztról azzal magyarázzák, hogy Bethlen féltette pozícióját a világgazdasági válság negatív következményeitől. Kiemelik Bethlen utódjának, gróf Károlyi Gyulának lelkiismeretes lépéseit a válságkezelést illetően, ugyanakkor leszögezik, hogy egyáltalán nem rendelkezett vezetői képességekkel.⁵

Gömbös Gyulával kapcsolatban arról emlékezik meg a jelentés, hogy Horthy kormányzó sokáig mellőzte őt. Olyan embernek festik le Gömböst, aki bátran és biztos módon „üli meg a lovat”, és legalább olyan erős pozíciót akar kiépíteni magának, mint egykoron Bethlen.⁶ Úgy látják, hogy nincsenek kimagasló személyek a kormányában, mégis a kormányfő kedvező helyzetben lesz mind a Parlamentben, mind pedig vidéken. Gömbös talán együtt tud működni bizonyos ellenzéki csoportokkal és Bethlen még mindig jelentős táborával, és ha a helyzet esetleg úgy alakulna, el tudná érni a Parlament feloszlatását is.⁷

A külpolitika terén mind Károlyi, mind pedig Gömbös a békés úton történő revízió mellett foglalt állást. Az év végén, mikor a nagyhatalmak hajlandónak mutatkoztak elfogadni a németek követelését az egyenlő mértékű fegyverkezést illetően, a magyar sajtó és közvélemény egyből hozzátette azt a számukra kívánatos kiegészítést, hogy a trianoni békeszerződés is egy olyan problémagóc, amelyet muszáj Európa vezető hatalmainak újragondolnia.⁸

Károlyi és Gömbös is megragadott minden alkalmat, hogy hangsúlyozzák Magyarország baráti kapcsolatait Olaszországgal. Közvetlen szomszédjaival viszont, vagyis Jugoszláviával, Romániával és Csehszlovákiával, a britek szerint ebben az évben nem történt semmilyen érzékelhető javulás, legfeljebb a közöttük levő atmoszféra lett kevésbé barátságos.⁹ Ennek a véleménynek némileg ellentmondanak a novemberi Kolozsváron szervezett

⁴ The National Archives (London, Kew), Records of the Foreign Office, General Correspondence after 1906 (Political) (a továbbiakban: TNA FO–371–16784) 183.

⁵ Uo. 185.

⁶ Uo. 186.

⁷ Uo. 186.

⁸ Uo. 186.

⁹ Uo. 187.

zavargások, melyek Titulescu¹⁰ gyűjtő hangú magyarellenesei cikke hatására robbantak ki.¹¹

A fenti állításokat figyelembe véve nem csodálkozhatunk, hogy az újdonsült miniszterelnök első hivatalos útja Rómába vezetett november 10-én.¹² A britek szerint Gömbös megjelenésével a kormányzat még inkább olaszorientáltabbá vált, már ha ez az irányultság egyáltalán még fokozható tovább. Kiemelik Gömbös azon állítását, miszerint saját politikai eszményéhez a fasizmus áll a legközelebb.¹³ Gömbös és Mussolini megbeszélései nem voltak eredménytelenek, hiszen sikerült megállapodniuk többek között újabb kereskedelmi kedvezmények nyújtásában, a horvát szeparatista mozgalom és a macedón terroristák tervszerű és rendszeres támogatásában, az olasz–osztrák–magyar vámunió tervének felújításában, és Mussolini ígéretet tett arra, hogy segíteni fogja Magyarország fegyverkezési egyenjogúságának elismerését.¹⁴ A jelentés mégis megkérdőjelezi a Gömbös–Mussolini találkozó sikerességét, mivel az angolok ennek semmilyen kézzelfogható eredményét nem látták.¹⁵

Az 1932-es jelentéssel kapcsolatban végezetül érdemes még kitérni a magyar külügyminiszter személyére is, aki ebben az időszakban dr. Puky Endre¹⁶ volt. A jelentés egyrészt kiemeli közismert olaszpárti érzéseit, másrészt azt, hogy Gömbös azért nevezte ki a külügyminiszteri posztra, mert a miniszterelnök ezzel gesztust tett a kormánypárt¹⁷ Bethlent támogató része felé. Ugyanakkor Gömbös soha nem úgy tekintett Pukyra, mint olyanra, aki hosszú távú megoldás lenne a külügyek irányítására, figyelembe véve, hogy szinte alig rendelkezett tapasztalattal a külpolitika terén, hiszen ezt megelőzően a belpolitikában tevékenykedett. Miután báró Wlassics Gyula¹⁸ visszavonult a Közigazgatási Bíróság éléről 1933. január elején, megnyílt az út Puky előtt, aki már régóta ennek a szervnek az elnöki székére pályázott. Ezért 1933. január 5-én beadta a lemondását, amit Gömbös január 7-én el is fogadott.¹⁹

¹⁰ A két világháború közti Románia egyik legtehetségesebb és legismertebb politikusa, külügyminiszter és miniszterelnök egy személyben.

¹¹ Pritz Pál: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936. Bp. 1982. 85.

¹² Juhász Gy.: Magyarország külpolitikája 1919–1945 i. m. 143.

¹³ TNA, FO-371-16784, 197.

¹⁴ Juhász Gy.: Magyarország külpolitikája 1919–1945 i. m. 144.

¹⁵ TNA, FO-371-16784, 197.

¹⁶ 1932. október 2. és 1933. január 5. között töltötte be a magyar külügyminiszteri posztot.

¹⁷ Nemzeti Egység Pártja

¹⁸ Jogász, miniszter, az MTA tagja. 1895–1903 között vallás- és közoktatásügyi miniszter.

¹⁹ TNA, FO.-371-18409, 173.

Az 1933-as jelentés Magyarországról

Az 1933-as jelentést már Sir Patrick Ramsay²⁰ követ állította össze. Már az elején leszögezi, hogy ebben az évben a magyarok még nagyobb erőfeszítéseket tettek a trianoni békerendszer felülvizsgálatának elérésére, mint korábban bármikor. A magyar külpolitika másik fontos alappillére továbbá a már megszerzett piacok fenntartása és esetleges új piacok nyitása a magyar mezőgazdasági termékek számára. Az angol vélemény szerint a magyar külpolitika alapelve a minél jobb kapcsolatok kiépítése és fenntartása Európa államaival (még a kisantanttal is), egészen addig, amíg nem várják el tőlük, hogy lemondjanak a revíziós igényekről és az esetleges jövőbeni határkiigazítások eléréséről.²¹

A német beavatkozást az osztrák belügyekbe növekvő aggodalommal figyelték Budapestről, ugyanis attól tartottak, hogy ha esetleg Ausztria német fennhatóság alá kerül, akkor az elkerülhetetlenül együtt jár a német hatás túlzott megerősödésével Magyarországon.²²

Ezután a jelentés kitér Bethlen angliai előadójára, ahol sikeres revizionista propagandát fejtett ki az angolok körében. A siker kézzelfoghatóan abban nyilvánult meg, hogy százhatvannyolc angol alsóházi képviselő (akik közül sokan már jártak Budapesten a Revíziós Liga²³ költségén) aláírt egy határozatot, melyben arra kérték őfelsége kormányát, hogy a trianoni békeszerződés revíziójának kérdését tárja a Népszövetség elé. A jelentés még hozzáfűzi, hogy várhatóan ezek a propagandatevékenységek a jövőben sem fognak csökkenni az Egyesült Királyságban, sőt a magyarok 1934-ben külön erőfeszítéseket fognak tenni, hogy a franciák álláspontja is közeledjen ebben a kérdésben a magyarokéhoz.²⁴

Az angolok érdekes adalékokkal szolgálnak a királykérdést illetően is. November 21-én Ottó főherceg²⁵ születésnapja alkalmából bankettet rendeztek Budapesten, melyen részt vett a magyar legitimisták vezetőinek jelentős része

²⁰ 1904-től kezdve attasé Konstantinápolyban, Pekingben, Párizsban és Szentpéterváron. 1929 és 1933 között Athénban követ, innen kerül Budapestre Lord Chilston helyére. 1935-ig szolgál Magyarországon, ezután a Koppenhágába kerül, ahol 1939-ig teljesít szolgálatot.

²¹ TNA, FO-371-18410, 132.

²² Uo. 133.

²³ Teljes nevén Magyar Revíziós Liga. 1927. július 27-én alakult meg Herczeg Ferenc elnökletével, abból a célból, hogy a világ fontosabb országaiban felhívja a figyelmet a trianoni békerendszer igazságtalanságára, és ezáltal előmozdítsa a magyar revíziós törekvéseket.

²⁴ TNA, FO-371-18410, 133.

²⁵ Habsburg Ottó (1912–2011): Habsburg IV. Károly elsőszülött fia és trónörökös. Évtizedekig igényt formált az osztrák trónra, melyről csak 1961-ben mondott le.

is. Amíg az esemény zajlott, diákok egy csoportja tüntetést tartott, és kifejezték nemtetszésüket az eseménnyel kapcsolatban. Később az Alsóházban kritika érte a rendőrséget, hogy intézkedéseik elégtelenek voltak a diákokkal szemben; sőt, az is felvetődött, hogy a diákok magasabb körökből kaptak támogatást és biztatást a rendbontásukhoz.²⁶ Gömbös hozzáállása a legitimizmushoz kinevezésétől kezdve következetesen ellenséges volt. A miniszterelnök leszögezte, hogy a magyar trón betöltésének kérdése nem aktuális, sőt ha esetleg a feltételek adottak lennének a megvalósításához, akkor sem támogatná a legitimistákat, „mivel nem engedheti át a nemzet sorsát egy huszonegy éves koronás gyerekeknek”. Október 6-ra a magyarok mindig is gyásznapként tekintettek, emlékezve az Aradon kivégzett tizenhárom tábornokra, de hivatalosan ekkor még nem volt ez a nap elismerve. Gömbös ebben az évben egyértelműen azért, hogy jelezze a legitimistákkal való szembenállását (akik természetesen nem tudták osztani a Habsburg megtorlással szembeni nemzeti sajnálatot), október 5-én parancsba adta, hogy a magyar hősök kivégzésének napjára hivatalosan is nemzeti gyásznapként kell tekinteni.²⁷ A legitimisták viszont azt hangoztatták, hogy egy törvényes király vonzereje olyan nagy lenne, hogy a trianoni békeszerződés által elcsatolt területek szinte automatikusan visszakerülnének Magyarországhoz. A kormány többször figyelmeztette a legitimistákat, hogy fogják vissza magukat, mert egy nyílt ellentét a kormány és a királypártiak között csak tovább rontaná Magyarország már így is nehéz helyzetét. A jelentés végül megállapítja, hogy bár a magyarok a szívük mélyén monarchisták, nem feltétlenül legitimisták, és Magyarország jelenlegi sok problémája miatt a trón betöltésének kérdése nem időszerű.²⁸

A jelentés részletesen is kitér az angol–magyar kapcsolatok alakulására ebben az évben. A két ország közötti kapcsolat a megszokott módon szívélyes maradt 1933-ban is, bár az év elején a hirtenburgi fegyverszállítási botrány²⁹ hatására egy rövid életű visszaesés volt megfigyelhető benne. Kiemelik, hogy a magyarok hagyományosan szimpátiával viseltetnek a „gentlemanek nemzete”

²⁶ TNA, FO–371–18410, 136.

²⁷ Uo. 136.

²⁸ Uo. 137.

²⁹ 1933 januárjában egy bécsi szociáldemokrata lap kiszivárogtatta, hogy Olaszországból 6500 puska és 200 gépfegyver érkezett javításra a hirtenburgi fegyvergyárba, hogy azután Magyarországra szállítsák tovább őket. Az ügy diplomáciai incidenssé dagadt, és csak februárban zárult le, miután az olaszok kijelentették, hogy a fegyvereket készek visszaszállítani Olaszországba. Ez az ügy is hozzájárult ahhoz, hogy februárban létrejött a kisantant államok szervezeti paktuma, mely a kezdeti kétoldalú szerződéseken alapuló szövetséget többoldalú szövetséggé alakította át. *Juhász Gy.*: Magyarország külpolitikája 1919–1945 i. m. 144.

iránt, és azzal áltatják magukat, hogy sok közös vonás van a két ország között (vidéki élet, lovak, stb.); Magyarország továbbra is úgy tekint Nagy-Britanniára, mint az egyetlen nagyhatalomra, melynek nincs Közép-Európában érdekelt-sége, ebből kifolyólag pedig nagyobb eséllyel támogathatja a magyar revíziós törekvéseket.³⁰ A brit Alsóházban teret nyerő revíziós gondolat hatására egy magyar újság kiadott egy állítólagos „Üzenet Magyarországnak” című cikket, melyben az angol miniszterelnök³¹ támogatta a magyar revíziót. Természetesen később kiderült, hogy a cikk nem volt több az újság genfi tudósítójának agyszüleményénél. A jelentés kiemeli, hogy jelentős magyar csalódottság érződött a nyári Világgazdasági Konferenciát illetően, melyet Londonban tartottak. A magyarok számára teljes mértékben sikertelen volt a konferencia, mivel delegációjuk csak Magyarország helyzetét ismertethette, majd pedig kinyilvánították, hogy készek együttműködni a gazdasági újjáépítésben.³²

Fontos eseménye volt az évnek a 4. Cserkész Világdzsembori, melyet augusztusban tartottak Gödöllőn. A rendezvényen részt vett a cserkészlet megalapítója, Sir Robert Baden-Powell is, továbbá a legnagyobb cserkészkontingens (több mint kétezer fő) az Egyesült Királyságból érkezett. Nem csodálkozhatunk, hogy ezt az alkalmat különösen ki akarta használni a magyar politikai vezetés. A legnagyobb figyelmet természetesen a brit cserkészek kapták. Négyszázat közülük meghívtak a magyarok, hogy a dzsembori vége után még két hétig élvezzék Magyarország vendégszeretetét. Az angolok úgy tudják, hogy ezt a gesztust más országok cserkészeire nem terjesztették ki a magyarok. Más fronton is folytatódott az országimázs építése: az egyik magyar újság egy angol utazási irodával együttműködve olcsó vonatkirándulásokat szervezett Magyarországra. Ezzel kapcsolatban a jelentés megjegyzi, hogy az angol turisták az érkezés pillanatától a hazaindulás pillanatáig a legnagyobb vendégszeretettel részesültek (például bankettek a tiszteletükre). Az előkelőbb angol turistákat fogadta a kormányzó is, mint például V. György király három orvosát és számos parlamenti képviselőt.³³

A jelentés Olaszországgal is részletesen foglalkozik. Leszögezik, hogy Magyarország számára még mindig az olasz barátság a legfontosabb, ugyanakkor sok magyar még mindig úgy gondolja, hogy ez a kapcsolat semmire sem garancia.³⁴ Mindazonáltal a magyar revizionizmus támogatása, Mussolini

³⁰ TNA, FO-371-18410, 142.

³¹ Ekkor a munkáspárti Ramsay MacDonald töltötte be a miniszterelnöki posztot.

³² TNA, FO-371-18410, 143.

³³ Uo. 143.

³⁴ A britek itt az első világháborús olasz „árulásra” gondolnak.

személyes befolyása és az olasz piac miatt mindenki belátja, hogy ebben a helyzetben Olaszország tudja a leginkább előmozdítani Magyarország érdekeit a világban. A magyar külügyminiszter³⁵ március közepén látogatást tett Rómában, de ezt elhomályosította az a tény, hogy ez egybeesett a brit miniszterelnök és külügyminiszter látogatásával. A brit vélemény szerint a látogatás legfontosabb hozadéka az volt, hogy megújították az 1927-es olasz-magyar barátsági szerződést.³⁶ Ezután, megemlíti a jelentés, hogy a magyarok teljes mértékben kiábrándultak a négyhatalmi paktum³⁷ végleges formájából. Végül Mussolini távirata nyugtatta meg Magyarországot, hogy a továbbiakban is kiáll a magyar revíziós követelések mellett. Olaszországgal kapcsolatban végül megemlíti a jelentés, hogy hatszáz *avanguardista*³⁸ olasz fiatal érkezett Magyarországra két hétre, mintegy ellenpólusaként (olasz részről) a cserkész világtalálkozóknak. A meghívást az olaszok viszonozták még ebben az évben.³⁹

A francia kapcsolatok tekintetében nincsen számottevő változás az előző évekhez képest. A javulás fő akadályja a britek szerint még mindig a revízió kérdése. Bár a magyarok még nem érzékelik, de a franciák már kezdenek ráébredni arra, hogy Magyarország revíziós követeléseinek van jogalapja.⁴⁰ A magyar közvélemény egy bizonyos része kritizálja a kormányt, hogy nem közelednek kellő mértékben a franciákhoz, pedig Franciaországnak érdeke lenne egy erős Magyarországgal fenntartott jó kapcsolat, ezzel is gátat szabva a délkelet irányú német terjeszkedésnek. A britek szerint az sem segítette a két ország kapcsolatát, hogy negyven francia szocialista képviselő az utolsó pillanatban lemondta Magyarországra tervezett látogatásukat decemberben. A jelentés azzal zárja le a francia részt, hogy megemlíti Kánya külügyminiszter szeptemberi látogatását Párizsba, ahol a francia miniszterelnökkel és köztársasági elnökkel tárgyalt az általános európai helyzetről. A londoni francia ügyvivő

³⁵ Ekkor már Kánya Kálmán a külügyminiszter, akivel a későbbiekben részletesebben is foglalkozom.

³⁶ TNA, FO–371–18410, 144.

³⁷ 1933 júniusában írta alá Nagy-Britannia, Olaszország, Franciaország és Németország. A kezdeti olasz tervezetben még olyan fontos elemek szerepeltek, mint a békeszerződések revíziójának elve a Népszövetség keretein belül vagy a legyőzött európai országok (köztük Magyarország) számára az egyenlő jogok biztosítása. A szerződés végleges szövegébe egyik Magyarország számára fontos javaslat sem került be. A korabeli nemzetközi szerződésekre lásd még: *Halmosy Dénes*: Nemzetközi szerződések, 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződésai. Bp. 1983.

³⁸ Olasz fasiszta szervezet a fiatalok részére.

³⁹ TNA, FO–371–18410, 145.

⁴⁰ TNA, FO–371–18410, 145.

ugyanakkor tudni véli, hogy a francia kormány csak pénzügyi témákról volt hajlandó tárgyalni Kányával, a revízió bármely fajta megvitatását kerültkék a tárgyalások során.⁴¹

Németországban nagy változások történtek 1933-ban, hiszen januárban hatalomra került az Adolf Hitler vezette Nemzetiszocialista Német Munkáspárt. Hamar tudatosult a világban, hogy olyan revansista erők jutottak hatalomra, melyek akár katonai úton is készek érvényt szerezni követeléseiknek.⁴² A *status quo*-val szembehelyezkedő országok egyből érzékelték, hogy az „új” Németország szövetsége támogatást nyújthat saját céljaik elérésében, de a következményekkel ekkor még senki sem volt tisztában. Gömbös miniszterelnök is úgy érezte, hogy Hitler hatalomra kerülésével realizálódhat az eredeti cél: az olasz barátság kiegészítése a német barátsággal. Gömbös koncepciója szerint északon Németországra, délen pedig Olaszországra támaszkodva kell elérni a magyar revíziós követeléseket. Ugyanakkor ennek a koncepciónak az egyik fő buktatója az Anschluss volt.⁴³

A britek véleménye szerint a magyar kormányban egyre erősödtek azok a hangok, melyek erőteljesebb németorientációt sürgettek. Leszögezik, hogy ebben az évben Németország Magyarország második legfontosabb partnerévé lépett elő, részben a békerendszerrel való szembenállás teremtette érdekazonosság, részben pedig a német piac felvevőképessége miatt. Hitler hatalomátvétele egyes reakciókat váltott ki a magyar közvéleményben. Sokan felemelkedő csillagként tekintenek Németországra, amelyhez hozzá kell kötni Magyarországot. Ez a vélemény különösen azokban a körökben erős, akik attól tartottak, hogy a gazdasági válság miatt megerősödhet a kommunizmus.⁴⁴ Ugyanakkor sokan már a kezdetektől ellenségesen tekintettek a náci Németországra, és a magyar zsidók által birtokolt sajtóorgánumok minden alkalmat megragadtak arra, hogy lejárássák Németországot. Már márciusban felszólalt az Alsóházban egy képviselő, aki azt ecsetelte, hogy milyen veszélyeket rejt Magyarország számára a nácizmus, példaként hozva Ausztriát, ahová szerinte már beszivárogtak a nácik, hogy előkészítsék az Anschlusst. A britek megemlítenek egy magyar újságíró, aki egy cikkében felhívta rá a figyelmet, hogy állítólag Németországban olyan térképek vannak forgalomban, melyben a német határt nem az osztrák–magyar határig tolják ki, hanem egészen a Balatonig. A jelentés kiemeli, hogy a magyarok attól félnek, hogyha Németország

⁴¹ Uo. 145.

⁴² Juhász Gy.: Magyarország külpolitikája 1919–1945 i. m. 145.

⁴³ Uo. 146.

⁴⁴ TNA, FO–371–18410, 146.

bekebelezi Ausztriát, akkor nem fognak megállni, hanem tovább akarnak majd terjeszkedni déli, illetve keleti irányba, hogy megvessék a lábukat az adriai régióban is. Magyarországon már olyan felelőtlen és hozzá nem értő hangok is megjelentek, melyek azt szorgalmazzák, hogy Magyarország egyesüljön Csehszlovákiával és Ausztriával, ezzel szabva gátat a német terjeszkedésnek.⁴⁵

A jelentés ezután beszámol egy májusi esetről, miszerint Nyugat-Magyarországon több száz magyarországi német viselte ruháján a hitleri horogkeresztet, és még a házak falára is felfestették azokat. Ugyanakkor nem tulajdonítanak ennek túl nagy jelentőséget, mivel a szervezettség halvány jelét sem észlelték ebben a megmozdulásban. Beszámolnak egy augusztusi budapesti esetről is, mikor helyi németek barna egyenruhában vonultak fel Budapest utcáin. Eltekintve ettől a két esettől, a britek nem vélték felfedezni Németországból szervezett jelentős náci propagandát Magyarországon.⁴⁶

Németország kilépésének híre a Népszövetségből⁴⁷ jelentős sajtóvisszhangot váltott ki Magyarországon. Ezt a lépést hirtelennek és drasztikusnak tartotta a magyar sajtó, ugyanakkor szimpatizáltak a lépés motivációival. A britek véleménye szerint Magyarország nem engedheti meg magának, hogy kövesse Németország példáját és azt is kétségbe vonták, hogy egyáltalán érdemes e sorsát Németországhoz kapcsolni, melynek nemzetközi elszigeteltsége ekkor szinte teljessé vált. A britek szerint Kánya külügyminiszter szorgalmazta, hogy Magyarország kövesse a németek példáját, de a kormány végül elvetette a javaslatát.⁴⁸

Június 16-án Gömbös váratlanul Berlinbe látogatott. Mint ismert, a magyar miniszterelnök volt az első európai kormányfő, aki hivatalos látogatást tett Hitlernél. Az újdonsült kancellár közölte Gömbössel, hogy Magyarország revíziós politikáját csak Csehszlovákia ellen tudja támogatni, mivel Jugoszláviát és Romániát a német tőke érdekkörébe akarja vonni. Gömbös az Anschlus-sal kapcsolatban felajánlotta közvetítését Németország és Olaszország között.⁴⁹ A britek szerint Gömbös látogatását kritikával fogadta a magyar sajtó, és a Parlamentben is többen felszólaltak ellene. Félelmek fogalmazódtak meg azzal kapcsolatban, hogy az olaszok vajon hogyan fogadják a Gömbös–Hitler találkozó hírét. A találkozó gazdasági és kereskedelmi eredményeit igen jelentéktelennek tartották a britek.⁵⁰

⁴⁵ Uo. 146.

⁴⁶ Uo. 147.

⁴⁷ 1933. október 14-én

⁴⁸ TNA, FO–371–18410, 147.

⁴⁹ *Juhász Gy.*: Magyarország külpolitikája 1919–1945 i. m. 150.

⁵⁰ TNA, FO–371–18410, 148.

A jelentés Németországhoz kapcsolódó része végül beszámol Franz von Papen alkancellár szeptemberi magyarországi látogatásáról. Papen leginkább csak vadászni jött, de kihasználta az alkalmat, hogy megbeszélje a folyó ügyeket a magyar kormánnyal.⁵¹

Ausztriával kapcsolatban megállapítják a britek, hogy a magyar legitimisták azért akartak Habsburg-restaurációt, hogy ezzel megakadályozzák az anschluszt. Kiemelik, hogy Ausztriával kapcsolatban nagyon óvatos a magatartása a magyar kormánynak. Szerintük Magyarország semmilyen mértékben nem tud hozzájárulni a helyzet megoldásához, ezért csak kívárnak. Gömbös egy független Ausztriát akart, ezért elvetette mind az Anschluss, mind pedig a Habsburg-restauráció gondolatát. Berlinből hazafelé jövet a magyar kormányfő megállt két órára Bécsben, és sajtótájékoztatót tartott, ahol leszögezte, hogy Magyarország Ausztria barátja, és csak gazdasági ügyekről tárgyalt Hitlerrel. Ennek ellenére a Gömbös–Hitler-megbeszélést hátdöfésnek tartotta Dollfuss,⁵² mivel felröppent a hír, hogy Gömbös megígérte Hitlernek, hogy támogatja az osztrák nemzetiszocialista mozgalmat Burgenlandért cserébe.⁵³

Július 9-én Gömbös Bécsbe látogatott, ahol megbeszéléseket folytatott Dollfussal. A britek szerint a magyar közvélemény egyértelműen örült ennek a látogatásnak, de végül gazdasági és politikai unióról nem volt szó a megbeszélésen. A britek arra gyanakodtak, hogy a látogatás Mussolini nyomására történt, aki egyáltalán nem örült Gömbös berlini útjának. Végül szóbeli megállapodást kötöttek, hogy a két ország konzultál egymással, mielőtt bármilyen esetleges gazdasági vagy politikai megállapodást kötnének akár Németországgal, akár a kisantanttal.⁵⁴

Október 17-én Gömbös miniszterelnök, Kánya külügyminiszterrel és nagyszámú kísérettel Ankarába indult hivatalos látogatásra. Magyar részről a látogatás fő célja a kapcsolatok szorosabbra fűzése és a gazdasági kapcsolatok elmélyítése volt a két ország között. A britek szerint Gömbös nagyon várta, hogy megismerkedhessen Mustafa Kemal Atatürkkal,⁵⁵ és alkalomadtán első kézből tanulmányozhassa diktatórikus módszereit. A látogatás alatt a magyar delegáció részt vett a felújított Rákóczi-ház megnyitó ceremóniáján Rodostóban. Az 1929-ben kötött magyar–török semlegességi, békéltetői eljárási és választott

⁵¹ Uo. 149.

⁵² Engelbert Dollfuss. Ausztria kancellárja 1932–1934 között. Az osztrák nácik gyilkolták meg 1934. július 25-én.

⁵³ TNA, FO–371–18410, 149.

⁵⁴ Uo. 149.

⁵⁵ Törökország első elnöke 1923–1938 között.

bírószági szerződést⁵⁶ öt évvel meghosszabbították, és megállapodtak, hogy felállítanak egy vegyes gazdasági bizottságot a két ország közötti kereskedelem stimulálására.⁵⁷

A britek megállapítják, hogy 1933-ban Gömbös milyen sokat utazott külföldre, hiszen járt Berlinben, Rómában, Bécsben, Ankarában és Szófiában is. Leszögezik, hogy mivel Gömbös egy személyben miniszterelnök és hadügyminiszter is, ezért valószínűnek tartják, hogy külföldi tartózkodásai alatt katonai kérdésekről is tárgyalt.⁵⁸

Végül pedig érdemes még kitérni az ebben az időben a magyar külpolitikát irányító személyekre is. Puky Endre lemondása után néhány hétig Gömbös maga töltötte be a külügyminiszteri posztot. Eredetileg Eckhardt Tibornak⁵⁹ szánta a megüresedett pozíciót, de végül Bethlen István ellenállása miatt kénytelen volt lemondani e szándékáról. Bethlen elsősorban azért akadályozta meg Eckhardt kinevezését, mivel nem akarta, hogy a gömbösi garnitúra túlzottan megerősödjön.⁶⁰ Így került képbe Kozma Miklós⁶¹ javaslatára Kánya Kálmán neve, akit végül február 4-én nevezett ki a kormányzó Magyarország külügyminiszterének.⁶²

A britek hosszan foglalkoztak Kánya múltjával. Kiemelik, hogy régi vágású diplomatáról van szó, aki még a „ballplatzi” iskolában tanult. A mexikói misszió vezetéséről is megemlékeznek, majd megállapítják, hogy akkor bukkant fel újra a közéletben, miután a Tanácsköztársaság megbukott Magyarországon. Mivel 1925-től kezdve egészen külügyminiszteri kinevezéséig berlini magyar követ, egyszerűen csak „a közismerten német-barát” szófordulatot használják vele kapcsolatban. Kánya kinevezésével összefüggésben a jugoszláv és francia sajtó kritikáiról is beszámolnak, de a magyar nyilvánosság is firtatta „német múltját”. Kinevezése szociáldemokrata interpellációk tárgya volt az Alsóházban, akik azt állították, hogy az új külügyminiszter sohasem szolgálta a béke ügyét, sőt inkább súlyosbította a nemzetközi súrlódásokat, és az egyik fő kihozzátója

⁵⁶ 1929. január 5-én kötötték meg. A felek megegyeztek abban, hogy semmiféle olyan politikai vagy gazdasági szövetségbe nem lépnek, mely a másik fél ellen irányul. Továbbá megállapodtak abban is, hogy semlegesek maradnak, ha a másik felet nem provokált támadás éri. *Juhász Gy.: Magyarország külpolitikája 1919–1945* i. m. 124.

⁵⁷ TNA, FO–371–18410, 151.

⁵⁸ Uo. 154.

⁵⁹ Kisgazdapárti politikus, országgyűlési képviselő, a két világháború közötti Magyarország egyik vezéralakja.

⁶⁰ *Pritz P.: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula külpolitikája idején* i. m. 86.

⁶¹ A Magyar Távirati Iroda elnöke, belügyminiszter a Gömbös- és a Darányi-kormányban.

⁶² *Pritz P.: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula külpolitikája idején* i. m. 87.

volt az első világháborúnak. 1933 júniusában jelentős szenzációt okozott, hogy Kánya belépését leszavazták a Park Clubba, mely ekkoriban az egyik legexkluzívabb klub volt Magyarországon. Állítólag antilegitimista álláspontja miatt nem vették fel. Ez az incidens remek alkalmat adott arra, hogy a Külügyminisztérium legtöbb alkalmazottja lemondjon a klubtagságáról.⁶³

A külügyminiszter állandó helyettese posztot 1934 januárjáig gróf Khuen-Héderváry Sándor töltötte be.⁶⁴ Az ő személyével is külön foglalkoznak a britek: 1904-ben lépett be az osztrák-magyar diplomáciai szolgálatba, ennek megfelelően 1918-ig a „Ballplatz” alkalmazta. 1919-ben csatlakozott az újonnan felállított magyar külügyminisztériumhoz, és nemsokára a politikai osztály vezetője lett. A britek kiemelik ekkoriban kifejtett kimagasló szervezőképességét. Tehetséges embernek tartják, aki rendkívül jól informált a legkülönbébb témákban, és megemlékeznek arról is vele kapcsolatban, hogy szinte perfektül beszél angolul.⁶⁵ Végül hozzáteszik, hogy diplomáciai karrierjét kifejezetten hátráltatja, hogy olyan nőt vett feleségül, aki már kétszer is elvált.⁶⁶

Az 1934-es jelentés Magyarországról

Az 1934-es jelentést is Sir Patrick Ramsay állította össze.⁶⁷ A bevezetésben megállapítják a britek, hogy Magyarország az 1934-es esztendőben is folytatta küzdelmét a még mindig érzékelhető káros gazdasági állapotok és a Közép-Európában fennálló politikai instabilitás ellen. Magyarország ebben az évben is makacsul ragaszkodott a trianoni béke revíziójához, ami ahhoz vezetett, hogy tovább romlott a kapcsolata a kisantant államaival és Franciaországgal.⁶⁸

A jelentés megemlíti, hogy az enyhe gazdasági javulás, ami folytatódott 1934 első felében is, részben az 1933-as rekordtermésnek tudható be.⁶⁹

Mivel Németország Ausztriában továbbra is folytatta a beavatkozás politikáját, Mussolini felgyorsította az olasz dominanciájú övezet kiépítésére irányuló akcióit. Ennek megfelelően 1934 januárjában és februárjában olasz–osztrák, osztrák–magyar és olasz–magyar tárgyalások zajlottak Bécsben és Budapesten

⁶³ TNA, FO-371-18409, 157.

⁶⁴ Ez a tisztség a főtítkári rangnak felel meg (*secrétaire général*). – Pritz P.: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula külpolitikája idején i. m. 278.

⁶⁵ TNA, FO-371-21151, 202.

⁶⁶ Uo. 203.

⁶⁷ TNA, FO-371-19523, 190.

⁶⁸ Uo. 191.

⁶⁹ Uo. 191.

a hármas szövetség létrehozásáról.⁷⁰ A hivatalos tárgyalások 1934. március 14-én kezdődtek meg Rómában Olaszország, Ausztria és Magyarország között. A tárgyalások első napján politikai kérdésekről tárgyaltak, a második napon került sorra a gazdasági kérdések megvitatása. Magyarországnak sikerült elérnie, hogy az olasz és osztrák piacok megnyíljanak a jelentős mennyiségű magyar gabona előtt. A római jegyzőkönyvet végül 1934. március 17-én írták alá a tárgyaló felek. A megállapodás tulajdonképpen három jegyzőkönyvből áll: az első a politikai együttműködésről szól, a második a gazdasági együttműködésről, a harmadik pedig az olasz–osztrák gazdasági kapcsolatok kiépítéséről.⁷¹ A britek szerint a gazdasági megállapodás nem volt túl előnyös Magyarország számára, mivel az osztrákok képtelenek voltak betartani vállalt kötelezettségeiket a kereskedelmi cserében. Leszögezik, hogy ezzel a megállapodással Olaszország járt a legjobban. Hozzáfűzik, hogy a magyar–német gazdasági kapcsolatok javultak a leginkább az évben, bár Németország (saját csereforgalmi zavarai miatt) nem tudta kellő mértékben ellátni Magyarországot nyersanyagokkal.⁷²

A britek újból leszögezték, hogy a trianoni béke békés revíziója volt a kormány bel- és külpolitikájának az alapja ebben az évben is, amivel a választókép jelentős hányadát sikerült maguk mellé állítaniuk, osztály és pártkülönbségre való tekintet nélkül. Ugyanakkor az ilyen irányú politika mindig is elkerülhetetlenül gátolni fogja Magyarország és a kisantant közeledését. A britek szerint a magyar nép meg volt győződve arról, hogy minden bajuk és nehézségük az igazságtalan békediktátumnak köszönhető. Magyarok millióit vágták el anyaországuktól, és emiatt román, illetve cseh elnyomásnak vannak alávetve. A magyarok azzal vádolták a kisantant országait, hogy figyelmen kívül hagyták a trianoni és a *saint-germaini*⁷³ béke kisebbségvédelmi záradékait. Brit vélemény szerint kétséges, hogy bármilyen magyar kormány hatalomra tudna kerülni anélkül, hogy a békeszerződés revízióját a zászlajára ne tűzné.⁷⁴

Mindenképpen érdemes megemlíteni, hogy (főleg olasz sürgetésre) Magyarország felvette a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval 1934 februárjában. Ezzel a lépéssel szorosan összefügg, hogy a kisantant a januári zágrábi konferenciáján úgy döntött, hogy az erősödő német veszély miatt

⁷⁰ Juhász Gy.: Magyarország külpolitikája 1919–1945 i. m. 154.

⁷¹ Uo. 155–156.

⁷² TNA, FO–371–19523, 191.

⁷³ 1919. szeptember 10-én írta alá Ausztria és az antant hatalmak (Franciaország, Anglia, Olaszország).

⁷⁴ TNA, FO–371–19523, 192.

felveszi a diplomáciai kapcsolatot a szovjetekkel, amit a románok és a csehszlovákok meg is tettek.⁷⁵ A britek is beszámoltak a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatfelvételtől és arról is, hogy az első szovjet követ – *Petrovsky* – április 9-én adta át megbízólevelét a kormányszónak.⁷⁶

A britek kiemelték, hogy Louis Barthou francia külügyminiszter jelentős erőfeszítéseket tett belgrádi és bukaresti látogatásai alatt annak érdekében, hogy csillapítsa az ellentéteket a magyarok és a kisantant között, ugyanakkor egyértelműen a fennálló *status quo* mellett foglalt állást. Barthou pontatlan történelmi párhuzamokat vont Erdély és Elzász között, ami igen jelentős felháborodást váltott ki a magyarok körében. A britek szerint marseille-i meggyilkolását⁷⁷ nagy elégedettséggel vették tudomásul magyar politikai körökben.⁷⁸

Sándor jugoszláv királyt és Barthou külügyminisztert egy macedón terrorista gyilkolta meg, akit még ott helyben felkoncoltak. Négy tette társát (akik a horvát *usztasa*⁷⁹ szervezet tagjai voltak) azonban a francia rendőrség őrizetbe vette. Az óriási diplomáciai felháborodást kiváltó gyilkosság egyes száalai Magyarországra vezettek: mint kiderült, a négy *usztasa* tagot a jugoszláv határhoz közeli Jankapusztán képezték ki.⁸⁰ Már volt róla szó, hogy a magyar kormány stratégiai okokból anyagilag és más módon is támogatta a horvát szeparatista mozgalmakat. Még ha a magyar kormány tudott is a merénylet tervéről, a szervezésben biztos, hogy nem vett részt. Mivel a nyugati hatalmak és a kisantant nem akarták, illetve nem merték Olaszország és Németország felelősségét pedzegetni a gyilkosságban, ezért valószínűnek látszott, hogy a teljes felelősséget Magyarországra hárítják.⁸¹ A britek véleménye szerint is igen kényes helyzet alakult ki, mivel a gyilkosság egy rövid időre veszélybe sodorta Európa békéjét. A jelentés beszámolt Magyarország külpolitikai elszigeteltségéről, és a francia, csehszlovák és jugoszláv sajtóra hivatkozva megállapították, hogy a kisantant most minden lehetőséget megragad arra, hogy lerombolja Magyarországot külföldi presztízsét, ezzel pedig revizionista politikáját örökre ellehetetleníthetnek.⁸²

⁷⁵ Juhász Gy.: Magyarország külpolitikája 1919–1945 i. m. 158.

⁷⁶ TNA, FO–371–19523, 213.

⁷⁷ 1934. október 9-én a marseille-i kikötőben merénylet áldozata lett II. Sándor jugoszláv király és Louis Barthou francia külügyminiszter. A merénylettel a későbbiekben részletesebben is foglalkozom.

⁷⁸ TNA, FO–371–19523, 192.

⁷⁹ Horvátul „felkelést” jelent. Az önálló horvát államért küzdő emigráns szervezet.

⁸⁰ Juhász Gy.: Magyarország külpolitikája 1919–1945 i. m. 159.

⁸¹ Uo. 160.

⁸² TNA, FO–371–19523, 193.

A jelentés szerint a szigorúan cenzúrázott belgrádi sajtó módszeres lejárató kampányba kezdett a magyar miniszterelnök, külügyminiszter és a kormány más tagjai ellen. Gömbös kategorikusan visszautasított minden vádat, majd pedig azzal hergelte a kisantantot, hogy október 19-én Lengyelországba látogatott, ahol *Piłsudski* marsallal⁸³ tárgyalt. Bár *Piłsudski* ellenállása miatt semmiféle szerződést nem kötöttek, ebben a nemzetközi helyzetben az is nagy szó volt, hogy Magyarországnak sikerült egy kis támogatást szereznie, mivel a marsall megígérte, hogy Lengyelország sohasem fogja katonailag megtámadni Magyarországot.⁸⁴ A britek szerint Gömbös azért látogatott Varsóba, hogy szoros kulturális kapcsolatokat alakítson ki a két ország között.⁸⁵

Miután Jugoszlávia elkészítette a beadványát⁸⁶ a magyar kormánynak a marseille-i gyilkossággal kapcsolatos felelősségéről, Gömbösék attól tartva, hogy a bűnrészesség vádja még tovább rontja külföldön Magyarország hírért, arra kérték a Népszövetség Tanácsát, hogy minél előbb tárgyalják a jugoszláv beadványt. A hosszú és részletes jugoszláv memorandum kevés olyan dolgot tartalmazott, ami ne lett volna benne az ezt megelőző sajtóhadjáratban. Franciaország békítően próbált hatni a kisantra oly módon, hogy ne lehessen eközben azzal a váddal illetni, hogy cserbenhagyta szövetségeseit. A britek szerint Budapesten komoly aggodalmak voltak azzal kapcsolatban, hogy Jugoszlávia esetleg figyelmen kívül hagyja a Népszövetség Tanácsának határozatát és közvetlen fegyveres akcióval szerez elégtételt a sérelmeiért.⁸⁷

A jugoszláv beadvánnyal végül a Népszövetség Tanácsának 1934. december 10-i rendkívüli ülése foglalkozott. A tanács azt a határozatot hozta, hogy Magyarország állapíthatja meg alsóbb szerveinek felelősségét, valamint a büntetés mértékéről is maga dönthetett.⁸⁸

A britek kiemelik Anthony Eden⁸⁹ fontos közvetítő szerepét, mely semlegesítette a legérzékenyebb pontjait a magyar–jugoszláv ellentétnek, és mert sikerült egy olyan megoldást találnia, amely bár nem elégtette ki teljesen a vádló felet, ugyanakkor nem is mentette fel teljesen a vádlottat, mégis elfogadható volt a Népszövetség Tanácsának összes tagjának. Állítólag Kánya Kálmán csak

⁸³ József Klemens Pilsudski. Lengyel államférfi, tábornagy, a hadsereg vezetője, 1926–1935 között Lengyelország vezetője.

⁸⁴ *Juhász Gy.*: Magyarország külpolitikája 1919–1945 i. m. 160.

⁸⁵ TNA, FO–371–19523, 193.

⁸⁶ A Népszövetség Tanácsához.

⁸⁷ TNA, FO–371–19523, 193.

⁸⁸ *Juhász Gy.*: Magyarország külpolitikája 1919–1945 i. m. 161.

⁸⁹ Angol konzervatív politikus, diplomata, angol miniszterelnök 1955–1957 között.

nagy nehézségek árán tudta meggyőzni Gömböst, hogy elfogadjon egy olyan határozatot, amely legalább beismer némi felelősséget a magyar hatóságok gondatlanságát illetően. A magyar miniszterelnöknek szembe kellett néznie némi kritikával, amellyel az Alsóház Külügyi bizottsága illetve az ügygel kapcsolatban. A britek szerint a Jugoszláviában élő magyarokat ért atrocitások világosan rámutattak a helyzet helyi veszélyeire. Miután a jugoszláv kormány tömegesen utasította ki az országból a Jugoszláviában élő magyarságot, a magyar kormány panaszt tett a nyugati nagyhatalmaknál. A jugoszláv kormány látva a nagyhatalmak nemtetszését, leállította a magyarok deportálását.⁹⁰

A jelentés szerint a jugoszláv incidens világosan bebizonyította, hogy Magyarország legalább diplomáciai támogatásra számíthat Olaszországtól, Franciaországgal és a kisantanttal szemben. Kiemelték a magyar sajtó kritikáját a németek hideg és távolságtartó magatartásával szemben az ügygel kapcsolatban. A britek szerint ez volt a németek válasza arra, hogy Dollfuss meggyilkolása idején a magyarok az osztrákok mellé álltak.⁹¹ A másik ok pedig az úgynevezett hosszú kések éjszakájának⁹² igen negatív fogadtatása lehetett a magyar sajtóban. A britek szerint Kánya Kálmán igen negatív benyomásokkal tért haza Hitlerrel kapcsolatban Hindenburg temetéséről.⁹³ Kánya azt nyilatkozta, hogy Hitler semmilyen kielégítő biztosítékot nem tudott adni az Anschlussal kapcsolatban, ezért a továbbiakban nem tud komolyan vehető államférfiként tekinteni a *Führer*re.⁹⁴ Érdeemes kitérni arra, hogy a brit vélemény mennyiben változik Kányával kapcsolatban. Míg külügyministersége első felében egyértelműen németbarátként tekintenek rá, addig az 1936-os jelentésben már sokat finomodik a brit álláspont vele kapcsolatban: egy óvatos, elővigyázatos diplomataként tekintenek rá.⁹⁵

⁹⁰ TNA, FO-371-19523, 193.

⁹¹ A magyar kormány igen feszülten figyelte az ausztriai eseményeket. Egy esetleges német-olasz konfliktustól tartott, ami a végén jelenthette volna a fasiszta hatalmak összefogásába vetett hitének. Ezért Gömbös július 27-én üzenetet küldött Mussolininak, amiben igyekezett lebeszélni a *Ducét* bármifajta katonai beavatkozásról. – *Juhász Gy.*: Magyarország külpolitikája 1919–1945 i. m. 157–158.

⁹² 1934. június 30-án az NSDAP vezetése brutális gyilkosságsorozat keretében leszámolt a párt vélt vagy valós ellenségeivel. Többek között a *Sturmabteilung* (SA) vezetőjét, Ernst Röhmöt is meggyilkolták.

⁹³ Paul von Hindenburg. Német tábornagy, az első világháború egyik legjobb német katonai parancsnoka, a weimari köztársaság elnöke haláláig.

⁹⁴ TNA, FO-371-19523, 209.

⁹⁵ TNA, FO-371-21151, 201.

A jelentés szerint a magyarok egyáltalán nem biztosak benne, hogy Ausztria sokáig ellen tud még állni a német terjeszkedésnek, és nincs már messze az az idő, mikor a németek annyira megerősödnek, hogy ők diktáljanak Közép-Európában. Ebben az esetben Magyarország sorsa a németekhez fűződő kapcsolaton fog múlni, nem pedig az olaszokéhoz.⁹⁶

A britek érdekes adalékot szolgáltatottak azzal kapcsolatban, hogy Gömbös miniszterelnök pozíciója talán nem is olyan szilárd, mint azt mindenki gondolná. Beszámoltak egy szóbeszédről, miszerint Gömbös kapcsolata annyira megromlott az év közben Horthyval, hogy a kormányzó már felvette a kapcsolatot Keresztes-Fischer Ferencsel,⁹⁷ hogy szükség esetén hajlandó lenne átvenni a kormányrudat.⁹⁸

A királykérdést illetően az év elején felröppent a hír a britek szerint, hogy Habsburg Ottó össze akarják házasítani az olasz király⁹⁹ egyik leányával. Ez a hír újabb impulzust adott a magyar legitimista mozgalom számára. Ugyanakkor a higgadtabb legitimisták is tisztában vannak azzal, hogy a kisantant belegyezése nélkül úgysem lehet Habsburg-restauráció, és Románai, Csehszlovákia és Jugoszlávia csak abban az esetben bólintana rá a restaurációra, ha Magyarország lemondana a trianoni béke revíziójáról. Ellenben egy olyan uralkodó személye teljesen elfogadhatatlan a magyarok számára, aki önként lemond a revízióról. Ezért a britek véleménye szerint ez az egész kérdés egy ördögi kör, amelynek nincs megoldása a jelen helyzetben.¹⁰⁰

A magyar–angol kapcsolatok terén nem történt komolyabb változás 1933-hoz képest, állapítja meg a jelentés. A két ország viszonya ugyanolyan szívélyes maradt, mint a korábbiakban. A britek véleménye szerint a magyarok még mindig abban a hitben ringatják magukat, hogy Nagy-Britannia pozitívan viszonyul a revízió kérdéséhez, és előbb-utóbb aktívan támogatni fogják azt. Azonban a százhatvannyolc brit alsóházi képviselő által aláírt határozat még mindig nem került vitára az Alsóházban, és akárhányszor határozott állásfoglalást akarnak kicsikarni ebben a témában, az angol kormány rendszerint kitérő választ ad.¹⁰¹

A jelentés kiemeli, hogy a magyarok nagyon hálásak voltak Anthony Edennek, amiért vállalta a marseille-i merénylet utáni közvetítő szerepet a

⁹⁶ TNA, FO–371–19523, 194.

⁹⁷ Országgyűlési képviselő, előbb a Károlyi-, majd a Gömbös-kormány belügyminisztere.

⁹⁸ TNA, FO–371–19523, 194.

⁹⁹ Az olasz király ekkor III. Viktor Emánuel volt, aki 1900 és 1946 között uralkodott.

¹⁰⁰ TNA, FO–371–19523, 201.

¹⁰¹ Uo. 204.

magyarok és jugoszlávok között. Ezután a britek megállapították, hogy az angol sajtó igen objektív, sőt talán érdektelen a magyar kérdésekkel kapcsolatban, kivéve a *Daily Mail*.¹⁰² A jelentés azzal zárja ezt a témát, hogy az előző évhez megszokott módon özönlettek az angol vendégek Magyarországra, amit a magyar kormány azzal is serkentett, hogy május 1. és szeptember 31. között egyoldalúan felfüggesztette a vízumkötelezettséget Anglia irányában.¹⁰³

Az olasz–magyar kapcsolatokhoz annyit fűznek hozzá a britek, hogy Magyarország 1934-ben is előtérben tartotta az olasz barátságot. Cserébe, hogy Olaszország nyíltan támogatta a magyar revíziót, és segédkezett a magyar újrafegyverkezésben – megsértve ezzel a trianoni békeszerződés rendelkezéseit –, Magyarország kész volt Olaszországot szinte mindenben támogatni. A britek szerint Mussolini a magyarok szemében az egyetlen olyan európai államférfi, aki nem követhet el hibákat, ráadásul Gömbös személyesen is csodálta a *Ducét* és az olasz fasizmust.¹⁰⁴ Jól jellemzi a magyar politikát, hogy miközben az olaszoknak udvaroltak, a németekkel is fenn akarták tartani a baráti kapcsolatot. A britek szerint erre jó példa az, hogy amikor Gömbös miniszterelnök visszatért Budapestre a római jegyzőkönyv megkötése után, egyből sietett is a német követhez,¹⁰⁵ hogy biztosítsa arról, hogy semmiféle németellenes éle nem volt a frissen megkötött szerződésnek. Gömbös azzal folytatta, hogy a római jegyzőkönyv nem egy új politikai csoportosulás, senki ellen sem irányul, és bármilyen országot szívesen látnak benne, mely szeretne együttműködni velük.¹⁰⁶

A britek szerint Gömbös november 5-i második római látogatását két dolog idézhette elő. Egyrészt a magyarok azon féelme, hogy az olasz–francia közeledés hatására esetleg Olaszország visszavonhatja a revízió támogatását, másrészt pedig, hogy elérjék az olaszok fegyveres támogatását a jugoszlávok ellen, ha esetleg odáig fajulna a helyzet.¹⁰⁷

Végül megállapították a britek, hogy a római jegyzőkönyv megkötése egyértelműen az olaszok számára volt a legelőnyösebb. A britek szerint, ha azt nézzük, hogy az olaszok ellenezték a nemzetiszocializmus térnyerését

¹⁰² Ezen nem csodálkozhatunk, hiszen a *Daily Mail* Lord Rothermere érdekltségébe tartozott. Ebben a lapban jelent meg 1927. június 21-én a brit sajtómágnás híres cikke, „Magyarország helye a nap alatt” címmel, mely a trianoni békeszerződés igazságtalanságát és a revízió szükségességét taglalta.

¹⁰³ TNA, FO–371–19523, 204.

¹⁰⁴ Uo. 205.

¹⁰⁵ Hans Georg von Mackensenhez, aki 1933–1937 között teljesített Budapesten szolgálatot.

¹⁰⁶ TNA, FO–371–19523, 206.

¹⁰⁷ Uo. 206–207.

Ausztriában, és Hitlernek és Mussolininek nem sikerült Straban jó személyes kapcsolatot kiépíteniük egymással, akkor ezek a jelek egyértelműen arra utalnak, hogy romlottak az olasz–német kapcsolatok. Ugyanakkor a magyar–olasz kapcsolatok szerintük egyértelműen javultak, elég csak arra gondolni, hogy a jugoszláv–magyar konfliktus idején az olaszok milyen határozottan álltak ki a magyarok mellett.¹⁰⁸

A francia–magyar viszonyt illetően a britek kiemelték, hogy Magyarország továbbra is tisztában van azzal, hogy a franciák barátságára ugyanolyan szükségük van, mint a többi nagyhatalom barátságára, ugyanakkor a magyarok mindig hozzátették, hogy az esetleges baráti viszony kialakulásának mindig is gátat fog vetni a revízió problémája. Az év első felében javulás volt megfigyelhető a francia–magyar viszonyban, mivel Magyarországra látogatott egy francia szenátor és tizenkét képviselő. A javuló tendenciát egyből visszavetette Louis Barthou külügyminiszter már említett nyilatkozata, melynek lényege az volt, hogy Erdély mindig is román tartomány volt, ezért a trianoni békét követően jogosan került Romániához. Barthou kijelentése után négy napig őrizte a budapesti francia követséget a magyar rendőrség, akkora volt a felháborodás.¹⁰⁹ A magyar kormány válaszként minden francia parlamenti képviselőnek küldött egy fordítást azokból a magyar felszólalásokból, melyek a magyar Parlamentben hangzottak el 1871-ben, elítélve Elzász-Lotharingia német annexióját. A jelentés kitért arra, hogy a magyar kormány a marseille-i merénylettel kapcsolatban a francia rendőrséget tartotta felelősnek, mivel szerintük túl laza volt a védelem, és nem tettek meg mindent azzal kapcsolatban, hogy megakadályozzák a merényletet.¹¹⁰

A britek végül még megemlítik, hogy Gaston Maugras személyében új francia követ érkezett Magyarországra december 10-én, miután Louis Mathieu de Vienne – aki minden tőle telhetőt megtett a magyar–francia kapcsolatok javítása érdekében – lemondott posztjáról Barthou nyilatkozata után.¹¹¹

A magyar–német viszonyban kapcsolatban kiemelték a britek, hogy a magyar közvélemény egy fontos része kritikus, szkeptikus, sőt ellenséges a Harmadik Birodalommal szemben, ugyanakkor a magyar kormány hivatalos álláspontja a jó kapcsolatok fenntartása a németekkel. A britek szerint ez a politika három alapvető felismerésen alapszik. Egyrészt, nem lehet figyelmen kívül hagyni vagy rosszban lenni egy hetvenmillióس nemzettel, amely bármikor bekebelezheti

¹⁰⁸ Uo. 207.

¹⁰⁹ Uo. 207–208.

¹¹⁰ Uo. 208.

¹¹¹ Uo. 208.

Ausztriát, és ez esetben egyből határos lenne Magyarországgal. Másrészt mindkét ország közös érdeke a békerendszer felülvizsgálata és szétzúzása. Harmadrészt pedig az aktuális gazdasági szituációtól eltekintve, mindig is Németország lesz Magyarország számára a legfontosabb gazdasági partner. Bár Gömbös egész évben nagyon óvatosan nyilatkozott az anchlussal kapcsolatban, és mindig hangsúlyozta németbarátságát, egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy erőlyesen fellépjen a náci doktrínák beszívargása ellen az országba.¹¹²

Hermann Göring¹¹³ Athénból és Belgrádból hazafelé repülve május 24-én megállt Budapesten. A britek szerint ennek a látogatásnak a magyarok különösen örültek, mivel attól féltek, hogy a római jegyzőkönyv aláírásával romlik majd a magyar–német viszony. Attól is tartott a magyar kormány, hogy a németek esetleg szorosabb viszonyt akarnak kiépíteni Jugoszláviával.¹¹⁴

A britek szerint a június 30-ai hosszú kések éjszakája undort váltott ki a magyar közvéleményből, és jelentősen lejáratta a hitleri rezsimet. Az első reakciónk a főként zsidó tulajdonban levő újságoknak az volt, hogy heves támadást intéztek a nemzetiszocializmus ellen, és még a hivatalos kormánylapban is megjelent egy cikk, mely a franciákhoz való közeledést szorgalmazta. Egy hónappal később már a kormányközeli sajtó élesen elítélte mindenfajta németellenes kirohanást, és egy reggeli lapot fel is függesztettek harminc napra, amiért mocskolódo cikket jelentetett meg Hitlerről. A britek kiemelték, hogy Gömbös kihasználta Hitler megtépzott tekintélyét, és július 17-én feloszlatta az összes nemzetiszocialista gyökerű formációt Magyarországon.¹¹⁵

December 13-án két ellenzéki képviselő is elítélte az Alsóházban a kormány németbarát politikáját. Szerintük a német orientációnak több ok miatt nem volt semmi hozadéka. Egyrészt Németország a marseille-i merénylet után Jugoszláviát támogatta Magyarországgal szemben. Másrészt gazdaságilag eddig semmilyen haszonnal nem járt a németbarátság. Harmadrészt Hitler hiába támogatta részben a magyar revíziós politikát, ez már nem ér semmit, mivel tízéves békét kötött Lengyelországgal, és lemondott Elzász-Lotaringiáról.¹¹⁶

Az osztrák–magyar kapcsolatot illetően a jelentés kiemeli a februári szociáldemokrata felkelést Ausztriában.¹¹⁷ A magyar kormány nagyon megjegyezte

¹¹² Uo. 208.

¹¹³ Porosz miniszterelnök, a német légierő (*Luftwaffe*) parancsnoka, a Harmadik Birodalom második legfontosabb embere.

¹¹⁴ TNA, FO–371–19523, 209.

¹¹⁵ Uo. 209.

¹¹⁶ Uo. 210.

¹¹⁷ 1934. február elején sorban letartóztatták a *Schutzbund* (a szocdemek félkatonai szervezete)

hír hallatán, és örömmel nyugtázta a gyors leverését a felkelésnek. Ugyanakkor a magyar sajtó azt írta, hogy Ausztria igazi ellenfele nem a szociáldemokrácia, hanem a nemzetiszocializmus. A sajtó azt is tudni vélte, hogy a felkelők csehszlovák fegyverekkel harcoltak. A britek kiemelték, hogy a magyar kormány nyugodt és visszafogott maradt a felkelés ideje alatt, és Kánya külügyminiszter határozottan cáfolta az angol követnek azokat a pletykákat, miszerint a magyar hadsereg azt tervezte, hogy bevonul Bécsbe, és segít leverni a felkelést.¹¹⁸

Végezetül pedig a jelentés megemlíti, hogy a magyar sajtó és közvélemény együttérzését és sajnálatát fejezte ki Dollfuss meggyilkolásával kapcsolatban, ugyanakkor nagyon vigyáztak arra, hogy ne kerüljön szóba az, hogy nemzetiszocialisták ölték meg a kancellárt.¹¹⁹

Az 1935-ös jelentés Magyarországról

Az 1935-ös jelentést már Sir Geoffrey George Knox, az új budapesti követ állította össze. Az elején leszögezték, hogy Magyarország számára eseménytelenül telt az 1935-ös esztendő. A politikai életben Gömbös miniszterelnök dominált, aki ebben az évben bizonyítékát adta a britek szerint, hogy kellő államférfiúi képességgel rendelkezik, bár nagyravágyó és népámító. Megjegyezték, hogy Gömbös viselkedése kezd emlékeztetni ahhoz, ahogyan Hitler viselkedett karrierje kezdetén.¹²⁰

A tavaszi választások megerősítették pozícióját, de a jelentés szerint jelentős sikereket csak a nyílt szavazású választókerületekben tudott elérni.¹²¹ A választások eredményeként a kormánypárton belül jelentős mértékben csökkent a konzervatív, Bethlen-hívő képviselők száma, ami határozott jobbratolódással járt együtt. Gömbös a tábornoki karhoz is hozzányúlt, és a rangban előre lépő tisztek már az ő feltétlen híveinek számítottak. A középszintű igazgatásban a vezérkari tisztekre támaszkodott, akiket az államvezetés legfontosabb funkcionáriusainak tekintett.¹²² A britek megállapították, hogy bár Gömbös népszerűtlensége emelkedett, mindazonáltal pozícióját semmi sem fenyegette. A kormány törvényhozó aktivitása megmaradt, ugyanakkor a lényeges

vezetőit. Február 13-án Linz iparváros *Schutzbund* vezetői fegyvert ragadtak, másnap pedig Bécsben is elindult a harc. A hadsereg és a szélsőjobb egységei felkészülten vártak erre és a szervezett ellenállás pár nap alatt összeomlott.

¹¹⁸ TNA, FO-371-19523, 211.

¹¹⁹ Uo. 212.

¹²⁰ TNA, FO-371-20396, 213.

¹²¹ Uo. 213.

¹²² *Fülöp Mihály – Sipos Péter: Magyarország külpolitikája a XX. században.* Bp. 1998. 164.

kérdésekben nem történt előrelépés, gondoljunk csak a régóta ígért választási- és agrárreformra.¹²³

A magyar külpolitikát ebben az évben külső történések befolyásolták leginkább – állapították meg a britek. 1935. március 16-án Németország bevezette az általános hadkötelezettséget, ezzel egyoldalúan felrúgva a versailles-i békeszerződés katonai rendelkezéseit.¹²⁴ A britek szerint ez a lépés megemelte Németország befolyását Magyarországon, és egyes politikai körök már arról fantáziáltak, hogy a magyar revíziós követelések is realizálódhatnak ennek hatására. Ugyanakkor a józanabbul gondolkodó magyar értelmiségi körök fenntartásokkal kezelték a németekhez való közeledést, és figyelmeztettek, hogy előbb-utóbb Németország Magyarország függetlenségére is veszélyt lesz.¹²⁵ A magyarok többsége azonban – beleértve Gömbös miniszterelnököt, a hadsereg tisztikarát, a fiatalabb generációkat és mindazokat, akik érzelmeiből közelítenek a politikához –, úgy tekintettek a németek ellenszegülésére, mint a „békeszerződés béklyóinak szimbolikus szétzúzására”.¹²⁶ Ugyanakkor a jelentés szerint Németország addig nem akar komolyabb bonyodalmakba bocsátkozni Európában, amíg hadseregét újra fel nem fegyverzi. A britek azt is hozzáfűzték, hogy a magyar kormány a német hírek hallatán egyből biztosította az angolokat, hogy nem akarják Németország példáját követni ebben a kérdésben, és Gömbös miniszterelnök sem fog változtatni politikájának eddigi irányvonalán.¹²⁷ Sőt a magyarok egyenesen a Népszövetségen keresztül tervezik külpolitikai követeléseiket rendezni.¹²⁸

1935. január 7-én bekövetkezett az, amittől a magyarok már régóta tartottak: Rómában megszületett az olasz–francia megegyezés. Nem is a szerződés létrejöttének a ténye, hanem a tartalma okozott megrökönyödést Magyarországon.¹²⁹ A megállapodás Közép-Európára vonatkozó része Ausztria

¹²³ TNA, FO–371–20396, 213.

¹²⁴ Juhász Gy.: Magyarország külpolitikája 1919–1945 i. m. 163.

¹²⁵ Gondoljunk csak Peyer Károly Alsóházban elhangzott beszédére, melyben óva intette a kormányt, hogy „csatlakozzék egy olyan irányzathoz, amely Európában újabb háborús veszedelmeket idéz fel”, és komoran emlékeztetett arra, hogy Magyarország „a múltban is, meg a világháború alatt is szerencsétlenül választotta meg a maga szövetségeseit.” – Pritz P.: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula külpolitikája idején i. m. 217.

¹²⁶ TNA, FO–371–20396, 213.

¹²⁷ Ezt a megállapításukat Gömbös választási beszédére alapozták a britek. Ugyanakkor érdemes fenntartásokkal kezelni ezt az információt, hiszen Gömbös május végén már ennek éppen az ellenkezőjét mondta. Erre a későbbiekben külön ki fogok térni.

¹²⁸ TNA, FO–371–20396, 216.

¹²⁹ Pritz P.: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula külpolitikája idején i. m. 191.

függetlenségének a megóvására vonatkozott. A tervek szerint Ausztria, Csehszlovákia, Magyarország, Németország, Jugoszlávia és Olaszország között jönné létre az egyezmény, amelyhez csatlakozhatna Anglia, Franciaország, Lengyelország, Románia és később, ha a helyzet úgy kívánná, más államok is.¹³⁰ „[...] Ezen államok elsősorban is kölcsönös kötelezettséget fognak vállalni arra nézve, hogy egymás belügyeibe bele nem avatkoznak, és távol tartják magukat minden olyan agitáció, propaganda és beavatkozási kísérlet kezdeményezésétől és támogatásától, amely az egyes szerződő államok területi integritását avagy politikai és társadalmi rendjének erőszakos megbontására irányul.”¹³¹ Ez a tervezet természetesen elfogadhatatlan volt Magyarország számára, hiszen tartalmazta az egymás ügyeibe való be nem avatkozást, és az érdekelt államok integritásának tiszteletben tartását is. A magyar tiltakozás ellenére Mussolini lényegében ebben a formában fogadta el a Duna-paktum tervét.¹³² Kánya külügyminiszter 1935. május 6-án, a római jegyzőkönyvet aláíró államok külügyminiszteri értekezletén kijelentette, hogy ragaszkodik ahhoz, hogy a megállapodás továbbra is biztosítsa a magyar revíziós politika folytatását.¹³³

A britek szerint Magyarország feltételekhez kötötte a Duna-paktum támogatását. Egyrészt ne kezeljék többé legyőzött országgént, másrészt a fegyverkezés terén is egyenjogúságot akart kiharcolni magának. Harmadrészt pedig – mint már utaltam rá – nem volt hajlandó lemondani revíziós politikájának folytatásáról, és a trianoni békében szereplő kisebbségvédelmi jogok gyakorlatba való átültetését követelte a kisantanttól. Azt is kérte, hogy a szerződés végleges szövegében ne szerepeljen semmilyen kölcsönös segítségnyújtási rendelkezés, és egy esetleges Habsburg-restauráció kérdésébe ne legyen beleszólása a kisantantnak.¹³⁴ Miután Németország és Jugoszlávia is elfogadhatatlannak tartotta a megállapodást, a Duna-paktum terve végül lekerült a napirendről.¹³⁵

A britek véleménye szerint a Duna-paktum jó lehetőséget biztosított volna a Duna-medence országai számára, hogy kapcsolataik terén javulás álljon be. A szerződéssel kapcsolatban néhány ország szándéka nyilvánvalóvá vált: Olaszország és Franciaország fő célja Ausztria függetlenségének biztosítása volt. Ugyanakkor a két ország különböző okokból ragaszkodott az osztrák

¹³⁰ Juhász Gy.: Magyarország külpolitikája 1919–1945 i. m. 162.

¹³¹ Pritz P.: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula külpolitikája idején i. m. 191.

¹³² Mussolini döntésében szerepet játszott az az érdeke is, hogy afrikai terjeszkedési terveihez elnyerje Franciaország beleegyezését.

¹³³ Juhász Gy.: Magyarország külpolitikája 1919–1945 i. m. 164.

¹³⁴ TNA, FO–371–20396, 215.

¹³⁵ Juhász Gy.: Magyarország külpolitikája 1919–1945 i. m. 164.

függetlenséghez. Franciaország a Harmadik Birodalom délkeleti terjeszkedését a kisantant támogatása és fenntartása mellett ezzel akarta gátolni. Olaszország viszont Ausztria és Magyarország patrónusának szerepében kívánt tetszelegni, hiszen szüksége volt a későbbiekben a két ország támogatására.¹³⁶

Gömbös miniszterelnöknek az év folyamán sok külpolitikával kapcsolatos megnyilvánulása volt, állapították meg a britek. A magyar külpolitikát illetően leszögezte a miniszterelnök, hogy az ország számára a Róma–Bécs–Varsó–Berlin–Budapest tengely kínál stabilitást. Ebben a kérdésben egyedül az „oszt-rák probléma” jelent akadályt. Magyarország ennek megoldásának irányába gondolkodott, ugyanakkor a fennálló német–olasz ellentét ekkor még kizárt bármifajta ötoldalú megegyezést.¹³⁷

A britek szerint látványos javulás állt be az év során a magyar–német kapcsolatok terén, az olasz–magyar kapcsolatok kárára. Gömbös sűrűn hangsúlyozta az európai helyzet instabilitását, ezért Magyarországnak szerinte nagyon óvatos és körültekintő politikát kell folytatnia. Ugyanakkor meg volt győződve afelől, hogy Közép-Európai problémáit csak Magyarország részvételével lehet rendezni.¹³⁸

A britek szerint a magyarok még ebben az évben is pozitívan viszonyultak a Népszövetséghez, remélték, hogy a szervezet előbb-utóbb felhagy a háborúban győztes hatalmak érdekeinek a képviselésével. Kiemelték, hogy a magyar kormány még elképzelhetőnek tartotta, hogy a Népszövetségen keresztül orvosolják a trianoni béke döntéseit.¹³⁹

A miniszterelnök külpolitikai kijelentései általában az egész magyar közvélemény véleményét tükrözték, kivéve a német és olasz orientációval kapcsolatban. Ugyanakkor sok magyar véleményformáló sürgette a minél szorosabb kapcsolatok kiépítését Nagy-Britanniával, még annak tudatában is, hogy a kapcsolatok fejlődése a két ország között nem csak a magyarokon múlik.¹⁴⁰

Miután Mussolini már 1935 januárjában megszerezte a franciák támogatását¹⁴¹ a készülő afrikai kalandjához, nyáron megkezdte a közvetlen előkészületeket terve megvalósításához. Mussolini, hogy „hátát” biztosítsa, amíg Afrikában hadakozik, megkísérelte csökkenteni ellentéteit Németországgal. Az olasz–német kapcsolat javulásának jelei már májusban megmutatkoztak, hiszen a két

¹³⁶ TNA, FO-371-20396, 214.

¹³⁷ Uo. 214.

¹³⁸ Uo. 214.

¹³⁹ Uo. 213.

¹⁴⁰ Uo. 214.

¹⁴¹ Többek között a Duna-paktum által.

ország között megbeszélések kezdődtek az osztrák kérdésről, és egyezményben állapodtak meg az egymás elleni sajtótámadások beszüntetéséről. Ezek a folyamatok arra buzdították Mussolinit, hogy a növekvő brit nyomás ellenére is belevágjon az Etiópia (Abesszínia) elleni háborúba.¹⁴² Mussolini október 2-án éjjel adta ki a támadási parancsot csapatainak. A Népszövetség október 7-én agresszornak minősítette Olaszországot, és gazdasági szankciókat vezetett be ellene, amit Magyarország nem szavazott meg. A jelentés szerint Magyarország még az angolok intése ellenére sem tudta megállni, hogy az „olaszok lovagias barátjának” szerepében pózoljon.¹⁴³ Ugyanakkor azt is kiemelték a britek, hogy Magyarországnak nagy dilemmát okozott ennek az egész helyzetnek a kezelése, mivel nem akarták kivívni a Népszövetség (és főleg Anglia) nemtetszését, ellenben az olaszok jóindulatát sem akarták elveszíteni. A magyar közvélemény nem volt egyhangú ebben a kérdésben, és a magyar üzleti körök egy része meg volt győződve afelől, hogy a jóindulatú semlegesség Olaszország irányában egyenértékű azzal, hogy Magyarország „rossz lóra tett”.¹⁴⁴

A britek a magyar újrafegyverkezés kérdésére is kitértek, Gömbös miniszterelnök május végén elhangzott parlamenti beszédét hozva fel példaként. Ebben a felszólalásában fejtette ki a miniszterelnök, hogy nem azért akar fegyverkezési egyenjogúságot kiharcolni Magyarország számára, mert háborút akarna kirobbantani, hanem mert morális kérdésként tekint erre, és bízik a Népszövetség és a nyugati nagyhatalmak támogatásában. Ugyanakkor hozzátette, hogy Magyarország türelme egyre fogy, és sajnálatos lenne mindenki számára, ha az országnak a saját kezébe kellene vennie a kezdeményezést ebben a témában.¹⁴⁵ Magyarország általános hadkötelezettséget akar bevezetni, de egyszerre csak két korcsoportot hívna be, két év szolgálati idővel. A magyarok ragaszkodtak ahhoz, hogy olyan színvonalú fegyverekkel szerelhessék fel a hadseregüket, mint amilyenekkel az antant államok hadseregei rendelkeztek. A britek hozzátették, hogy ha a magyar hadsereget a kisantantéhoz arányos módon tölténék fel, akkor az százezer katonát jelentene, bár már így is hatvan-hetvenezer fős a Magyar Honvédség, ami pont a duplája a trianoni béke által engedélyezett létszámnak. A jelentés megállapította, hogy félmillió tartalékos már kiképeztek, és a tiltott fegyverzet egy részét is már beszerezték. Végül leszögezték, hogy egy százezer fős hadsereg teljes felfegyverzése meghaladja Magyarországnak jelenlegi pénzügyi lehetőségeit.¹⁴⁶

¹⁴² Juhász Gy.: Magyarország külpolitikája 1919–1945 i. m. 164.

¹⁴³ TNA, FO–371–20396, 213.

¹⁴⁴ Uo. 214.

¹⁴⁵ Uo. 216.

¹⁴⁶ Uo. 217.

A revízióval kapcsolatban kiemelték a britek, hogy egész évben úgy érezték a magyarok, hogy a megvalósulásának a napja egyre közelebb van. Ezt a véleményüket egyrészt a márciusi német sorkötelezettség helyreállítására, másrészt pedig az angol-német flottaegyezmény¹⁴⁷ megkötésére alapozták. Sir Robert Gower,¹⁴⁸ brit alsóházi képviselő az év vége felé üzenetet küldött a magyar sajtónak, melyben kijelentette, hogy az úgynevezett „Közép-Európa” csoport újra felállt az újraválasztott brit Alsóházban, és a trianoni béke revízióját fogják továbbra is támogatni.¹⁴⁹

Belpolitikai oldalról nézve a revíziót, a britek nagyon éles véleményt fogalmaztak meg. Szerintük ugyanis a kormány nagyon jól használta ki a revízió hangoztatásának előnyeit, mert így el tudta terelni a magyar nép figyelmét a még mindig középkori jellegű kormány visszaságairól és hibáiról. A revízió annyira előtérbe volt helyezve a magyar politikában, hogy Gömbös, még ha akarná, sem tudná visszafogni, pedig – a britek szerint – szükség lenne erre, olyan rossz a kapcsolat Magyarország és a kisantant között.¹⁵⁰

A magyar–angol viszonytal kapcsolatban leszögezték a britek, hogy ez az év eseménytelenül telt. Az olasz–etióp háború kapcsán megjegyezték, hogy a magyar Külügyminisztérium sajtóirodája a háború idején határozottan visszafogta a magyar sajtóban az olaszbarát megnyilvánulásokat, mivel elbizonytalanodás érződött azzal kapcsolatban, hogy az olaszok támogatása megéri-e Magyarországnak a kialakult kedvezőtlen nemzetközi helyzetben. Antal István,¹⁵¹ a miniszterelnök sajtóirodájának vezetője kijelentette – miután nyilvánvalóvá vált, hogy a brit közvélemény teljes mértékben elítéli az olasz agressziót, és teljes mellszélességgel a Népszövetség döntése mögött áll –, hogy Magyarország csak azért nem szavazta meg az olasz gazdasági szankciókat, mivel nem árulhatta el szövetségesét. Antal hozzátette, hogy megérti az angolok

¹⁴⁷ 1935. június 18-án írták alá a felek. Az egyezmény Nagy-Britannia részéről a „megbékítési” politika első terméke. A kétoldalú megállapodás hatályon kívül helyezte a versailles-i békeszerződés V. részének 181–197. cikkeit. Az egyezmény 35:100 arányban állapította meg a német tengeri erőknél és a Brit Nemzetközösség tagjai összes tengeri erőinek egymáshoz való viszonyát, a tengeralattjárók tekintetében pedig Anglia elismerte az egyenlő arányt, jöllehet Németország kötelezte magát, hogy tengeralattjáró-flottája építésében nem fogja túlhaladni a brit tengeralattjáró-flotta 45 százalékát. – 20. századi egyetemes történet. I. kötet. Szerk. Németh István. Bp. 2005. 63.

¹⁴⁸ Konzervatív politikus, aki 1924–1945 között tagja a brit Alsóháznak.

¹⁴⁹ TNA, FO–371–20396, 217–218.

¹⁵⁰ Uo. 218.

¹⁵¹ Politikus, országgyűlési képviselő, a Turul Szövetség egyik vezetője. A Kállay-kormány tárca nélküli nemzetvédelmi propagandaminisztere, majd a Sztójay-kormány igazságügy-, illetve vallás- és közoktatásügyi minisztere.

azon törekvését, hogy békét teremtsenek. A britek nagy jelentőséget tulajdonítottak ennek a nyilatkozatnak, mivel Antal eddig egyértelműen olaszpárti volt. Ha már az ő véleményében is változás állt be, az csak annak tudható be, hogy Gömbös közvetlen környezete is hasonlóan gondolkodik.¹⁵²

Végül a britek megemlítették, hogy Wales hercege¹⁵³ 1935-ben kétszer is Magyarországra látogatott. Először február 20–24. között, másodszor pedig szeptember 11–16. között. Látogatásai alatt találkozott Gömbös miniszterelnökkel, Kánya külügyminiszterrel és Horthy kormányzóval, akikkel informális megbeszéléseket folytatott. A britek megállapítják, hogy a magyar sajtó hatalmas lelkesedéssel fogadta érkezését.¹⁵⁴

A magyar–német viszonyt illetően, a britek határozott javulásról számoltak be. Ez több különböző dolog együttes hatásának tudható be. Egyrészt a már sokszor emlegetett német általános hadkötelezettség bevezetésének, másrészt a francia–szovjet paktum megkötésének,¹⁵⁵ harmadrészt pedig az olasz–etióp háborúnak, utóbbi miatt ugyanis hirtelen kellemetlen lett az olaszbarátság.¹⁵⁶

Május 24-én Budapestre látogatott Hermann Göring. A britek szerint hivatalosan csak „kikapcsolódás céljából”¹⁵⁷ érkezett Magyarországra, azonban a valós indok az lehetett, hogy segítsen a magyar–jugoszláv kapcsolatok fejlesztésében, és leválassa Jugoszláviát a kisantról.¹⁵⁸ Göring állítólag egy magyarországi német repülőbázis létesítését is el akarta érni.¹⁵⁹

A britek azt feltételezték, hogy küszöbön áll egy német–magyar katonai együttműködés elfogadása. Abból indultak ki, hogy Milch német légügyi államtitkár is Magyarországra látogatott. Nem tudták pontosan, hogy miről lehetett szó, de egy magyar–német légügyi együttműködésre gyanakodtak

¹⁵² TNA, FO–371–20396, 218–219.

¹⁵³ VIII. Edward néven lépett trónra, igaz, csak rövid időre.

¹⁵⁴ TNA, FO–371–20396, 219.

¹⁵⁵ 1935. május 2-án Franciaország és a Szovjetunió kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötött, mely egyúttal garantálta Csehszlovákia területi integritását is (ami gyakorlatban nem volt kivitelezhető, mivel mind Románia, mind pedig Lengyelország mereven elzárkózott attól, hogy lehetővé tegye a Vörös Hadsereg átvonulását Csehszlovákia felé. Ennek az elzárkózásnak komoly alapja volt, mivel mindkét ország jelentős területeket szakított ki a cári Oroszországból, melyekről a Szovjetunió nem mondott le.) Ez volt a francia és szovjet „válasz” az 1934. január 26-án kötött német–lengyel megnemtámadási és konzultációs szerződésre. – *Henry Kissinger: Diplomácia.* Bp. 2008. 292.

¹⁵⁶ TNA, FO–371–20396, 219.

¹⁵⁷ A jelentés a „pleasure trip” kifejezést használja.

¹⁵⁸ TNA, FO–371–20396, 219.

¹⁵⁹ *Pritz P.*: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula külpolitikája idején i. m. 217.

Csehszlovákia ellen, bár azt sem zárták ki, hogy egy teljes katonai együttműködésről tárgyaltak.¹⁶⁰

Az olasz-magyar viszonyt illetően megjegyzik a britek, hogy az olasz–etióp háborúig minden a legnagyobb rendben volt. Ezen nem változtatott az olasz–francia kibékülés és az olasz–jugoszláv viszony sem. A magyarok azzal magyarázták ellenszavazatukat az olasz gazdasági szankciókkal kapcsolatban, hogy Magyarország túlságosan függ Olaszországtól gazdasági téren. Ez volt pár napig az álláspont, de a magyar közvélemény és a parlamenti képviselők egy része is hevesen támadta ezt az álláspontot. A britek szerint Gömbös miniszterelnök és Kánya külügyminiszter olaszok melletti szimbolikus kiállása a teljes magyar kormány nemtetszését vonta maga után.¹⁶¹

A francia–magyar kapcsolatból annyit emelnek ki a britek, hogy szeptemberben tíz francia parlamenti képviselő látogatott Magyarországra a családjával. Az év vége felé közülük páran felszólaltak a francia Parlamentben támogatva a magyar revíziót.¹⁶²

A magyar–szovjet viszonyt illetően kiemelte a jelentés, hogy a magyar kormány egyáltalán nem fogadta jól a májusi francia–szovjet szerződést, mivel attól tartottak, hogy a Szovjetunió politikai téren megjelenik Közép-Európában.¹⁶³

A britek kiemelték, hogy a magyar–német javuló kapcsolatok hatására lengyel–magyar közeledés történt ebben az évben. Ez abban is megnyilvánult, hogy márciusban a lengyel légió tiszteletére emlékművet állítottak Budapesten.¹⁶⁴

A magyar–osztrák kapcsolatok ebben az évben is igen barátságosak maradtak. Kánya külügyminiszter azt mondta Sir Patrick Ramsaynek, hogy Magyarország nem fog beavatkozni az Anschluss esetén. Ezt el is hitték a britek, hiszen ha a nyugati hatalmak sem avatkoznának be, az Magyarország malmára hajtaná a vizet. Csehszlovákia erős zavarban lenne, Jugoszlávia és Románia pedig megbénulna, a britek szerint. Ezzel a revízió a napi politika szintjére lenne emelve. Ugyanakkor a józanabbul gondolkodó magyarok felismerték a veszélyt, amit az Anschluss jelentene Magyarország függetlenségére nézve.¹⁶⁵

November végén Gömbös miniszterelnök és Kánya külügyminiszter Bécsbe látogatott. A britek szerint azért repültek az osztrák fővárosba, hogy egyeztessék

¹⁶⁰ TNA, FO-371-20396, 220.

¹⁶¹ Uo. 220–221.

¹⁶² Uo. 221.

¹⁶³ Uo. 221.

¹⁶⁴ Uo. 221–222.

¹⁶⁵ Uo. 222.

külpolitikájukat, mivel mind Ausztria, mind pedig Magyarország olaszokat támogató eddigi politikája teljes kudarc.¹⁶⁶

A magyar–jugoszláv kapcsolatban jelentős javulás állt be ebben az évben. A marseille-i merénylet utolsó felvonása zajlott 1935-ben a két fél között. Kánya egy oldal hosszúságú sérelemlistát akart a magyar kisebbséget ért atrocitásokkal kapcsolatban a Népszövetség Tanácsa elé tárni, de Anthony Eden lebeszélte erről. Végül a magyar válasz, amelyet január 12-én olvastak fel a Tanács előtt, sokkal nyugodtabb hangvételűre sikerült. Ugyan cáfolták a jugoszláv vádakat, de részletesen ismertették a kötelességmulasztással vádolt rendvédelmi szervek (rendőrség, csendőrség) felelősségre vonását és azt, hogy hogyan szigorították a magyar–jugoszláv határ ellenőrzését a magyar hatóságok.¹⁶⁷

Kánya azt közölte az angol követtel, hogy a jugoszlávok nem viszonzták a magyarok békülékeny gesztusát. Azt is hozzátette, hogy csak nagy nehézségek árán tudta elérni a magyar kormány békülékeny politikájának fenntartását ebben az ügyben. A britek kiemelték, hogy nehezen ugyan, de végül meg-egyezett a két kormány egymással, és lezárták az ügyet május 25-én.¹⁶⁸ Az új jugoszláv kormány képviselője azt mondta Budapesten két hónappal később, hogy nem követik az előző kormány magyarellenes politikáját, hanem normális kapcsolatok kiépítésére törekcszenek a magyarokkal. Ennek bizonyítékául, a háromezer deportált magyar közül (akiket nem sokkal a marseille-i merénylet után utasítottak ki Jugoszláviából) ezer fő július végén, és még további ötszáz személy november végén visszatérhetett Jugoszláviába.¹⁶⁹

Az 1936-os jelentés Magyarországról

Az 1936-os jelentést is Sir Geoffrey George Knox állította össze. Gömbös miniszterelnök halálával¹⁷⁰ kapcsolatban megjegyezték a britek, hogy lenyugodtak a belpolitikai viták és ellentétek, és megszűnt az attól való félelem, hogy Gömbös diktatori hatalomra törne. Az utóda, Darányi Kálmán,¹⁷¹ szerintük sokkal szolidabb és kompromisszumkészebb politikus, akiben megvan a politikai megegyezés őszinte igénye. Ugyanakkor elkezdte megtisztítani a kormánypártot azoktól a „nyugtalanító” személyektől, akiket még Gömbös emelt be a pártba.¹⁷²

¹⁶⁶ Uo. 222.

¹⁶⁷ Uo. 223.

¹⁶⁸ A britek igen hangsúlyozták Anthony Eden közvetítő szerepét az ügyben.

¹⁶⁹ TNA, FO–371–20396, 223–224.

¹⁷⁰ 1936. október 6-án hunyt el Münchenben.

¹⁷¹ 1935 januárjától a Gömbös-kormány földművelésügyi minisztere, Gömbös halálától 1938 májusáig miniszterelnök.

¹⁷² TNA, FO–371–21151, 178.

A külpolitikát ebben az évben is a külföldi események uralták. A britek szerint a három legfontosabb történése az évnek a rajnai demilitarizált övezet megszállása, Olaszország győzelme Etiópiában és a július 11-i osztrák–német szerződés megkötése¹⁷³ voltak. Ezek az események mind erős visszhangot váltottak ki Magyarországon.¹⁷⁴

Az év elején Mussolini jelentős gesztusokat tett Németország felé (például nem támogatja Angliát és Franciaországot, ha a németek felmondják a locarnói egyezményt,¹⁷⁵ és nincs kifogása az ellen, ha Ausztria Németországgal szövetséget kötne). A Berlin-Róma tengely létrehozása már csak idő kérdése volt. Ebben a helyzetben Hitler, akit az is felbátorított, hogy a nyugati nagyhatalmak nem alkalmaztak erőteljes szankciókat Olaszország ellen, 1936. március 7-én felrúgva a locarnói egyezményt, megszállta a rajnai demilitarizált övezetet.¹⁷⁶

A Rajna-vidék visszafoglalása egyértelműen csökkentette a francia katonai támogatás mértékét, amit szükség esetén a kisantantnak tudna nyújtani. Ezáltal pedig gyengült a kisantant összetartó ereje.¹⁷⁷ Ugyanakkor – a britek szerint – a demilitarizált övezet megszállása közelebb hozta a magyar revíziós törekvések megvalósulásának esélyét. Hitler lépését követően Magyarország még inkább közeledett Németországhoz, állapították meg a britek.

Az osztrák–német szerződéssel kapcsolatban kiemelték, hogy az anschluss veszélye megszűnt, de legalábbis a távoli jövőbe tolódott.¹⁷⁸ A britek ennek a szerződésnek tulajdonítják az olasz–német kibékülést.¹⁷⁹

Az etiópiai olasz győzelem meglepte ugyan a magyarokat, de tiszteletet váltott ki belőlük az olasz hadsereggel kapcsolatban. Másrészt pedig felértékelődött az olasz győzelem hatására a magyarok kiállása Olaszország mellett.¹⁸⁰

1936 jelentős eseményeinek hatására törések mutatkoztak a kisantanton belül. Kiderült, hogy a tagállamai teljesen másként viszonyulnak akár Olaszországhoz, akár Németországhoz, akár pedig a Szovjetunióhoz. A britek

¹⁷³ Németország elismerte Ausztria szuverenitását, és megígérte, hogy nem avatkozik be annak belügyeibe. Cserébe Ausztria vállalta, hogy külpolitikai vonalvezetését minden esetben ahhoz igazítja, hogy ő egy „német állam”.

¹⁷⁴ TNA, FO–371–21151, 178.

¹⁷⁵ 1925. október 5–16. között tartott nemzetközi konferencia. A francia–német illetve német–belga határ sérthetetlenségéért Nagy-Britannia és Olaszország vállalt garanciát, a Rajna-vidéket pedig demilitarizálták.

¹⁷⁶ Juhász Gy.: Magyarország külpolitikája 1919–1945 i. m. 165–166.

¹⁷⁷ TNA, FO–371–21151, 178.

¹⁷⁸ Uo. 178.

¹⁷⁹ Uo. 183.

¹⁸⁰ Uo. 178–179.

szert az egyetlen összetartó kötelék köztük már csak a magyar revíziótól való közös félelem. Ilyen helyzetben nincs esély a Duna-medencében a kapcsolatok javulására.¹⁸¹

A britek szerint Magyarország óriási megkönnyebbüléssel fogadta az olasz–német kibékülést, hiszen nagyon kellemetlen volt számára, hogy két szövetségese sokáig igen rossz kapcsolatban állt egymással.¹⁸²

A jelentés kiemelte, hogy Magyarország kapcsolatai ebben az évben továbbra sem javultak Romániával és Csehszlovákiával kapcsolatban, ugyanakkor az 1935-től nyilvánvalóvá váló magyar–jugoszláv kapcsolatjavulás tovább folytatódott.¹⁸³

Az angol–magyar kapcsolatok – mint már megszokhattuk – továbbra is nagyon szívélyesek maradtak. A magyarok úgy tekintettek Nagy-Britanniára, mint az egyetlen olyan hatalomra, mely mindig vezető szerepet fog betölteni a világon. V. György király halálával kapcsolatban, kiemelték a britek, hogy Magyarország kondoleálása nagyon hatásos volt (például tizenöt napra minden állami épület homlokzatára kirakták a gyászlobogót, népes magyar delegáció érkezett a temetésre stb.).¹⁸⁴

A német–magyar viszonytal kapcsolatban – a britek szerint – sokan arra számítottak, hogy Gömbös miniszterelnök halálával a kapcsolatok gyengülni fognak. Ellenben sokaknak csalódniuk kellett – akik ebben reménykedtek –, mivel nyomós politikai és gazdasági érdekek miatt a magyar–német kapcsolatban nem állt be változás.¹⁸⁵

1936-ban – a későbbiekre nézve – nagyon fontos tendenciák váltak nyilvánvalóvá Közép-Európával kapcsolatban. Egyrészt Olaszország afrikai lekööttsége miatt jelentősen nőtt a német befolyás a régióban. Másrészt a rajnai demilitarizált övezet megszállása után Franciaország jelentősége megcsappant Közép-Európában, és fokozatosan elkezdett kiszorulni a régióból. Végül pedig fontos kiemelni Anglia egyre határozottabb visszahúzóódását a közép-európai problémáktól.¹⁸⁶ Ezekkel az újfajta kihívásokkal már nem Gömbös Gyulának kellett szembenéznie, hiszen súlyos betegsége miatt október 6-án Münchenben meghalt.

¹⁸¹ Uo. 179.

¹⁸² Uo. 179.

¹⁸³ Uo. 180.

¹⁸⁴ TNA, FO–371–21151, 182.

¹⁸⁵ Uo. 182–183.

¹⁸⁶ *Juhász Gy.*: Magyarország külpolitikája 1919–1945 i. m. 166.

Összegzés

Tanulmányomban remélhetőleg sikerült érzékletesen és részletesen bemutatnom, hogy a britek milyen pontos információikkal rendelkeztek Magyarországgal kapcsolatban, akár az ország fontos személyeiről, akár a diplomáciai történeésekről. A nemzetközi folyamatokat felismerték, megértették és magyarázták. Ez arra utal, hogy nagyon képzett diplomáciai kar állt a rendelkezésükre.

A briteket szinte minden információ érdekelte, sokszor megalapozatlan pletykák is szerepelnek az országjelentésekben. Ugyanakkor a vizsgált jelentésekből kiderül, hogy a magyar–olasz, magyar–német és a magyar–osztrák kapcsolatokkal gyakrabban és részletesebben foglalkoztak, hiszen ők is ezeket tartották a legfontosabbnak.

Az angol véleményt igen nehéz tetten érni a jelentésekben, hiszen végtelesen objektíven közelítenek minden témához, minősítéssel alig találkoztam a szövegben.

Véleményem szerint teljes mértékben semleges és érzelmentesen álltak Magyarországhoz és Gömbös Gyula politikájához.

Remélem, hogy sikerült érdekes adalékokkal bővítenem a már eddigi ismereteinket a témában, és egy újfajta szemszögből bemutatnom, rekonstruálnom a Gömbös-féle külpolitikát.

András Kristóf Kósa-Grimm

Mensch, der unbeugsam und kraftvoll wirkt? – Die Politik vom Präsidenten Gyula Gömbös aus britischer Sicht

In meinem Beitrag sollen die Einschätzung der Politik von Gyula Gömbös und die in diesem Bereich eingetroffenen Änderungen präsentiert werden. Während meiner selbstständigen Forschungsarbeit analysierte ich die durch die britische Botschaft verfassten Jahresberichte. Meine Themenwahl lässt sich damit begründen, dass die verarbeiteten Dokumente zuvor außer dem Blickfeld der Fachliteratur geblieben sind: die berühmte, als grundlegend geltende Arbeit von Pál Pritz – Die Außenpolitik Ungarns zur Zeit der Regierung von Gyula Gömbös 1932–1936 – fokussiert nämlich nur auf deutsch- bzw. ungarischsprachige Dokumente. Jedoch können die Ergebnisse der Analyse englischer Quellen unsere Kenntnisse über dieses Forschungsfeld mit hoher Wahrscheinlichkeit ergänzen, da man die Tatsache nicht außer Acht lassen darf, dass das britische Foreign Office über das bestorganisierte Außennetz auf der Welt verfügte. Die Landesberichte, die ich verarbeitet habe und in der Dienststelle des Ungarischen Nationalarchivs „Lánglilium utca” zur Verfügung der Forscher gestellt sind, hat die Botschaft Großbritanniens für das Foreign Office verfasst. Wichtigen Bestandteil dieser Berichte bilden die Biografien und Charakteristiken der aus britischer Sicht für maßgebend gehaltenen Figuren der ungarischen politischen Elite.

Im Mittelpunkt meiner Arbeit steht die Frage, warum und wie das Foreign Office sein Urteil über Gömbös verändert hat. Der Bericht aus dem Jahre 1932 hob nämlich positive Sachen heraus, beispielsweise seine Antikorruptionsstrategie, Entschlossenheit und Tatkraft. Jedoch spürt man 1936 anderen Ton: der Tod von Gömbös hat im Kreis der maßgebenden englischen Politiker eine Art von Beruhigung auslöst. Dieser Bericht betont, dass Elemente der Gömbös-Rhetorik an Hitlers Kommunikationsmethode erinnern – darum ist es nicht zu bewundern, dass die Verfasser des Dokuments davor warnten, dass man in kurzer Zeit mit der Auflösung des ungarischen Parlaments durch den Diktator gewordenen Gömbös rechnen muss. Im selben Dokument wurde außerdem herausgehoben, dass die ungarische Regierungspartei unter Gömbös immer mehr als Staat im Staate funktionierte. Schließlich schenke ich Aufmerksamkeit der Frage, wie viel das britische Außenministerium über die hinter den Kulissen laufenden politischen Ereignisse erfährt hat.

Kalmár Miklós

Építészeti reprezentáció a nemzetiszocialista Németországban Albert Speer berlini terveinek tükrében

A történelem képi forrásai

A dolgozatban a Harmadik Birodalmat a szakirodalomban és a köztudatban korábban viszonylag kevés figyelmet kapott oldaláról vizsgálom: az elemzés középpontjában azok a Magyarországon eddig kevésbé kutatott építészeti tervek állnak, amelyek éppúgy a Harmadik Birodalom mementói – nem kevésbé hordozzák a nemzetiszocialista ideológiát és világnézetet, azok elemzéséhez szintúgy elsődleges forrásként használhatók –, mint a hitleri eszméket rendszerbe foglaló ideológiai írás, a *Mein Kampf*. E képi (rajzos) források értelmezése sokoldalú, részben a művészettörténettől kölcsönzött elemző módszert igényel. Bemutatásuk – írásos dokumentumokkal, Hitler beszédeinek egyes részleteivel, szóbeli közléseivel szembeesítve – kendőzetlen közvetlenséggel segít feltárni a nemzetiszocialista vezetést jellemző eszméket s bemutatni az ezek szolgálatába állított gátlástalan propagandisztikus eszközöket.

Németország 1933 és 1939 között modern ipari nagyhatalommá, Európa egyik meghatározó tényezőjévé vált. A német nemzet önbizalma az első világháború elvesztése után azonban mélypontra jutott, s a Führer tudatában volt annak, hogy hódító szándékai valóra váltásához e megtépázott öntudatot helyre kell állítani. Ezért volt szüksége az ország minden tekintetben sikeres vezetésének a hatalmi reprezentációra, olyan látványos külső kulisszákra, amelyek a bel- és a külföldi közönséget egyaránt ámulatba ejthették. Az építészet, amely a méretekkal hatalmat és gazdasági kapacitást, valamint „felsőbbrendűséget” volt képes megjeleníteni, az egyik legalkalmasabb eszköznek kínálkozott ehhez.

Ezen építészeti reprezentációs igény kiformálódásával szinte egy időben bukant fel a nemzetiszocialista vezetés, a Führer környezetében a fiatal Albert Speer.

Albert Speer pályája

Albert Speer Hitler építésze, a nemzetiszocialista kormány fegyverkezési minisztere volt, akinek tevékenysége nélkül jóval hamarabb befejezhető lett volna a II. világháború. Ez az általánosan ismert kép erről a rendkívüli személyiségről, ez az, ami széles körben ismertté tette nevét. De ki volt valójában ez az ember, ki volt az, akit a diktátor egyedülként tekinthetett barátjának?

Albert Speer 1905. április 19-én, jómódú polgári családba született Mannheimben. Szülei Luise Mathilde Hommel és Friedrich Speer voltak. A család vagyonát főleg az anyai ág alapozta meg: a Hommel család saját vállalkozást tartott fenn a századfordulón, míg Friedrich Speer építészként kereste a kenyerét.

Albertnek egy öccse (Ernst) és egy bátyja (Hermann) volt, akikkel – a visszaemlékezéseiben írtakkal ellentétben¹ – nem volt jó viszonyban.² A hűvös légkör szüleivel való kapcsolatára is rányomta a bélyegét, joggal lehet tehát arra következtetni, hogy Speer gyermekkorában nem volt boldog. Nem volt boldog annak ellenére, hogy emlékirataiból és a háború után a spandai börtönből gyermekeinek küldött leveleiből más kép bontakozik ki.³ A tizenéves Albert az iskolai tanulmányok során nem tűnt ki, sőt, amint a vele évtizedekkel később interjút készítő történésznek, Gitta Serenynek bevallja, egy pajtásával versengve gyűjtötte az intőket, mindössze azért, mert „*más akart lenni, mint amit elvártak tőle.*”⁴ Már akkor is másként gondolkozott, vagy abban az időben így akart kitűnni társai közül? Esetleg kamaszkori szembenállással magyarázható ez a viselkedés?

Az I. világháború és az azt követő világgazdasági válság a Speer családot nem érintette olyan súlyosan, mint Németország polgárainak többségét. A háború elvesztése mindössze annyi következménnyel járt számukra, hogy a sokat bombázott iparvárost, Mannheimet elhagyva vidéki villájukba, Heidelberg közelébe költöztek. Itt a gyermek – mindössze 13 éves – Albert előtt új világ tárult fel: felfedezte a természet szépségét, gyakran tett kirándulásokat a közeli erdőkbe,

¹ Albert Speer: Hitler bizalmasa voltam. Budapest é. n. 12–13.

² Gitta Sereny: Albert Speer küzdelme az igazsággal. Budapest 1998. 30.

³ „Tavasszal, mikor Heidelbergben már langyosak az esték, sokszor a teraszon rendezték meg az estélyeket... Ha a puncsostál elég közel volt a zölddel befuttatott korláthoz, mi, fiúk [Speer és két fivére] a levelek védelme alatt odalopódkodtunk, átnyúltunk a korláton a tálért, és üresen tettük vissza...” – Az idézetet közli: Sereny, G.: Albert Speer i. m. 57.

⁴ Sereny, G.: Albert Speer i. m. 54.

és az evezésben rátalált élete első nagy szenvedélyére. Amikor azonban kis idő elteltével kormányos lehetett a hajóban – természetének később felerősödő vonásait jellemző módon előrevetítve –, a sportolásnál sokkal jobban élvezte immár azt, hogy társai felett rendelkezhet.⁵

Szintén a heidelbergi években ismerkedett meg Speer későbbi feleségével, Margaret Weberrel. Az egyszerű iparoscsaládból származó lánnyal való kapcsolata tovább rontott szüleivel való – felhőtlennek addig sem nevezhető – viszonyán. Kapcsolatuk oly mértékben megromlott, hogy évekkel később – 1928-ban – a sértett szülők még fiuk esküvőjére sem mentek el.⁶

A sikeresen letett érettségi vizsga után Speernek szakmát kellett választania. Írásaiból tudjuk, hogy a gimnáziumban ő volt a legjobb matematikából,⁷ kézenfekvőnek látszott hát, hogy ezen az úton próbáljon meg érvényesülni. Édesapja azonban „meggyőző érvekkel” alátámasztva inkább az építészti pályát javasolta fiának, amit ő, ezúttal meghajolva a szülői akarat előtt, kénytelen-kelletlen el is fogadott.⁸

Speer tehát 1923-ban, nem túl nagy lelkesedéssel kezdte meg főiskolai tanulmányait Karlsruhéban. „*Utálok az egészet. Az előadások unalmasak, a tananyag érdektelen, a város pedig poros fészek.*”⁹ – írta egy levelében Margaretnek. Nem volt jó véleménnyel saját adottságairól sem, nem tudott ugyanis jól rajzolni. Noha megpróbált segítőköt találni a főiskolán, kísérlete kudarcba fulladt. A fiatal hallgató így iskolát váltott, és az 1924. évi tavaszi szemesztert a müncheni műszaki egyetem diákjaként kezdte, azon az egyetemen, ahol ebben az időszakban a legmagasabb volt a felsőoktatás színvonala Németországban.

Bajorország fővárosában egész más volt a diákélet, mint amihez Speer Karlsruhéban szokott. A kiváló tanárok mellett barátokra is talált, olyanokra, akik segítettek a tanulásban, és akikkel a neki tetsző módon szabadidejét is együtt töltötte. A spandaui börtönből így ír erről gyermekeinek: „*Igyekezünk minél kevesebbet tanulni, csak éppen annyit, hogy átmenjünk a vizsgákon, egyébként pedig szívtuk magunkba a kultúrát és jártuk a természetet. [...] Hogy is képzelhettem, hogy építészternöki diplomát kapok? Őszintén szólva a vakációk*

⁵ „Ekkor sikerült először rákényszerítenem másokra az akaratomat. Nyolc alattvalóm volt, az evezősofőknél ugyanis a kormányos a király, a többiek meg a rabszolgák” – Az idézetet közli: Sereny, G.: Albert Speer i. m. 55.

⁶ Sereny, G.: Albert Speer i. m. 60.

⁷ Speer, A.: Hitler i. m. 18.

⁸ „Apám nagy örömeire így döntöttem el, hogy építész leszek, akárcsak ő és az ő édesapja is.” – Az idézetet közli: Speer, A.: Hitler i. m. 18. Sereny azonban kételkedik Speer szavában: a történész ugyanis azt vallja, hogy a fiatalember csak édesapja elvárásainak próbált megfelelni ezzel a pályával. Sereny, G.: Albert Speer i. m. 75.

⁹ Az idézetet közli: Sereny, G.: Albert Speer i. m. 75.

éltettek, a gyalogtúrák, az evezőstúrák, a síelések Margrettel.¹⁰ Persze könnyen lehet – mint láthatjuk, Speer ezt nem egy alkalommal megtette –, hogy a valóságról ebben az esetben is megszépítve számolt be.

A húszas évek Münchene azonban nem csak egyetemi városként volt jelentős, hanem politikai központként is; egymást érték a frissen alapított politikai pártok gyűlései, amelyek a gyenge lábakon álló Weimari Köztársasággal való általános elégedetlenséget jelezték. A frissen idekerült, heidelbergi illetőségű diák azonban akkoriban valóban egészen „apolitikus személyiség”¹¹ lehetett, akire még a politikai életet alaposan felforgató, komoly megosztó szereppel bíró „sörpuccs” sem gyakorolt mély benyomást; sőt mi több, szinte tudomást sem vett róla.¹² Valóban csak a diákélet, a szórakozás érdekelte?

Az ifjú Speer 1925 őszén ismét máshol folytatta tanulmányait. Berlinbe ment, ahol a még Münchenben megismert barátjával, Rudolf Woltersszel együtt jártak egyetemre. 1926-ban került a berlini intézménybe tanárként Heinrich Tessenow, aki korának elismert építésze volt.¹³ A professzor nagy hatást gyakorolt hallgatóságára, és előadásainak nagy szerepe volt abban is, hogy Speer egyre komolyabban kezdett érdeklődni szakmai kérdések iránt, noha az a kényelemszerető lustaság, amely későbbi pályáján oly idegen volt tőle, látszólag még ekkor is jellemezte valamelyest.¹⁴ Vagy csupán a jelentéktlenebb, szolgáinak tartott feladatokat tolta el magától ezzel a gesztussal? Pályája, karrierje későbbi alakulását figyelemmel kísérve talán inkább erre lehet következtetni. A „naplopás”, úgy látszik, mégsem hatalmasodott el a diákon, hiszen két évvel később, 1927-ben, Speer építészmérnöki diplomát szerzett, s közvetlenül ezt követően az akkor mindössze 22 éves fiatalembert Tessenow tanársegédjének nevezte ki a tanszékre. Aligha került volna erre sor, ha a jeles építész nem lát szakmai tekintetben fantáziát a fiatalemberekben.

Ez a fordulat élete minden vonatkozásában új távlatokat nyitott Speer előtt: biztos, jó fizetéssel járó állást kapott, amelyből stabilan, konszolidáltan megélhetett, s nem csupán az otthonról juttatott járandóságából kellett fenntartania magát. Szülei tiltakozása ellenére ekkor – 1928. augusztus 28-án – vette

¹⁰ Az idézetet közli: Sereny, G.: Albert Speer i. m. 76.

¹¹ Sereny, G.: Albert Speer i. m. 81.

¹² Sereny, G.: Albert Speer i. m. 81.

¹³ Heinrich Tessenow (1876–1950) építész volt, aki elsősorban lakóépületek tervezésével foglalkozott. Műveiben az egyszerű, letisztult vonalak jellemzőek, amelyek szigorúan funkcionális feladatokat látnak el – tehát Speer későbbi tervei szöges ellentétben álltak a professzor nézeteivel. Művészeti Lexikon. Főszerk. Zádor Anna – Genthon István. IV. Budapest 1974. 527.

¹⁴ „Zseniális naplopó volt, aki rajzait pénzért szegény és magánál szorgalmasabb diáktársaival készítette el.” – írja Speerről naplójában Rudolf Wolters. Az idézetet közli: Sereny, G.: Albert Speer i. m. 84.

feleségül Margaretet, amelynek befejezett tényéről egy szűkszavú, rá olyannyira jellemző távirattal értesítette szüleit: „Összeházasodtunk. Albert és Gretel.”¹⁵

Az ifjú tanársegéd politikához való viszonya is megváltozott, habár az emlékirataiban az erre vonatkozó, kissé homályosan fogalmazott sorokból nehéz pontosan rekonstruálni, mi és hogyan történt valójában. Úgy tűnik, először diákjai bírták rá arra, hogy felkeressen egy nemzetiszocialista gyűlést. Ekkor azonban még nem győződött meg végérvényesen arról, hogy valóban ez a számára elfogadható politikai irányzat.¹⁶ „A [nemzetiszocialista] gyűlés színhelye a Hansenheide nevű sörcsarnok volt. A piszkos falak, a szűk lépcső és az ütött-kopott berendezés szegényesnek hatott. Többnyire munkások jártak ide sörözni...”¹⁷ Mi lehet az oka annak, hogy Speer utólag éppen ilyen, az igazságot több ponton meghamisító képet rajzolt erről a gyűlésről? A valóságot ugyanis jól ismerjük: Hitler egy előadóteremben szónokolt, amit nem munkások, hanem mintegy ötezer egyetemi hallgató kísért figyelemmel. A diákok mellett a tanárok egy része is megjelent, köztük Speer és Tessenow szemináriumi csoportjának több tagja is jelen volt. Nekik azonban nem kellett elvegyülni a közönség soraiban, hanem külön pódiumon kaptak helyet. Jól látható tehát, hogy már akkor, 1930-ban is kiemelt politikai tényezőként kezelték a professzor tanítványait, annak ellenére, hogy maga Tessenow soha nem vált a nemzetiszocializmus hívévé.¹⁸ Miért ferdít mégis Speer? A magyarázat az lehet, hogy utólag, miután szakított Hitlerrel és nézeteivel, nem akarta úgy beállítani a későbbi diktátort, mint aki az egyetemi közegben is meggyőzően tudott viselkedni, hanem az „utcai szónok” képét festi mecénásáról. Akárhogy is történt, Hitler beszéde óriási hatást gyakorolt rá: utána egész éjjel magányosan rózta a város utcáit, és próbálta feldolgozni az eseményeket.¹⁹ Az építésznek azonban mindezek ellenére sokáig nem sikerült feloldani a gondolataiban kavargó ellentmondásokat. Gitta Sereny szerint maga sem értette saját helyzetét: következetesen „apolitikusként”, kívülállóként igyekezett láttatni önmagát, noha a nemzetiszocialista gyűlésekre – eleinte barátai, kollégái unszolására, később pedig már saját elhatározásából is – egyre gyakrabban látogatott el. Hamarosan eljött az idő azonban, amikor már nem kételkedett többé, megérett benne az elhatározás, és felvételét kérte a pártba: 1931. március 1-jén kapta meg a 474481. sorszámú igazolványát.²⁰ Ezzel egyidejűleg a *Sturmabteilung*nak (SA) is tagja lett, ami

¹⁵ A távirat szövegét közli: Sereny, G.: Albert Speer i. m. 85.

¹⁶ Speer, A.: Hitler i. m. 24.

¹⁷ Az idézetet közli: Sereny, G.: Albert Speer i. m. 93.

¹⁸ Sereny, G.: Albert Speer i. m. 93.

¹⁹ Speer, A.: Hitler i. m. 25.

²⁰ Sereny, G.: Albert Speer i. m. 98.

immár egyértelmű bizonyítéka annak, hogy politikai elköteleződése nem hirtelen döntésnek tudható be, hanem sokkal inkább megfontolt, felelősséggel hozott elhatározásnak.²¹ Az Ernst Röhm vezetése alatt álló SA ugyanis az egyre több tagot számláló Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP) fegyveres rohamosztaga volt. Az SA tagjai a húszas és harmincas évek fordulóján rendszeresen összetűzésbe kerültek a rendőrséggel, az összecsapások esetenként halálos áldozatokat is követeltek. E fegyveres csapat tagjává válni tehát komoly elköteleződést jelentett.²² A rohamosztagban Speer mindössze egy évet szolgált; gépkocsi-tulajdonosként ugyanis használatra ajánlotta autóját a párt tagjainak, s mivel az SA-nak nem volt gépesített egysége, Speer a következő évtől a *Schutzstaffel* (SS) motorizált kötelékébe osztották be.²³

A fiatal, ámde máris biztos, szakmai megbecsülést nyújtó állást magáénak mondó, politikai értelemben pedig immár határozott elkötelezettséget tanúsító építésznek nem kellett sokat várnia az első, NSDAP által adott megbízásra. 1932-ben Karl Hanke, Berlin körzetvezetője kereste fel, aki azzal bízta meg, hogy tervezze meg a fővárosi párthivatal épületének belső rekonstrukcióját. Speer kapva kapott az alkalmon, és „rohammunkában” dolgozott, hogy a novemberre kiírt parlamenti választásokra elkészüljön feladatával; a nemzetiszocialisták ekkor használták fel az építőművészetet első ízben – ebben az esetben ugyan még nem új építkezésről, hanem csupán felújításról van szó – propagandisztikus célokra. A rekonstrukció időben befejeződött, Hanke is elégedetten vette birtokba a megújult épületet, a párt azonban csúfosan elbukott a választásokon. Feltehetően ennek a kudarnak is köszönhető, hogy Speer és az iparosok honoráriumra jelentős késedelmet szenvedett, ami azonban nem rendítette meg az építész anyagi helyzetét.²⁴

A párthivatal rekonstrukciójához hasonló kisebb megbízások – többek között a Propagandaminisztérium belsejének átalakítása²⁵ – tették ismertté Speer nevét az NSDAP berkein belül, olyannyira, hogy maga Hitler is felfigyelt

²¹ Sereny, G.: Albert Speer i. m. 107.

²² Sereny, G.: Albert Speer i. m. 97–98.

²³ Sereny, G.: Albert Speer i. m. 107.

²⁴ Speer, A.: Hitler i. m. 32.

²⁵ Joseph Goebbels, az NSDAP propagandaminisztere naplójában így ír erről: „1933. március 13. Mivel rengeteg probléma merült fel az épület átalakításával, sőt a saját szobáim berendezésével kapcsolatban is, rábízam a dolgot néhány tapasztalt építőmunkásra, akiket az SA-ból jól ismerek. (...) [Ők] a leszedett stukkódíszeket meg a faburkolatot lehajigálták a fölépcsőn. Másnap reggel, amikor megérkeztek a derék vén bürokraták (akiket majd én fogok lehajigálni a lépcsőn), nagy volt a felzúdulás (...). Nem képesek megérteni, hogy sem a vénemberek, sem poros akták, sem idejétmúlt stukkók nem tudják feltartóztatni a forradalmat...” – Az idézetet közli: Sereny, G.: Albert Speer i. m. 113.

a határidőket pontosan betartó, dinamikus és fiatal párttag munkájára. 1933-ban, már a nemzetiszocialista párt győzelme után Berlinbe rendelték a Münchenben élő birodalmi főépítész, Paul Ludwig Troostot, és megbízták a kancellári lakosztály átépítésével. Az idős mester azonban nehezen ismerte ki magát a fővárosi viszonyok között. Hitlernek ebben az összefüggésben jutott eszébe Speer, akivel egyszer korábban már személyesen is találkozott. Őt utasította, hogy segítsen a főépítésznek, és ahol csak tudja, gyorsítsa fel a kivitelezés munkáját.²⁶ Nem egy részlet utal arra, hogy a Führer már ekkoriban is kitüntetett figyelemben részesítette Speert. Eljövendő közös munkájukat és a kettőjük közti, senki máshoz nem hasonlítható, közvetlen kapcsolatot szinte szimbolikus módon előlegezte meg a következő esemény: egyszer ugyanis, amikor a kancellár megtekintette a lakosztály átépítési munkálatainak előrehaladtát, a látogatás végeztével így szólt Speerhez: „*Jöjjön, menjünk ebédelni.*” A fiatal építész kabátja azonban munka közben gipszporos lett. Hitler ezért először magánlakosztályába vezette az építész, ahol saját, sötétkék zakóját adta neki kölcsön. Ez követően ültek asztalhoz. Goebbels, aki szintén hivatalos volt az ebédre, azonnal felfigyelt a zakóra kitűzőtt, egyetlen példányban létező, aranyból készült NSDAP-jelvényre, amely a Führer tulajdonát képezte. A propagandaminiszter emelt hangon vonta felelősségre Speert: „*Hát maga... hogy kerül magához az a jelvény?*” Hitler rendre utasító nyugalommal szólt közbe: „*Az én kabátom van rajta. Üljön ide.*” – mutatott maga mellé Speer felé intve.²⁷

1934. január 21-én elhunyt Paul Ludwig Troost, a Harmadik Birodalom főépítésze. Ilyen előzmények után nem lehetett kétséges, hogy Speer öröklí hivatalát annak ellenére, hogy éppen csak betöltötte 28. életévét. A sokat sejtető kinevezés ellenére az igazán komoly megbízásokra azonban még várnia kellett. Az első ezek közül a Birodalmi Kancellária épületének megtervezése volt. Speer tervei elnyerték a Führer tetszését, az épület azonban csak később, 1938-ban készült el. Hitler elégedettségének legfőbb bizonyítékaként újabb feladatokat készített elő építésze számára.

1936-ban bontakozott ki a nagyszabású koncepció: a Führer a Nagynémet Birodalom számára új, hangzatosan Germaniának nevezett fővárosról álmodott. Ennek megtervezésével bízta meg Speert. Ahhoz, hogy a tervek valóra válhassanak, Berlint teljesen át kellett volna alakítani. A rendkívül összetett munkafolyamatnak nemcsak a későbbiekben emelendő épületek megtervezése, megrajzolása, illetve a szükséges, statikusok által elvégzendő számítások képezték részét, hanem a város már létező problémáit – többek között a közlekedési

²⁶ Sereny, G.: Albert Speer i. m. 115–116.

²⁷ Sereny, G.: Albert Speer i. m. 117.

csomópontok kialakítását – is meg kellett oldani.²⁸ A tervek grandiózusságára jellemző, hogy a várost kelet-nyugati irányban átszelni hivatott, új sugárút szélessége elérte volna a 120 métert, és a „Népek csarnokának” kupolája 250 méter magasságba emelkedett volna.²⁹

Berlin rekonstrukciója soha nem jutott túl a tervezés fázisán. Mindössze egyetlen, fából készült makett készült el, ám ez is áldozatul esett a várost ostromló Vörös Hadsereg csapásainak. A tervrajzok legnagyobb része azonban átvészelte a világhéget, és jelenleg a koblenzi Bundesarchiv megbecsült tulajdonát képezik. Sok vázlat található a Speer család archívumában is.³⁰

Az „építész” Speer pályafutása 1942-ben ért véget. Fritz Todt, a Német Birodalom fegyverkezési minisztere Hitlernél tett látogatása után repülőgép-szerencsétlenségben elhunyt, halálának körülményei máig sem tisztázottak.³¹ A Führert nem rendítette meg túlságosan miniszterének elvesztése: alig néhány órával a tragikus esemény után Speert nevezte ki Todt utódjának. Így lett a művészből politikus. Ennek a döntésnek köszönhetően került a nürnbergi pert követően 20 évre börtönbe, hogy ott legyen kénytelen szembenézni múltjával.

Speer miniszterként is igen komoly sikereket könyvelhetett el magának. Miután jelentősen leegyszerűsítette a gyártási folyamatok megkezdéséhez szükséges bürokráciát, a német hadigazdaság termelése 1944-re soha nem látott magasságokba emelkedett. Tette mindezt annak ellenére, hogy a szövetségesek egyre komolyabb károkat okoztak az ipari létesítményekben, és a dolgozók többségének munkamorálja sem érte el a korábbi évek színvonalát. Ez az ipari fellendülés azonban már nem volt elegendő ahhoz, hogy megmentse Hitler birodalmát: Speer előtt hamarosan világossá vált, hogy hazája elvesztette a háborút. Amikor a Führer parancsba adta a „felperzselt föld” taktikájának alkalmazását, a miniszter saját szakállára szabotálta az utasítás végrehajtását. Sőt ahhoz is volt bátorsága, hogy az egyes üzemekben fegyvereket osztogasson az ott dolgozóknak azért, hogy ellenállhassanak az esetleges romboló szándékkal érkező német katonáknak.³² Egy Sztálin számára már a háború után készített jelentés szerint – amely főként Hitler inasának, Heinz Lingének és a Führer adjutánsának, Otto Günschének vallomására épül – Speer azt javasolta Hitlernek, hogy a várhatóan a nyugati szövetségesek által elfoglalandó területeken álló gyárakat ne robbantsák fel, hanem csak bizonyos kulcsfontos-

²⁸ Speer, A.: Hitler i. m. 84.

²⁹ Sereny, G.: Albert Speer i. m. 122.

³⁰ Sereny, G.: Albert Speer i. m. 767.

³¹ Speer, A.: Hitler i. m. 209.

³² Speer, A.: Hitler i. m. 466–467.

ságú alkatrészeket távolítsanak el belőlük, így téve azokat használhatatlanná. A megszálló csapatok bevonulását követően ezeket a termelőegységeket újból üzembe lehetne helyezni, egyszerre biztosítva ezzel munkalehetőséget és újbóli termelést, egyúttal igazolni az együttműködési készséget a nyugatiakkal. Az orosz csapatok által elfoglalt területeken Speer azonban továbbra is a „felperzselt föld” taktikájának alkalmazását ajánlotta. A dokumentum szerint a Führer elfogadta a javaslatot. Eszerint abban reménykedett, hogy a Ruhr-vidék gyárai ily módon könnyebben felvehetik a kapcsolatot az angolszász iparosokkal, elősegítve ezzel egy esetleges különbéke kötését a nyugati nagyhatalmakkal. Ezt követően – a Führer elképzelése szerint – összefogva fordulhattak volna az immár közös ellenség, a Szovjetunió ellen.³³ A valóságban azonban mindez nem így történt: a miniszter valóban felvázolt egy ilyen elképzelést, Hitler azonban ezt elutasítva mereven szigorú parancsba adta a rombolást – amelyet Speer viszont nem hajtott végre.

Művészként, alkotó építésként Speer senkihez sem hasonlítható módon közel állt Führeréhez: a tervezőasztalon és a csekély számú megvalósult műben mindent megtett, mindenre hajlandó volt Hitler elképzeléseinek valóra váltása érdekében. Talán ő volt az egyetlen, aki megértette és méltányolta a grandiózus tervek politikai célját, propagandisztikus jelentőségét. A Führer személyiségével is lenyűgözte, rábírta, hogy tehetséges alkotó fantáziáját teljes egészében az ő szolgálatába állítsa. Miniszterként és pártkatonaként mégsem követhette azonban a kancellár utasításait olyan pusztításokra vonatkozóan, amelyek értelmetlenségéről már azok elrendelésekor is szilárdan meg volt győződve. Talán ez a lépés tükrözi a leghívebben a nemzetiszocialista eszmékhez fűződő ellentmondásos viszonyát.

A Harmadik Birodalom összeomlása után Speert vádlottként a nürnbergi törvényszék elé idézték. A fő vád „mindössze” az lehetett ellene, hogy külföldi – deportált – munkaerőt alkalmazott a német üzemekben. Az egykori miniszter nem tagadott, sőt a „közös felelősség” rá eső részét is magára vállalta. Egy dologban azonban következetes maradt: a zsidók sorsáról – állítása szerint – mindvégig nem volt tudomása. Kérdéses, hogy egy ilyen magas pozíciót betöltő hivatalnok hogyan élhetett e tekintetben teljes tudatlanságban. A háborúban álló Németországban létfontosságú volt például a vasútvonalak szállítókapacitása, amit a deportálások jelentősen lecsökkentettek. Többször visszatérő problémát jelentett, hogy az egyes fegyverszállítmányok – bár a gyárakból még idejében kikerültek – szállítási nehézségek miatt nem jutottak el a harcoló alakulatokhoz. Kevésbé valószínű tehát, hogy a fegyverkezési és lőszerellátási miniszternek ne lett volna tudomása arról, hogy mi okozza ezeket a fennakadásokat.

³³ Henrik Eberle – Matthias Uhl: A Hitler-dosszié. Budapest 2006. 262.

A nürnbergi katonai bíróság Albert Speert 20 évnyi börtönre ítélte, amit ő az utolsó percig letöltött. Szabadulása után nem tért vissza eredeti szakmájához; hátra lévő éveiben iratait rendszerezte és publikálta. Az egykori birodalmi főépítész, Hitler nemzetiszocialista kormányának minisztere 1981-ben, Londonban hunyt el.

Nürnberg – a Nemzetiszocialista Mozgalom Fóruma

Albert Speer első, nemzetközileg is ismert munkája nem Berlinben, hanem a nemzetiszocialista mozgalom fővárosának kikiáltott Nürnbergben készült. A Führer 1934-ben bízta meg az újdonsült főépítészt a Birodalmi Pártnapok fából ácsolt tribünjének kőépületre való cseréjével. Hitler a végleges rajzokat 1935-ben hagyta jóvá, és haladéktalanul elrendelte az építkezés megkezdését a Zeppelin-mező területén, az akkori Nürnberg városának határában. A terv azonban jelentős összegekbe került: Speer szerint a teljes költségvetése elérte volna a 800 millió birodalmi márkát. A pergamoni oltár által ihletett terv³⁴ a Nemzetiszocialista Mozgalom Fórumának szánt építmény volt, ezen kívül pedig egy hatalmas, 400 000 főt befogadó, szabadtéri sportszarnokot is fel kellett volna építeni. A fórum fő tribünje fehér mészkőből állt, központi tere pedig 60 000 főt fogadott be. Ezt a szekciót két oldalról szimmetrikus, dór stílusú kolonád határolta, amelyet csak 1967-ben robbantottak fel.³⁵ Az épületet félkörben 160 000 fős nézőközönség befogadására alkalmas, bástyaszerű emelvények sora vette körbe, amelyek keretet adtak a fórumnak, valamint kijelölték a Wehrmacht díszszemléjére alkalmas terület határait is. Itt is megfigyelhetjük, hogy a reprezentációnak mekkora jelentőséget tulajdonítottak: a dísztribün szélessége elérte a 390 métert, míg magassága a 24 métert (*1. kép*). Igaz ugyan, hogy ezek a méretek jócskán meghaladták az előirányozottakat, azonban a makettek megsemmisítő Hitler nem tett ellenvetést.³⁶ A díszítőelemek a homlokzaton ugyancsak költséget nem kímélve tömör bronzból készültek. A terv akkora sikert aratott, hogy az 1937-es párizsi Világkiállításon – ahová a német pavilont szintén Speer tervezte és ahol bemutatták az immár végleges nürnbergi tervekről készült, méretarányos maketteket – az építész nagydíjjal jutalmazták.³⁷ Albert Speer így nemzetközileg is ismert és elismert építésszé vált; és mint párttag, talán pozitív irányba befolyásolhatta az NSDAP külföldi megítélését is.

³⁴ Speer, A.: Hitler i. m., 63.

³⁵ Léon Krier: Albert Speer: Architecture 1932–1942. Bruxelles 1985.

³⁶ Speer, A.: Hitler i. m., 63.

³⁷ Krier, L.: Albert Speer i. m. 163.

Berlin rekonstrukciója – a Der Großer Platz terve

Minden idők legnagyobb építészeti átalakítását Berlinben tervezték, a nemzetiszocialista kormány, Adolf Hitler uralma alatt. A diktátor Németországot világbirodalommal szándékozott formálni, amelynek fővárosa nem lehetett a régi Berlin. A koncepció lényegét, a célt egyértelműen megjelölve a Führer az új világvárost „*Welthauptstadt Germaniának*” keresztelte. Ebből a központból irányították volna Európát és a keleti „életteret”; Germania lett volna a világ közepe, ezért a régi Berlinnek el kellett tűnnie a térképről.

A terveket az eredeti elgondolás szerint a város előjáróságának kellett bemutatnia a megrendelőnek, Hitlernek. A Führer azonban nem volt elégedett sem a rajzokkal, sem a főpolgármester, Julius Lippert elhivatottságával és hozzáállásával: „*Sokáig és részletesen magyaráztam neki [Lippertnek], miért legyen 120 méter széles az új sugárút, és akkor most egy 90 méterest rajzol nekem.*”³⁸ A polgármester régi tagja volt a nemzetiszocialista pártnak, így a látszatra mindig kényszerűen ügyelő Hitler számára kellemetlen lett volna leváltani régi, megbízható hívét: megpróbálta inkább meggyőzni véleményének helytelenségéről. Minthogy azonban a főpolgármester – feltehetően a grandiózus terv anyagi vonzatának ismeretében – továbbra sem állt kötelnek, a Führer éles kritikával illette Berlin vezetőjét: „*Lippert ostoba hólyag, idióta balfácán, nagy nulla.*”³⁹ Kifejtette továbbá, hogy polgármestere kicsinyes, nem képes megérteni azt a feladatot, amit a történelem neki szánt, így nem méltó arra sem, hogy továbbra is ellássa főpolgármesteri tisztségét. Mindezek ellenére nem váltotta le hivatalából, Lippert egészen 1940-ig a főváros első embere maradt.⁴⁰

A tervezés munkáját azonban haladéktalanul kivette a kezéből, és a megbízható, ekkor már ugyancsak régi párttagnak számító építész, Albert Speert és irodáját bízta meg az új, az addigiaknál nagyobb szabású tervek papírra vetésével. Hitler a megbízást hivatalosan hatalomra kerülésének negyedik évfordulóján, 1937. január 30-án adta az építésznek, aki egyúttal új titulust is kapott: ő lett a Birodalmi Főváros építészeti főfelügyelője.⁴¹ Speer okulhattott Lippert példáján; ha a Führert nem sikerül elkápráztatnia tervrajzaival, esetenként nem szárnyalja túl Hitler fantáziájának agyszüleményeit, aligha maradhat sokáig főfelügyelő, illetve főépítési tisztjétől is búcsút vehet. A megbízás szakadatlan munkát követelt: a birodalmi kancellár ugyanis folyamatos

³⁸ Az idézetet közli: Speer, A.: Hitler i. m. 83.

³⁹ Az idézetet közli: Speer, A.: Hitler i. m. 83.

⁴⁰ Speer, A.: Hitler i. m. 83.

⁴¹ Neue Deutsche Baukunst. Szerk. Albert Speer – Rudolf Wolters. Berlin 1940. (a továbbiakban: Neue Deutsche Baukunst.) 5.

tájékoztatást kért kedvencétől: „Ezzel a [Lippert-féle] berlini vezetéssel nincs mit kezdeni. Mostantól ön [Speer] készíti a tervet. (...) Ha valami elkészül, mutassa meg. Mint tudja, arra mindig lesz időm.”⁴²

Az új birodalmi fővárosban egy északról dél felé vezető tengely képezte volna Germania középvonalát: az út két oldalán a legfontosabb köz- és kormányhivatalok, míg déli végén a Südbahnhof kapott volna helyet. Az észak-déli tengelyre merőlegesen egy kisebb, értelemszerűen kelet-nyugati tájolású sugárutat vezettek. A két főútvonalon kívül négy, koncentrikusan elhelyezkedő körút is szerepelt a tervekben; ezek feladata a belváros forgalmának minimálisra csökkentése, továbbá a külvárosok hatékony összekötése volt. Ezzel párhuzamosan a városi gyorsvasút (S-Bahn) belváros összképét zavaró vonalait megszüntették volna, és az így felszabaduló területeken sugárirányú, a belváros és a két tengely kereszteződése felé mutató parkokat terveztek.⁴³ A Berlinre vonatkozó, fennmaradt terveket északról dél felé haladva szándékoztam bemutatni.

Az észak-déli tengely 5 kilométer hosszú volt, északi végében a Der Große Platz, illetve a Nagy Csarnok helyezkedett el. A sugárút szélességét – Hitler ambícióinak megfelelően – 120 méterben határozták meg. Nagyjából a hossz harmadánál állt volna az a diadalív, amelynek első, még pontatlan rajzait maga a Führer vetette papírra 1925-ben. Az út déli végén az akkori világ legnagyobbjának tervezett vasúti pályaudvara, a Südbahnhof emelkedett.⁴⁴

A Nagynémet Birodalom és egyben a világ legnagyobb tere az észak-déli tengely kiindulópontja, a Der Große Platz lett volna: ideológiai, politikai és katonai központ egyaránt. Ez képezte az új Berlin legfontosabb építészeti súlypontját, a tervezés ezért ebben az esetben különösen körültekintő volt. Speer 1937-ben készítette az első rajzokat, de a végleges koncepció csak 1940-re látott napvilágot. A hatalmas épületekkel szimmetrikusan tagolt, téglalap alakú tér hosszabbik oldalából indult ki az észak-déli tengely, míg vele áttellenben, a túloldalon a Spree folyó írt le egy kanyarulatot, szinte természetes keretbe foglalva a területet. (2. kép)⁴⁵ A járószintet ennek megfelelően 9 méterrel a mindenkori középvízszint fölé kellett emelni, nehogy egy-egy árhullám árthasson a Birodalom központjának. A gigantikus tér északi végét a Nagy Csarnok óriási, a római Szent Péter bazilikára emlékeztető kupolás tömbje zárta volna le, amelynek talapzata a tér szintjétől számítva további 15 méter magasan kezdődött. A nyugati oldalon kapott volna helyet a Führerpalota. A keleti oldal sem állt nyitottan: itt a régi Reichstag már meglévő, 1894-ben

⁴² Az idézetet közli: Speer, A.: Hitler i. m. 83.

⁴³ Neue Deutsche Baukunst 14.

⁴⁴ Léon Krier: Albert Speer: Architecture 1932–1942. Bruxelles 1985. 49.

⁴⁵ A cikkhez tartozó összes ábra forrása: Krier, L.: Albert Speer i. m.

átadott épületének főhomlokzata állt. A korábbi, 1937-ben megfogalmazott tervek szerint a Birodalmi Gyűlés épületét lebontották volna, hiszen az sem méretben, sem stílusban nem illett a Der Große Platzhoz. Hitlert azonban érzelmi szálak fűzték a régi Reichstaghoz, ezért az ő személyes óhaját figyelembe véve, új szárnyakkal kiegészítve fennmaradt volna a régi épület. A bővítésekben a tartományi Parlament termei kaptak helyet. A régi Reichstagot – sok berlini épülettel ellentétben – tehát kizárólag azért nem bontották volna le, mert az a teljhatalmú Führer kedvence volt. (3. kép) Egyértelműen kiviláglik tehát, hogy Hitler közvetlen befolyást és ellenőrzést gyakorolt a Speer vezette tervezők csoportjára. A Reichstagtól nyugatra egy ikerpalota-együttes állt, amelyek között a tengely útteste húzódott. A nyugati ikerépület a Wehrmacht új főparancsnokságának adott volna helyet, míg keleti párja az út túloldalán a kancellária lett volna.⁴⁶ A diktatórikus kormányzati elképzelések egyértelmű nyíltsággal képeződnek le tehát a Germania főterének szánt Der Große Platz koncepciójában: a Führer magánpalotáját a kancellária közvetlen közelébe tervezték, sőt a két egységet természetes módon, kényelmi és minden bizonnyal biztonsági okokra hivatkozva egybeépítették volna, hogy a Vezérnek ne kelljen a nyílt téren áthaladnia! Fel sem merült tehát a különböző funkciók – a kancellári hivatal és a birodalmi gyűlés – építészeti szétválasztásának igénye. Éppen ellenkezőleg: a két épület egymáshoz igazított tervei és gyakorlati összeépítésének elképzelése egyértelmű kifejeződése annak a kormányzati gyakorlatnak, amelyben a mindenkori Führer lényegében teljhatalmat gyakorol, míg a Reichstag gyűlése lényegében csak szimbolikus jelentőséggel bír.

A Speer-féle Germania tervei között a legismertebb a Nagy Csarnok épülete, melynek tervezése szintén 1937 és 1940 között zajlott. Ez a hatalmas, kupolával fedett terem méreteit tekintve olyan túlzó, hogy csak a tőle 5 kilométer távolságban fekvő Südbahnhofról fért volna be teljes egészében egy ember látóterébe. Egy ekkora épület tervezése még a 20. század első felében is komoly feladat elé állította a statikusokat, akik eleinte azt tanácsolták Speernek, hogy változtasson a terveken: az eredeti, kör alakú kupola formáját módosítsa oválisra, hogy a benne keletkező erőket könnyebben el lehessen osztani. Az építész hajlott a javaslatra, ám Hitler megvétózta a korrigálás tervét; az ő elképzeléseibe nem fért bele egy „szabálytalan” geometriai forma, így a szakértők kénytelenek voltak beletörődni a megváltoztathatatlanba és rendkívüli módon megerősíteni a kijelölt terület alapozását.⁴⁷ Erre annál is inkább szükség volt, mert

⁴⁶ Krier, L.: Albert Speer i. m. 72–73.

⁴⁷ Az épület a statikai tervek szerint 176 darab, egyenként 20 000 m³ űrtartalmú pilléren nyugodott volna, amelyek 30 méteres mélységben támaszkodtak volna a stabil altalajra. – Krier, L.: Albert Speer i. m. 77. Az egyetlen kompromisszum, amelyet Hitler hajlandó volt elfogadni, az

a kijelölt terület igen nagy mélységig a tér északi végén húzódó Spree folyó homokos és üledékes hordalékából állt, amelynek szilárdsága korántsem felelt meg az épület tömege által támasztott igényeknek. Maga a csarnok tulajdonképpen egy 300x300 méteres gránitkőből készült kockán álló, kör alakú kupola lett volna. A falazat 74 méterrel emelkedett a Der Große Platz felszíne fölé. A gigantikus – belül 250 méter átmérőjű – kupola a járószint felett 98 méteres magasságban kezdődött, az épület belső magassága pedig elérte a 220 métert. A 46 méter magas *lanterna* önmagában is meghaladta volna a római Szent Péter bazilika vagy az ugyancsak az Örök Városban található Pantheon kupolájának hasonló méreteit. A gigászi, 140 méter átmérőjű, kör alakú belső gyűlésterem csak a *lanternából* kapott természetes fényt. A belső járószint felett mintegy 30 méterrel, körben 100 darab 24 méter magas, hófehér, szögletes pillér állt, melyek feladata a kupola irdatlan súlyának hordozása volt. Az oszlopok szigorú, katonás szabályossága csak a főbejáratnál szemben tört meg; itt ugyanis egy 50 méter magas fülke állt, amelyben aranyozott, homorú mozaikok előtt egy horogkeresztben álló birodalmi sas szobra kapott volna helyet. A félköríves fülke alatt épült a szónoki emelvény; Hitler a tervek szerint innen harsogta volna beszédeit a teremben elférő mintegy 180 000 fős hallgatóságának, a rádióadó állomásokon keresztül pedig az egész világnak. Az érdeklődők a félkörívben elhelyezett lelátókról hallgathatták volna vezérük szavait, míg a kevésbé szerencsések vagy kevésbé befolyásosak számára csak állóhely jutott volna a központi, kör alakú téren. (4. kép) Az épület főbejárata, vagyis a *porticus* elé két szobrot tervezett Speer, amelyeket jó barátja, Arno Breker szobrászművész öntött volna bronzból. A jobb oldalon a 14 méter magas Atlas tartotta volna a Mennysors ország boltozatát, míg a vele szimmetrikusan felállítandó, hasonló méretű Tellus a Földet hordozta volna vállán. A *lanterna* külsejére is szimbolikus tartalmú díszet terveztek: a Nagy Csarnokot a rézzel borított kupola felett egy horogkeresztes felségjelen álló, széttárt szárnyú bronz birodalmi sas koronázta volna meg. Hitler azonban utólag – már 1939 nyarán (!) – módosította az elképzelést: „Ezt itt megváltoztatjuk. A sas ne horogkeresztben álljon, hanem a földgömböt uralja! A világ legnagyobb épületének megkoronázása a földgömb feletti sas legyen.”⁴⁸ Hitler gondolataiban a birodalmi sas – a bejárat Atlas és Tellus szobraival egyértelmű összefüggésbe állítva – tehát már a háború

az eredeti tervek szerint gránitból készült kupola acélszerkezetre való cseréje volt, mely jobban ellenállt úgy a környezeti hatásoknak, mint egy esetleges légitámadás keltette légörvények pusztító erejének: „Mégiscsak előfordulhat, hogy repülőbomba találja el a kupolát, és sérülést okoz a boltozatban. Hogy gondolja a javítást omlásveszély esetén?” – Az idézetet közli: Speer, A.: Hitler i. m. 169. Ugyancsak tárgyalja: Krier, L: Albert Speer i. m. 82.

⁴⁸ Az idézetet közli: Speer, A.: Hitler i. m. 176.

megkezdése előtt az egész világot uralta. Ebből a hatalmi szimbólumokkal zsúfolt közegből a Führer valóban az egész világhoz kívánt szólni, mely részben az uralma, részben a remélt befolyása alatt áll, de felé mindenképpen kitüntetett figyelemmel fordul. A tervezők a világításra is gondoltak: az épületbe tervezett reflektorok és spotlámpák százai gondoskodtak volna a lenyűgöző és nagy hatást keltő éjszakai látványról, továbbá gondosan megtervezték a gigantikus épület külső díszvilágítását is.⁴⁹ Speer – a spandaui fogsága alatt írt feljegyzéseiben – így nyilatkozik a tervről: „1950. június 22. (...) A tervek szerint éppen ezekben az 1950-es hetekben zárult volna le az első szakasz »Germaniának«, a világ új fővárosának felépítésében. (...) 1939-ben [de még a háború kitörése előtt] már hozzá is láttunk a legnagyobb szabású épülethez, a Nagy Csarnokhoz, amely majd meghatározza az összbenyomást; a kijelölt helyszíneken már megkezdődtek a bontási munkálatok, a gránitot is megrendeltük. (...) Ma már azon töprengek, nem volt-e mindez Hitler részéről csupán megtévesztési manőver, hiszen a szóban forgó határidő természetesen diplomáciai és ügynöki körökben is közismertté vált, márpedig ahhoz kétség sem férhetett, hogy ezeket a terveket a leg-rövidebb ideig tartó háború is felborítaná.”⁵⁰ Érdekes kérdésfelvetés, különösen annak ismeretében, hogy a Große Halle tervezésekor maga Speer fogalmazott meg olyan aggályokat, amelyeknek csak háborús helyzetben van jelentőségük. Az építész ugyanis arra figyelmeztette Hitlert, hogy a Nagy Csarnok megépítésével olyan épületet emelnek a főváros közepén, amely kitűnő tájékozási pontként szolgálhat az ellenséges pilótáknak. A Führer azonban ezt nem látta reális veszélynek: „Göring [mint a légierő főparancsnoka] biztosított, hogy egyetlen ellenséges repülőgép sem hatolhat be Németországba. Nem hagyjuk, hogy megzavarják a terveinket.”⁵¹ A Führer tehát mindössze néhány hónappal a háború kitörése előtt is igen elbizakodottan vélekedett. A jelek szerint fel sem merült benne annak lehetősége, hogy a Harmadik Birodalom valaha védekezésre lesz kényszerítve, és Berlint ellenséges repülőgépek támadhatják. Göring pedig – akinek főparancsnokként talán pontosabb, naprakészebb adatai voltak a légierő ütőképességéről – nem tárta fel a kancellár előtt a valós helyzetet.

Nem valószínű, hogy Speernek a spandaui emlékirataiban erre vonatkozóan igaza lett volna, nem valószínű, hogy a Führert pusztán valamilyen taktikai megfontolás vezette: ebben az esetben ugyanis nem szánt volna annyi időt a tervek csiszolására, a hatalmi szimbolika finomítására, nem rendelte volna magához főépítészét akár éjnek idején is, és nem valószínű, hogy ekkora pénzügyi fedezetet biztosított volna egy csupán megtévesztési célokat szolgáló

⁴⁹ Krier, L.: Albert Speer i. m. 82.

⁵⁰ Az idézetet közli: Albert Speer: Spandaui börtönapló. Budapest 1999. 197–198.

⁵¹ Az idézetet közli: Speer, A.: Hitler i. m. 170.

manőverhez. Egy azonban bizonyos: a Nagy Csarnok megépítésével „A berlini építkezések egész addigi nagyságrendje felborult volna...”⁵² (5. kép)

A Harmadik Birodalom mindenkori Führerének városi palotája zárta le a Der Große Platz nyugati oldalát, amelynek tervezése 1938-ban kezdődött. Az épületet méretei miatt jogosan nevezhetjük palotának a hivatalos „kancellári rezidencia” elnevezés helyett, hiszen az Otto von Bismarck által használt hasonló funkciójú rezidencia alapterületét négyszázötvenszeresen haladta meg, míg a római császár, Nero által építtetett, legendákkal övezett Domus Aurea területét kétszeresen szárnyalta túl: a díszkertekkel együtt kétfélmillió négyzetméteren terült volna el.⁵³ Nem lehet véletlen, hogy éppen a történelem egyik nagy birodalmának legnagyobb palotája szolgált mintául Hitler lakóhelyéhez. Az ezer évre tervezett nemzetiszocialista Németország Führere nem élhetett szerényebb körülmények között, mint egykor Nero császár. A Der Große Platzra – amely a Führer halála után az Adolf Hitler Platz nevet kapta volna – néző főhomlokzat szélessége elérte a 240 métert, míg párkányának magassága a 40 métert. A száraz, számszerű adatok azonban nem mondanak sokat az épületről; ezek a jellemzők nem nyújtanak elég információt az általa képviselt ideológia megértéséhez.

Az építészeti tervekkel szöges ellentétben áll azonban az a tény, hogy Goebbels és Propagandaminisztériuma Hitler hatalomra kerülése óta folyamatosan a népvezér puritánságának és egyszerűsége való törekvésének képzetét igyekezett kelteni a lakosság előtt, és a propaganda minden eszközével ezt is hangsúlyozta. Semmiképpen sem véletlen tehát, hogy a kancellár senkinek sem engedte meg, hogy a palota tervrajzait megtekintse, minthogy azok nyilvánvalóan szöges ellentétben álltak a magáról tudatosan kialakított képpel. Ha kitudódnak, már csak a beruházás nagyságrendje miatt is joggal vádolhatták volna őt megalomániával. A helyzet ellentmondásosságára jól rávilágít, hogy Hitler még a saját legbensőbb környezete előtt is magyarázkodásra kényszerült, vagy értsük inkább úgy, hogy a saját belső hívei számára is szükségesnek tartotta megmagyarázni elképzeléseit. A hatalmas komplexum tervezőjének a következő szavakkal indokolta például a palota szükségességét: „Tudja, én magam beélném egy egészen egyszerű, kis berlini házzal. Elég hatalmam és tekintélyem van; nem kell ekkora fényűzés a támogatásomra. De higgye el: azoknak, akik egyszer majd utánam jönnek, égető szükségük lesz ilyen reprezentációra. Sokan csak így tudják majd tartani magukat. Szinte hihetetlen, mekkora hatalmat kölcsönöz egy kis formátumú személyiségnek a külvilág előtt,

⁵² Az idézetet közli: Speer, A.: Hitler i. m. 84.

⁵³ Speer, A.: Hitler i. m. 171.

*ha ilyen viszonyok között nyilatkozhat meg.*⁵⁴ Nem dönthető el egyértelműen, hogy mennyire őszinte vagy mennyire inkább számító Hitler, amikor az egyszerű, kis berlini házról beszél. A hatalmi reprezentáció vizuális eszközeiben rejlő lehetőségeket azonban megdöbbenően világosan, pontosan felismeri, és kíméletlen céltudatossággal ki is akarta használni. Minden bizonnyal remélte, hogy ő maga is tovább emelheti általuk a már meglévő hatalmát és tekintélyét. Taktikai megfontolásból, jól átgondoltan azonban az érvelést – egyértelműen a saját szerénységéről alkotott kép védelmében –, a Birodalom jövője, az őt követő szerényebb képességű vezetőkről való gondoskodás szándéka felé tereli.

A tervezett palota homlokzatán, amely a leendő Adolf Hitler Platzra nézett volna, még egy sajátosság tűnhet fel a figyelmes szemlélőnek; nevezetesen az, hogy mindössze két nyílás található rajta. Az egyik a főbejáratnak az épület méretéhez viszonyítva szűk, alacsony acélkapuja, a másik pedig a kapu nyílása felett, nagyjából az ötödik emeleten, egészen pontosan 14 méteres magasságban elhelyezkedő erkély. A Führer erre kilépve fogadhatta volna a reményei szerint mindig éljenző tömeg ovációját. A palota homlokzatának semleges háttere előtt a figyelem csak az ő elérhetetlen magasságban megjelenő alakjára és mindent betöltő hangjára irányult volna. Speer, mint kitűnően képzett építész, azonban természetesen nem engedhette meg, hogy a főhomlokzat ilyen sivár maradjon; az épület egyhangúságát, a homlokzat egysíkúságát párosan elhelyezett dór oszlopok sorával törte meg. Az így kialakult téglalap alakú szabad falfelületeket beljebb léptette, és mozaikokkal díszítette (így az épület síkja is megtört.) A fehér mészkőből faragott oszlopsor azonban nem ért fel egészen az épület tetejéig; 20 méteres magasságban fríz koronázta azt, majd ennek tetején egy újabb, rózsaszínű gránitból készített oszloprendszer állott. A pillérek közé – az egyébként meglehetősen egyhangú látvány változatosabbá tétele érdekében – itt is mozaikokat terveztek. (6. kép)

Mivel magyarázható azonban ez az erődszerű kiképzés? A kérdés egyszerűen megválaszolható: mindössze azzal, hogy Hitler félt. Félt attól, hogy megtámadják, félt a merénylektől – egyszóval félt a saját, felsőbbrendűnek kikiáltott, árja népétől. Maga a Führer így fogalmazta meg aggodalmát: „*Nem zárható ki, hogy egyszer arra kényszerülök, hogy népszerűtlen intézkedéseket tegyek. Akkor pedig talán zavargások lesznek. Erre az esetre pedig föl kell készülni: a térre néző minden ablak nehéz, acélból készült, golyóálló tolszárnyakat kap, az ajtók is legyenek acélból, a térre vezető egyetlen utat pedig nehéz vasráccsal kell lezárni. A Birodalom központja legyen olyan védhető, mint egy erődítmény.*”⁵⁵ Valóban,

⁵⁴ Az idézetet közli: Speer, A.: Hitler i. m. 172.

⁵⁵ Az idézetet közli: Speer, A.: Hitler i. m. 173. – Megfigyelhető, hogy Hitler több ablakról beszél; ennek oka az, hogy a szóban forgó épület a régi, Wilhelmsplatzon álló Birodalmi Kancellária. Az

1939-re a német polgárság azon rétegei, amelyek a nemzetiszocializmus bővítő-körében éltek, kezdtek valamelyest kijózanodni, egyre többen figyeltek fel a nemzetiszocialista rendszer árnyoldalaira is. De vajon milyen intézkedésekre gondolt a kancellár? Úgy vélte talán, hogy a Nagynémet Birodalom visszaállításáért, valamint a kelet-európai életterek megszerzéséért indítandó és már küszöbön álló háború nem fog osztatlan sikert aratni a lakosság körében?

A Führerpalota belső kialakítása méltó volt a reprezentatív külsőhöz. A főhomlokzatról nyíló egyetlen kapun áthaladva egy belső udvarra jutott volna a látogató, ahonnan északi irányban nyíltak a hatalmas, csarnokszerű hivatali helyiségek. Ennek a szárnynak a központi tere egy gigantikus bankett-terem lett volna, ahová nyolc, gálafogadásokra is alkalmas termen keresztül lehetett eljutni, és amelyben egyszerre több mint ezer vendég foglalhatott helyet. A déli szárnyban Hitler személyes lakosztálya mellett egy 400 fős, barokk és rokokó kastélyok színháztermeit idéző belső színháztermet alakítottak volna ki, amelyet a korszakban ismert legmodernebb technikai eszközökkel szándékoztak felszerelni. Szintén a déli szárny foglalta magában a Führer reprezentatív dolgozószobáját is, amelyben a külföldi vendégeket egy hatalmas, dúsan faragott, tölgyfából készült asztalnál fogadta volna. A diplomaták minden bizonnyal örömmel fogadták volna a felkínált ülőhelyet, hiszen ahhoz, hogy Hitler színe elé járulhassanak, csak a palotán belül 504 métert kellett volna gyalogolniuk!⁵⁶

A Der Große Platz keleti oldalát az északi és déli irányban két új szárnyal bővítendő, régi Reichstag épülete zárta le a tervek szerint, amely megújult formájában alkalmassá vált volna a megnövelendő ország nagyobb számú képviselőinek befogadására. A tér déli végére pedig – az új Kancellária párjaként, annak főbejáratára szimmetrikusan – az Oberkommando der Wehrmacht, vagyis a hadsereg főparancsnokságának palotáját tervezték. Az épület külső megjelenésére vonatkozóan sok tervvariáció készült, ezek közül többről makett is készült. Hitler, hosszas tanakodás után, végül az 1940-ben készült változatot fogadta el, így Speer ennek alapján kezdhetette meg a munkát. Az építész azonban ebben az esetben nagyon körültekintően járt el; ismerte a Führer ízlését és természetét, ezért nem kezdett neki azonnal az építkezésnek. Először egy óriási, 1:1-es méretarányú makettet készíttetett a főbejáratról és az egyes – külső és belső – épületrészletekről. (7. kép). Ennek kivitelezésében műbútorasztalosok és a berlini Lichterfelde filmszínházstúdió munkatársai segítettek. Az építész hatalmas állványszerkezetet emeltetett a palota leendő helyszínén, hogy az a valóságban is, illúziót keltő módon megtarthassa az épület makettjét. A kültéri elemek fából, míg az enteriőrt megjelenítő részek festett

idézetben megfogalmazott igényeknek próbált megfelelni Speer az új Führerpalota tervezésénél.

⁵⁶ Krier, L.: Albert Speer i. m. 85.

gipszből készültek. A makett beváltotta a hozzá fűzött reményeket: segítségével volt a tervezőknek, hiszen sikerült kikísérletezni rajta a megfelelő szín- és anyagösszetételeket, valamint az éjszakai megvilágításhoz szükséges fényszórók optimális elhelyezkedését.⁵⁷ A bejárat itt is egy óriási csarnokba vezetett volna ugyanis, amely csupán tetőablakokon át kapott természetes fényt. E praktikus célokon kívül azonban egy ezeknél sokkal fontosabb ideológiai feladata volt az egész, nyilvánvalóan hatalmas összegekbe kerülő, demonstrációnak is beillő „produkciónak”: a birodalmi hadsereg főparancsnoksága tervezett palotájának látványa – a már hadban álló – Németország hatalmát, gazdasági potenciálját és eljövendő dicsőségét volt hivatott kézzel fogható módon szemléltetni az egész világnak.

Maga az épület a már jól ismert neoklasszicista stílus újabb példája lett volna. A – viszonylag keskeny – főhomlokzaton nyílt a főbejárat, amely elé egy kisebb, párosan elhelyezett, dór oszlopokkal alátámasztott oszlopcsarnok épült. Ez az oszlopcsarnok nem ért fel a homlokzati *pilon* teljes magasságáig, hanem a párkánymagasság mintegy harmadánál átadta helyét négy falba ágyazott rózsaszín dór pillérnek. A pillérek három ovális nyílást fogtak közre. A középső nyílás egy ajtó volt, amelyen kilépve az oszlopcsarnok tetejéről tarthatott beszédet a téren összegyűlt hallgatóságnak az erre illetékes személy. A pilon két sarkán három-három, szintén falba ágyazott, az épület teljes magasságáig felnyúló oszlop állt. Ezek fejezetein aranyozott oroszlánszobrok – a Breker-műhely alkotásai – kaptak volna helyet. A Főparancsnokságot kívülről szürkés gránitlapokkal burkolták volna, az egyedüli színárnyalat az erkély mellett elhelyezett négy pillér vörös színe lett volna.⁵⁸

Különösképpen az Oberkommando der Wehrmacht új épületének nem a főhomlokzata volt a leghosszabb, közterületről is látható oldala, sokkal inkább az északi, tehát a Nagy Csarnok felé néző front határozta meg a palota képét. Speer és építészekből álló csoportja így erre a szakaszra is különös gondot fordított. A Führerpalotával ellentétben az OKW tömbje meglehetősen sok nyílással rendelkezett. A földszinttel együtt négyszintes komplexum lábazata és magasföldszintje kváderköveket idéző burkolatot kapott, magas ablakai viszonylag távol helyezkedtek el egymástól. Az első és a második emelet kívülről egyforma volt; a kisebb ablaknyílások sűrűn szabdalták a homlokzat síkját, így telítve egy kis mozgalmassággal az óriási felületet. A színek a megszokott Speer (vagy Hitler?) -féle koncepcióba illeszkedtek: a szürke alapon az oszlopokat vörösre színezték.⁵⁹ A hadsereg főparancsnoksága volt az egyetlen olyan

⁵⁷ Krier, L.: Albert Speer i. m. 91.

⁵⁸ Krier, L.: Albert Speer i. m. 88.

⁵⁹ Krier, L.: Albert Speer i. m. 93.

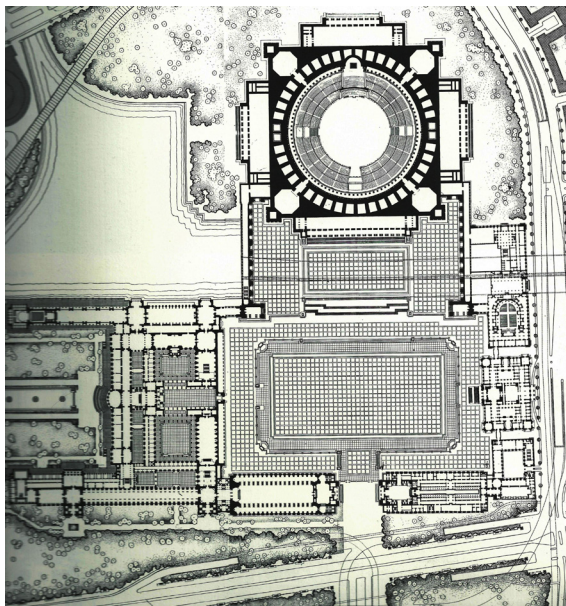
épület a Große Platzon, amelyikbe eredetileg is terveztek bunkert. E föld alatti tereknek is több szintje lett volna, ám a tervek részletes kidolgozására már nem kerülhetett sor.⁶⁰

A minden oldaláról reprezentatív épületekkel határolt, leendő Adolf Hitler Platz tehát méreteit tekintve a világ legnagyobb tere lett volna. Fő feladatának a hitleri Németország hatalmának, a Welthauptstadt Germania szellemiségének méltó közvetítését tekintették. A mérhetetlen beruházásokat igénylő terv szükségessége csakis ezen szempontokat figyelembe véve indokolható, minden más tekintetben egyértelműen megkérdőjelezhető. Németországban már ezt megelőzően is léteztek azok az intézmények, amelyeket újonnan ide szándékoztak költöztetni, és álltak az ezeket befogadó épületek is. Az egyetlen, ám döntően latba eső kifogás ezekkel szemben csupán az volt, hogy megjelenésükkel nem elégitették ki a Harmadik Birodalom – és nem utolsósorban a Führer – reprezentációs igényeit, nem közvetítették megfelelő hangsúllyal a Welthauptstadt Germania szellemiségét a világ számára. A tervek tehát készen álltak, de a Großer Platz mégsem léphetett ki a papír kétdimenziós síkjáról: nem a statikai nehézségek vagy a hihetetlen költségük okozta vesztüket; hanem maga az ideológia és – legfőképpen – a cél helytelensége.

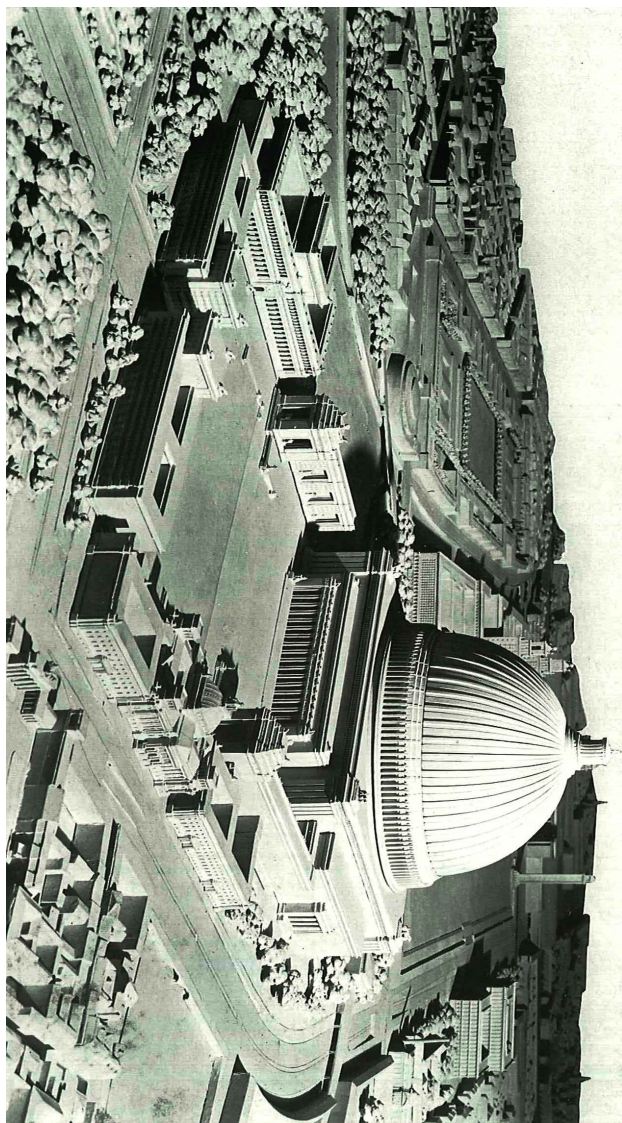
⁶⁰ Krier, L: Albert Speer i. m. 95.

Képmelléklet

1. A Nemzetiszocialista Mozgalom Fóruma Nürnbergben

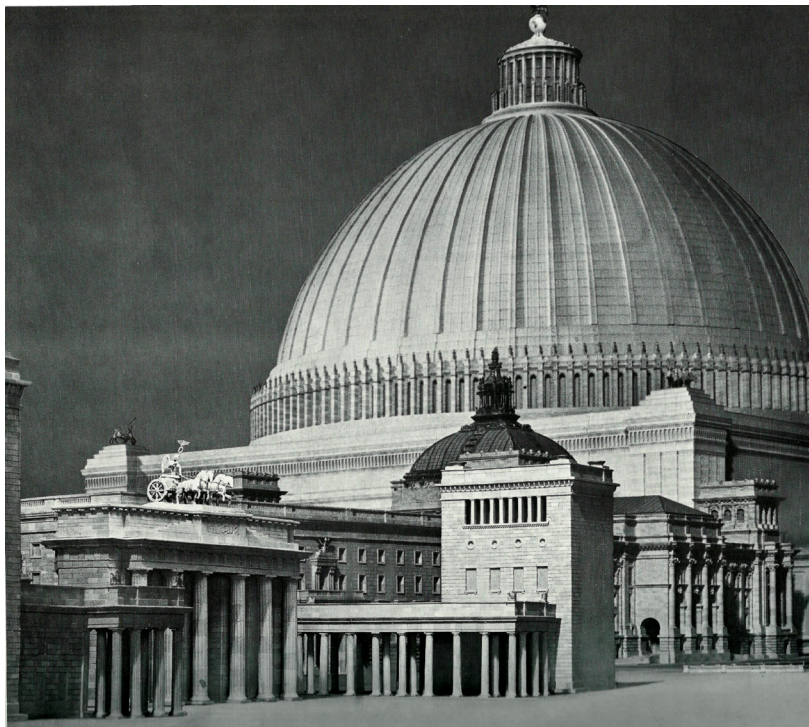
2. A Der Große Platz alaprajza

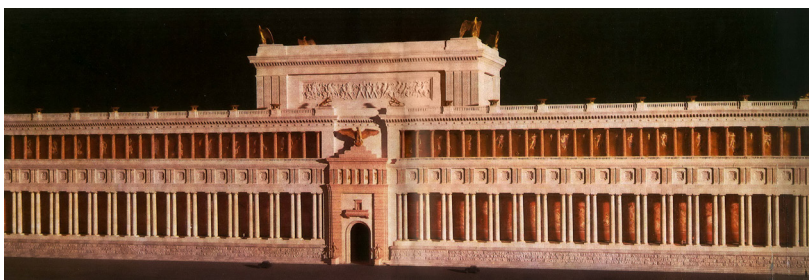
3. A Der Große Platz látványterve

4. A Nagy Csarnok belsejének látványterve

5. A brandenburgi kapu és a Reichstag a Nagy Csarnokkal azonos méretarányban

6. A Führerpalota főhomlokzata

7. Az Oberkommando der Wehrmacht palotájának az eredeti tervekkel megegyező méretű makettje. A méreteket jól érzékelteti a kép bal oldalán álló emberalak.

Miklós Kalmár

Architektonische Repräsentation in NS-Deutschland im Spiegel der Berliner Pläne Albert Speers

Im Mittelpunkt der Studie stehen die von der ungarischen Forschung bisher nur wenig untersuchten Baupläne, die als Mahnmale des Dritten Reiches zu betrachten sind und die nationalsozialistische Ideologie und Weltanschauung nicht weniger zum Ausdruck bringen, als das Hitlers Ideengut in ein System fassende Werk *Mein Kampf*. Die Interpretation dieser bildlichen Quellen verlangt eine vielseitige, teilweise der Kunstgeschichte entlehnte Analyse-methode. Ihre direkte, ungeschminkte Präsentation kann dabei helfen, die die nationalsozialistische Führung charakterisierenden Ideen sowie die in deren Dienst gestellten skrupellosen propagandistischen Mittel aufzudecken. Zwischen 1933 und 1939 stieg Deutschland zu einer industriellen Großmacht, zu entscheidendem politischen und wirtschaftlichen Faktor in Europa auf. Das Selbstvertrauen der deutschen Nation hatte aber nach der Niederlage im ersten Weltkrieg einen Tiefpunkt erreicht und Hitler war sich bewusst, dieses zerschmetterte Selbstbewusstsein wiederherstellen zu müssen, um seine Eroberungsabsichten zu verwirklichen. Deshalb brauchte die Führung des Landes eine Machtrepräsentation, die sowohl das inländische, als auch das ausländische Publikum in Staunen versetzen konnte. Eine Architektur, die das große wirtschaftliche Potential und parallel dazu auch die „Überlegenheit“ demonstrieren konnte, erwies sich als eines der geeignetsten Mittel hierzu. Gleichzeitig mit der Etablierung dieses Repräsentationsbedürfnisses tauchte im Umfeld des Führers der junge Albert Speer auf, dessen architektonische Karriere gerade durch die Entfaltung dieses Bedarfs in die Höhe schwellte. Die vom „Führer“ ihm gegenüber erwiesene besondere Sympathie ermöglichte es Speer, den größten Auftrag aller Zeiten zu bekommen: Der Reichskanzler wollte Berlin zur Hauptstadt der Welt, zur Welthauptstadt „Germania“ umformen. Die Pläne wurden geboren, die „neue Hauptstadt der Welt“ war nunmehr reif, auch Gestalt anzunehmen und zur Wirklichkeit zu werden. Von den geplanten Gebäuden kamen dann bekanntlich nur wenige zustande. Allerdings führten nicht die riesigen Ausmaße oder die außerordentlichen Baukosten den Untergang herbei: der Grund dafür lag in der Ideologie des Regimes und im Ziel selbst. Die Mehrheit der Zeichnungen und Entwürfe blieb jedoch erhalten und aufgrund dieser Dokumente lässt sich heute noch genau rekonstruieren, wie „Germania“, die unter deutscher Führung stehende Welthauptstadt, werden sollte bzw. geworden wäre.

Cseh Dániel

A jászberényi téesz-szervezés gazdaság- és társadalomtörténeti aspektusai (1948–1962)

Bevezetés

Jászberény a Jász Kerület központjaként hagyományosan jómódú középbirtokosok városa volt. A 18. század közepétől (*redemptio*) a határ nagy része középparasztok tulajdonában állt.¹ A 20. századra azonban jelentős birtokaprózódás ment végbe, ami nagymértékben csökkentette a nagybirtokosok számát, és megnövelte a kisbirtokosokét.

A jászberényi birtokrendszer alakulása a 20. század első harmadában²

Megnevezés	1900	1930	1935
Birtokos (fő)	1 955	2 723	3 288
Átlagos földterület (kh/fő)	24,6	17,6	5,6
100 kh-nál nagyobb birtokok (db)	49	21	7

1930-ban a város lakosságának mindössze 65%-a lakott a belterületen, míg 35%-uk a környező tanyákon élt.³ Amint az az alábbi táblázatból is kiolvasható, a dominánsan mezőgazdasági településen (a lakosság 62%-ának a mezőgazdasági termelés volt a fő jövedelemforrása) igen alacsony volt

¹ Fodor Ferenc: Berény. In: *Üő: A jászság életrajza*. Budapest 1942. 426–469., 458.

² Saját készítésű táblázat Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. (A továbbiakban: MSK ÜS.) 86. (1934) és 99. kötet (1936) alapján, valamint ld. Fodor F.: Berény i. m. 459.

³ Fodor F.: Berény i. m. 459.

(4% alatti) az úgynevezett „nincstelének” aránya, akik önálló gazdálkodást nem folytattak, hanem természet- vagy pénzbeli bevételeiket mások birtokain végzett munkával keresték. Alacsony arányuk oka, hogy a mezőgazdasági társadalom tengelyét adó kis- és középparasztságnak nem volt sem pénze, sem igénye arra, hogy állandó cselédeket, napszámosokat tartson. Az időszakos munkák alkalmával fordult csak elő, hogy a summások munkaerejét is igénybe vették.

A város foglalkozásszerkezete 1930-ban⁴

Foglalkozás	Arány (%)
Mezőgazdasági termelő	61,8
Iparos	16,9
Közalkalmazott, nyugdíjas	9,8
Kereskedő	4,7
Cseléd, napszámos	3,5

Az 1945. március 15-én elfogadott földreformrendelet végrehajtása Jászberényben komoly problémát vetett fel, hiszen a földosztás Jászberény viszonyaira – nagybirtok és számottevő agrárproletárság híján – alig volt érvényes. 1947 elejére a 900 igénylő között átlagban 6 kat. hold szántót és 1-2 kat. hold szőlőt osztottak ki.⁵

A termelőszövetkezetek „evolúciója” 1956-ig

1948-ban két csoport egymástól függetlenül 1. típusú termelőszövetkezeti csoport létrehozását tervezte, viszont tévesként alakultak meg, mert csak az ilyen, „magasabb szintű szövetkezésnek” biztosított állam kedvezményeket, felszereléseket.⁶ A Földműves-szövetkezet keretén belül működő két – bér-lőszövetkezetként induló – csoport 1949. január 1-jén egyesült, s rövidesen, a Gerő Ernő név elhagyása után, a Kossuth Mezőgazdasági Termelőszövetkezet nevet vette fel.⁷ 1949. március 19-én 11 kat. hold szőlővel, 1 lóval és 12 taggal létrejött a Petőfi Tsz. Ezután sorra alakultak az állami gazdaságok,⁸ majd 1950.

⁴ Saját készítésű táblázat MSK ŰS. 86. kötet alapján.

⁵ Jászkürt 2. (1947) 19. sz. 4.

⁶ Besenyi Vendel: 50 éves a Kossuth Mezőgazdasági Szövetkezet. Jászberény 1988. 6.

⁷ Besenyi Vendel: Személyes interjú. Készítette: Cseh Dániel. Jászberény, 2012. február–március.

⁸ Szolnok Megyei Néplap 2. (1950) 21. sz. 3.

március 15-én elkezdte működését a Március 15. Tsz. 40 kat. hold földterületen, 1 lóval és 16 taggal.⁹

1950 végén a téészek 236 taggal, 994 kat. holdon gazdálkodtak, a város földterületének 2,5%-án, ami messze elmaradt az országos 14%-os arányhoz képest. Míg 1951-re az egyéni gazdák terhei újból növekedtek, a velük szemben foganatosított rendszabályok egyre szigorodtak, addig a téészeknek adott állami kedvezmények növekedtek, így a szövetkezetek lassú gyarapodásnak indultak, a legjobban gazdálkodó Kossuth Tsz. pedig viszonylagos népszerűsége tett szert. Az 1952-es év növekvő beadási kötelezettségei megtörték a téészek fejlődését, az egyéni gazdákat pedig már a létbizonytalanságba taszították.¹⁰

1953-ra az aszály és az irracionális beszolgáltatások miatt a téészek és a törpebirtokosok állatállománya katasztrofális állapotba került.¹¹ Ez évben a vetőmagról mindenkinek magának kellett gondoskodnia,¹² ami a tavaszi munkálatok késését hozta magával. A kilátástalan helyzet következménye lett, hogy ezúttal már kis-középbirtokosok is beléptek a téészsbe, de kizárólag a Kossuthba. A téész ez évi belépőinek átlagos földterülete 10,6 kat. hold volt, tehát jól látszik, hogy a gazdálkodni tudó és akaró emberek azt a szövetkezetek választották, amelyik az ésszerűen gazdálkodó téész hírében állt. Különsebb agitáció nélkül (gazdasági kényszerűségből és politikai előrelátásból) alakultak meg a város téészcséi: a Harcos, a Talpra Magyar, a Rákóczi és a Dózsa, átlagosan 5–8 kat. holdas kisbirtokosokból.¹³

Az 1953-as új kormányprogram következtében egyes téészekből tömeges kilépések történtek (a Talpra Magyar Tsz 50%-os tagvesztesége miatt egyesült a Petőfivel),¹⁴ más téészek azonban épp az új iránynak köszönhetően álltak „növekedési pályára”. 1954-ben a megmaradt termelőszövetkezetek gazdasága megszilárdult, ám az 1955-ös politikai fordulat megakasztotta a fejlődést. Az év októberéig 180 új tag 1800 kat. holddal való belépését irányozták elő, amely

⁹ Nagy József – Tóth János: Jászberény város története a felszabadulástól napjainkig. Jászberény 1970. 115.

¹⁰ Kunos István: Jó eredményt hozott a feltárt szalma etetése a jászberényi „Petőfi” tsz-ben. Szolnok Megyei Néplap, 1953. január 6.

¹¹ Varga Illés: Földművelőszövetkezeink feladatai az újesztendőben. Szolnok Megyei Néplap, 1953. január 6.

¹² Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár. (továbbiakban: MNL JNSZML) XXIII-502-a Jb VT VB A Jászberényi Városi Tanács VB ülésjegyzőkönyvei (továbbiakban: XXIII-502-a Jb VT VB) 1953. jan. 16.

¹³ Nagy J. – Tóth J.: Jászberény i. m. 136.

¹⁴ MNL JNSZML XXIII-502-a Jb VT VB 1953. 10. 09. és 1953. 12. 11.

újabb adminisztratív intézkedésekre sarkallta a jászberényi Tanácsot. Nyomást gyakoroltak a meglévő téeszcsékre, amelyek így átalakultak téeszekké.¹⁵ Az erőszakos agitáció következtében belépő agrárproletárok visszahúzó hatással voltak a már meglévő téeszek gazdálkodására, ezért zömében középparasztokból (17,2 kat. holdas földátlag) megalakították a Béke Tsz-t.¹⁶

Az 1956-os forradalom és szabadságharc következtében akadozott az élelmiszerellátás, hiányzott a megfelelő mennyiségű tüzelő, és az őszi vetést csak 50%-ban végezték el. Három téesz (Dózsa, Harcos, Béke) felbomlott, a maradék háromból egyedül a Kossuth Tsz tudott jó eredménnyel zárni, s időben megtartani a zárszámadó közgyűlést. A Március 15. Tsz-ből sem volt tömeges kilépés, ott a vezetőséggel szembeni csoportosulások miatt tolódott a zárszámadás a következő év elejére. A Petőfi Tsz ismét deficitel zárta az évet, s adósságuk meghaladta az 1,5 millió Ft-ot.¹⁷ A tömeges kilépések miatt a vezetőség és a tagság egy része úgy tervezte, hogy 1957-ben eladják az állatállományt, majd növénytermesztésre állnak át, az év végén pedig szétosztják egymás között a terményt, és kilépnek a téeszből. A MSZMP Végrehajtó Bizottsága nyomására új vezetőséget választottak, akik kizárták a „bomlasztó tagokat”.¹⁸ Összesen 24 taggal és 62 kat. hold földdel lett kevesebb a megmaradt téeszek birtoka, s négy termelőszövetkezeti csoport (Aranykalász, Haladás, Rákóczi, Dózsa)¹⁹ is folytatta a közös gazdálkodást.²⁰

A túlélésre való berendezkedés – gazdasági eredmények 1956–1958

A Jászberényi Végrehajtó Bizottság (továbbiakban: VB) 1957-ben nem fejtett ki komolyabb és szervezettebb munkát a mezőgazdaság kollektivizálása érdekében. Érezhető volt munkájukban az a félelem és bizonytalanság, amelyet a nem várt ötvenhatos események mellett a központ vívódása is okozott. Egyértelmű utasítás híján pedig nem mertek erősebben fellépni, ezért inkább olyan pótcselekvésekbe „menekültek”, mint a pártszervezetek erősítése, biztatása, a jelentéskészítési dömping vagy épp az állami ünnepek megszervezése.

A megyei VB részéről azonban egyre érkeztek a mezőgazdaság szocialista átszervezésére irányuló informális ösztönzések, amelyeket eszmei

¹⁵ Nagy J. – Tóth J.: Jászberény i. m. 152.

¹⁶ Szolnok Megyei Néplap, 1955. szeptember 23. 1.

¹⁷ MNL JNSZML XXIII-502-a Jb VT VB 1957. 02. 19.

¹⁸ MNL JNSZML XXXV-1-1 MSZMP SZMB 1957.

¹⁹ A föloszlott Dózsa Tsz még 1956 decemberében összeállt mint téeszcsé.

²⁰ MNL JNSZML XXIII-502-a Jb VT VB 1957. 08. 26.

alapul használva a városi VB, Dobosi Imre vezetésével 1958 elején megkezdte a téjeszesítés újabb hullámának előkészítését.

Jászberény termelőszövetkezetei 1958 elején²¹

	Taglétszám (fő)	Földterület (kh)	Átlagos birtok (kh/1 cs.fő)
Kossuth Tsz	105	938	8,9
Március 15. Tsz	88	733	8,3
Petőfi Tsz	37	474	12,8
Béke Tsz	13	132	10,1
Haladás Tszcs	43	107	2,4
Rákóczi Tszcs	13	62	4,7
Dózsa Tszcs	13	52	4

Az év elején négy termelőszövetkezet (a három „történelmi téesz”: a Kossuth, a Március 15. és a Petőfi, valamint az éppen akkor alakított pórtelki Béke Tsz) és három termelőszövetkezeti csoport működött (a korábbi Aranykalász Tszcs-ből Lendület néven mezőgazdasági társulás alakult). Az 1958. március 20-i VB-ülés a második napirendi pontja keretében tárgyalta Sass András termelési felelős *A mezőgazdaság állásáról* c. jelentését. Ez a jegyzőkönyv így egy kétrétégű forrás, hiszen egyrészt a jelentés által a rendszer jellegéhez képest objektivitásra törekvő képet kaphatunk a mezőgazdaság állapotáról, másrészt pedig nyomon követhetjük az erre születő politikai reflexiókat.

Az állatállomány sűrűsége 1958 elején (db/100 kh)²²

	Kossuth Tsz.	Március 15. Tsz.	Petőfi Tsz.	Átlag
Szarvasmarha	20	11,3	5,3	12,2
Tehén	5,1	3,1	3,2	3,8
Juh	110	23,2	-----	44,3
Jerke	53	12,3	-----	21,4
Ló	3,6	4	3,2	3,6
Kanca	1,6	1,7	1,2	1,5
Sertés	59,2	35,4	10	34,8
Koca	5,2	2,4	1,4	4
Baromfi	-----	-----	-----	-----

²¹ MNL JNSZML XXXV-4-a Jb MSZMP VB 1958., 65.

²² MNL JNSZML XXXV-4-a Jb MSZMP VB 1958., 110.

A táblázatból kitűnik, hogy a három vizsgált téesz állatállomány-adottságai 6:4:2 arányban oszlanak meg. A jelentés felhívja rá a figyelmet, hogy a hasonló adottságokkal rendelkező Kossuth és Március 15. Tsz. közül az előbbi szignifikánsan jobb mutatókkal rendelkezik a takarmánymennyiség és az állatállomány minősége területén. A Petőfi Tsz. gyenge eredményeit mint általános jelenséget értékeli, és mentségére hozza fel a rosszabb adottságokat, habár kiemeli, hogy az 1956-os tagosítás során megfelelő mennyiségű lucernatermő területet kapott.

A baromfiállomány teljes és a juhállomány részleges hiányát a szerkesztő az 1956-os forradalmi események hatásaként magyarázza, amikor is a szövetkezetek felszámolták az említett állományokat.

Az állatállomány sűrűsége 1958 elején megyei összehasonlításban (db/100 kh)

	Jászberényi átlag	Megyei átlag
Szarvasmarha	12,2	9,8
Tehén	3,8	2,9
Jerke	44,3	32,9
Sertés	34,8	21,5
Koca	4	2,8

Megyei összehasonlításban látható, hogy az állatsűrűség főbb számai szignifikánsan kedvezőbbek a megyei átlagnál, habár a folyó gazdasági év végére előírt tervszámok eléréséhez még mindig nem elegendők.

Az állatállomány tervezett sűrűsége az 1958-as gazdasági évre (db/100 kh)²³

	Kossuth Tsz.	Március 15. Tsz.	Petőfi Tsz.	Átlag
Szarvasmarha	20	13	11	15
Tehén	6	5	4,3	5,1
Juh	72	45	-----	39
Jerke	44	33	-----	20,7
Ló	3,6	4	3,2	3,6
Kanca	1,6	1,7	1,2	1,5
Sertés	27	20	25,3	24,1
Koca	6	5,2	7	6,1
Baromfi	31	40	-----	26

²³ MNL JNSZML XXXV-4-a Jb MSZMP VB 1958., 110.

Látható, hogy számottevő növekedést csak szarvasmarha és sertés tekintetében, és csak a Petőfi Tsz-től vár el a tervezet, ha nem számítjuk, hogy a nem létező baromfiállomány megteremtése mindhárom szövetkezet számára jelentős horderejű feladat. Elsőre talán nem várt adat az első két téesz sertés- és juhállományának a csökkentése, de ennek magyarázata az egyébként kiemelkedően nagy létszámú állomány egy részének értékesítése volt. Megfigyelhető a szarvasmarha kivételével minden más faj esetében a megyei arányszámhoz való közelítő csökkenés terve, amiben természetesen az értékesítésnek is szerepe volt. A szarvasmarha-tenyésztés fontosságát azzal magyarázza a jelentés, hogy ez a faj képezheti a gazdasági fellendülés alapját (talajerő-utánpótlás, hulladéktakarmányok értékesítése, tenyésztési és hizlalási üzemágak szervezése). A tervezet arányaiban is növelné a nőstény egyedek darabszámát.

A hízóállomány 1958 elején (db/téesz)²⁴

	Szarvasmarha	Sertés
Kossuth Tsz	16	28
Március 15. Tsz	11	22
Petőfi Tsz	2	2
Összesen	29	52

A hízóállomány vészesen kevés volt, hiszen egyes háztáji gazdaságok is több jószággal rendelkeztek, mint például a Petőfi Tsz, amelynek e téren az átlagosnál is nagyobb lemaradása volt, de még a Kossuth Tsz állománya is aránytalanul kicsi volt takarmánytermő földterületeihez képest.

A szőlő- és gyümölcsstermesztés területéről lesújtó véleménnyel van a jelentés. Folyó gazdasági évben egyetlen egy kérelem sem érkezett zárt gyümölcsös telepítésére – sem egyéni gazdálkodóktól, sem pedig a termelőszövetkezetektől. A védekezési és tisztogatási munkák elmulasztásával a fogyasztásra alkalmas termésátlag visszaesett, melyet sokan a rossz minőségű talajnak tulajdonítottak, hiszen a városban egyedül az Újerdei Állami Gazdaság, illetve egy szintén újerdei magángazda gyümölcsöse érte el – a jelentés hasonlatával élve – a „szabolcsi szintet”.

1958 novemberére új titkárt választott magának a Végrehajtó Bizottság Bacsa Ferenc személyében – a korábbi titkár Dobosi már nem is volt tagja a bizottságnak. A november 27-i ülésen tárgyalták a Mezőgazdasági Osztály

²⁴ MNL JNSZML XXXV-4-a Jb MSZMP VB 1958., 111.

időszakos jelentését,²⁵ amely közvetve beszámolt az agitáció első eredményeiről. A táblázatokban feltűnik egy ötödik téesz is, amelynek a neve nem ismeretlen, hiszen az a Dózsa Tsz, amely téeszcsézből alakult át az ősz folyamán téesszé. Az öt téesznek együtt hozzávetőleg 1200 kat. hold szántóterülete volt, ami mindössze 5%-a az állami gazdaságokon kívüli városi szántóterületnek, tehát a szabad terület több mint 90%-a még mindig magántulajdonban volt.

Az őszi talajmunkák eredménye 1958-ban²⁶

	Mélyszántás			Vetőszántás		
	Terv (kh)	Telj. (kh)	%	Terv (kh)	Telj. (kh)	%
Kossuth Tsz	290	260	89	195	195	100
Március 15. Tsz	180	180	100	187	190	102
Petőfi Tsz	141	110	78	153	145	93
Béke Tsz	12	14	116	27	27	100
Dózsa Tsz	26	----	----	38	43	113
Téeszek összesen	649	564	86	600	600	100
Egyéni gazdák	11 374	7 908	70	8 062	7 910	99
Összesen	12 023	8 544	71	8 662	8 510	99

A mélyszántás tervekhez viszonyított elmaradását az őszi esőzésekkel magyarázza a jelentés, amely a vetőszántás elvégzésére sarkallta a földművelőket.²⁷ Kiugró ez a jelenség az egyéni gazdák körében, akiknek nem biztosított a Gépállomás kedvezményes szerződéssel gépeket, állataik egy részét már korábban leadták az adók miatt, és egyébként sem tudtak annyi embert mozgósítani a talajmunkák elvégzéséhez, mint a téeszek, hiszen sokuk nagykorú gyermeke gyárban dolgozott vagy már nem is élt Jászberényben. Tehát a tapasztalati tőkéjük már nem volt elegendő az anyagi és eszköztermészetű előnyben lévő termelőszövetkezetekkel szemben,²⁸ így erőforrásait az őszi vetőszántás elvégzésére összpontosították, amit a terv szerint teljesítettek is.

²⁵ MNL JNSZML XXXV-4-a Jb MSZMP VB 1958., 261–272.

²⁶ MNL JNSZML XXXV-4-a Jb MSZMP VB 1958., 277.

²⁷ Ez csak részben lehet igaz, mert a jelentés vitájában Tóth Sándor kifejtette, hogy a Gépállomás a vele kötött szerződés ellenére nem szántotta fel a földeket. A gépei ugyan „kint állnak” a téeszekben, de az elbocsátások miatt nem volt, aki elvégezte volna velük a szükséges mélyszántási munkát.

²⁸ Természetesen ezt másként látták a Végrehajtó Bizottság tagjai, akik szerint a mélyszántás egyéni vonalon történő elmaradásában a szocialista gazdasági mechanizmus fölénye mutatkozott meg.

Trágyázás tekintetében is a téészek 67%-os teljesítményével szemben (amelyben benne van a Kossuth Tsz 90% fölötti teljesítménye is)²⁹ az egyéni gazdák a trágyázási munkát 98%-os hatékonysággal végezték el. Ez is bizonyítja, hogy a parasztság az életben maradásért küzdött a kormányzati ellenszélben, s kevés erejét mindig arra a munkára használta fel, amely éppen a legsürgetőbb volt.

A vetésszerkezet alakulása 1958 őszén³⁰

	Őszi búza		Rozs		Őszi árpa		Takarmánykeverék	
	Terv (kh)	Telj. (kh)	Terv (kh)	Telj. (kh)	Terv (kh)	Telj. (kh)	Terv (kh)	Telj. (kh)
Téészek összesen	450	418	38	30	90	93	22	25
Egyéni gazdák	5 570	5 292	1 492	1 492	500	375	500	250
Összesen	6 020	5 710	1 530	1 522	590	468	522	275

Egyéni vonalon az őszi árpa vetésének elmaradása a száraz, csapadéknélküli időjárással magyarázható, hiszen akkor a rágcslók elszaporodása miatt várható a vetések károsodása. Tavaszi árpát egyébként is szívesebben vetettek, mert akkorra egyrészt elpusztul a rágcslók egy jelentős része, másrészt pedig a tavaszi árpa jobban megfelel takarmányozási célra.

Az állatállomány betelepítésének területén a Petőfi Tsz kivételével (ahol a takarmányraktár 2 km-re volt az istállóktól) jól haladtak a munkálatok, takarmányellátottság tekintetében viszont egyedül a Kossuth Tsz-ben voltak kielégítőek az állapotok. A Március 15. Tsz annak ellenére, hogy takarmánytermő területen feküdt, mind abrak-, mind silótakarmányból nagymennyiségű hiányt szenvedett, mely hiányt a központi tartalékból kellett csökkenteni, akárcsak a Béke Tsz esetében.

A szocialista szektor expanziója 1959–1962

1959 elején indult a téészesítés újabb, befejező hulláma, amely országos szinten közvetlenül a tanyavilág lerohanását jelentette, és közvetve a paraszti társadalom felszámolását eredményezte.

²⁹ A jelentés vitájából az is kiderült, hogy bár a Kossuth Tsz-en kívül a többi túl is teljesítette a műtrágya-felhasználási elvárásokat, egyedül a Kossuth Tsz juttatta el a trágyát 100%-osan a földekre, s az alászántást is elvégezték, míg a többi téésznél e tekintetben is komoly hiányok mutatkoztak.

³⁰ MNL JNSZML XXXV-4-a Jb MSZMP VB 1958., 278.

Területi elszámolás³¹

Jászberény teljes területe	38 421 kat. hold
Levonások	8 210 kat. hold
Belsőség	1 774 kat. hold
Zártkert	1 359 kat. hold
Fanet ³²	1 567 kat. hold
1 kat. holdon aluli	1 773 kat. hold
Bebírók	1 737 kat. hold
Rendezendő terület ³³	30 211 kat. hold
A szocialista szektor ³⁴	
1959. február 1.	11 770 kat. hold ³⁵
1959. március 6.	26 599 kat. hold

Az év márciusára a rendezendő földterület mintegy 88%-a a szocialista szektorba tartozott. Ez alapján látszik, hogy a szervezett agitáció hatására 14 829 kat. holddal nőtt termelőszövetkezetek – ezzel együtt a szocialista szektor – földterülete, vagyis a téeszek a szocialista szektorban is kiemelkedő, 64%-os arányt foglaltak el. Az egyéni gazdák kezén 7000 kat. hold terület maradt, amelyből mindössze 2000 kat. hold volt szántó, vagyis téeszterületek 59%-os szántóarányához képest ez mindössze 28% volt. Ezek szerint az inkább legelőket birtokló, tehát állattartó parasztság állt ellen az agitációnak.

A város 24 termelőszövetkezetének összterülete 17 195 kat. hold volt, taglétszáma 3374 fő, ami 1926 családot jelentett. Ezek szerint az egyes családok átlagosan 9 kat. hold területtel léptek be a termelőszövetkezetbe. Középbirtokosok a Hunyadi Tsz-ben voltak, de nagyrészt kisbirtokosok alkották az Ezüstkalász, a Viharsarok, a Hajnalcillag, a Kossuth, a Március 15. és a Petőfi Tsz-eket is. A táblázat alapján nyomon követhető a belépők összetétele az idő függvényében is. Az első három újonnan megalakult téesz (Aranykalász, Győzelem, Lehelkürt) az összesítésben is a legkisebb birtokátlagokkal rendelkezett, míg a későbbiekben a 15–20, esetleg 30–40 holdas birtokosokat tömörítő téeszek (Hunyadi, Ezüstkalász) jöttek létre.

³¹ MNL JNSZML XXIII-501-a Jb Tanács 1959., 4.

³² A „földadó alá nem eső terület” földhivatali rövidítése. Ide tartoznak az épületek, udvarok, közterületek, vasutak, árkok.

³³ Az a terület, amely tagosítás útján rendezhető volt, tehát az ún. „határ”.

³⁴ A Felsőjászsági Állami Gazdaság, az Újerdei Állami Gazdaság, az Állami Erdőgazdaság, a Tangazdaság, valamint a 24 termelőszövetkezet (téeszcsék vagy egyéb, „kezdetlegesebb” szövetkezetek már nem voltak) tartozott ide.

³⁵ Ebből kb. 2300 kat. hold tartozott az öt (Kossuth, Március 15., Petőfi, Béke, Dózsa) termelőszövetkezethez.

Tehát az agitáció legnagyobb és leggyorsabb hatással a megélhetési gondokkal küszködő kisbirtokosokra volt, és csak a tömeges belépések kiváltotta társadalmi nyomás következtében alakítottak téeszeket a módosabb középbirtokosok is.

A jáászberényi termelőszövetkezetek állatállománya 1959 áprilisában³⁶

	Tsz-ek	Szarvas- marha	Ló	Juh	Sertés	Férőhelyek	
						Sz.marha, ló	Juh, sertés
1.	Alkotmány	16 (44%) ¹	25	0	0	30 (73%) ²	0
2.	Aranykalász	29 (41%)	31	150	0	85 (142%)	200 (133%)45
3.	Bercsényi	25 (60%)	36	39	0	125 (205%)	80 (205%)
4.	Béke	98 (42%)	93	15	11	200 (105%)	50 (192%)
5.	Dobó István	30 (63%)	35	0	0	50 (77%)	0
6.	Dózsa	0	2	0	0	30 (1500%)	25
7.	Egyetértés	7 (29%)	36	0	0	15 (35%)	0
8.	Ezüstkalász	14 (43%)	5	0	0	40 (211%)	15
9.	Győzelem	39 (49%)	35	0	0	80 (108%)	0
10.	Hajnalcsillag	47 (45%)	45	120	0	150 (163%)	150 (125%)
11.	Haladás	34 (62%)	50	0	68	50 (60%)	80 (118%)
12.	Hunyadi	4 (50%)	6	21	1	15 (150%)	10 (45%)
13.	Jóreménység	7 (71%)	16	0	0	30 (130%)	0
14.	Kinizsi	8 (50%)	9	39	0	20 (118%)	50 (128%)
15.	Kossuth	125 (38%)	33	590	250	300 (190%)	900 (107%)
16.	Lehelkürt	18 (44%)	23	0	0	45 (110%)	0
17.	Május	4 (25%)	15	0	0	40 (211%)	0
18.	Március	108 (43%)	57	323	99	250 (152%)	450 (107%)
19.	Petőfi	44 (32%)	11	0	81	80 (145%)	100 (123%)
20.	Rákóczi	10 (40%)	42	16	0	50 (96%)	30 (188%)
21.	Szabadföld	13 (31%)	21	0	0	40 (118%)	0
22.	Újélet	8 (50%)	18	12	0	40 (154%)	15 (125%)
23.	Viharsarok	16 (56%)	27	16	0	40 (93%)	20 (125%)
24.	Zöldmező	10 (40%)	2	0	0	15 (125%)	0
Össz.		714 (44%)	673	1341	510	1820 (131%)	2175 (118%)

¹ A tehenek aránya az állományon belül.

² A férőhely azon adottsága, hogy a hozzátartozó állomány hány százalékát képes befogadni.

³⁶ MNL JNSZML XXXV-4-a Jb MSZMP VB 1959., 180.

Az állatállomány meglepően kis mértéke abból is adódott, hogy sokan a rokonok közti szétíratással próbálták megmenteni családi gazdaságuk utolsó lehetséges tartópilléreit. Ezért a VB-tagok a leltározási munkák újrakezdéséről határoztak, illetve szigorúbban akarták szabályozni a háztájiban maradható számosságukat. A többséghez képest kiemelkedő és vegyes állatállománnyal a korábbi téeszek, az egykori téeszcsék, illetve a peresi-felsőmuszályi szövetkezetek (például Viharsarok, Újélet) rendelkeztek. Szembetűnő a férőhelyek nagy részének kihasználatlansága. A tízéves téeszek esetében ez nem meglepő, hiszen azok a legnagyobb birtokosoktól elvett földeken alakultak meg, ahol a korábbi prosperáló gazdaság ingatlanjai is a téeszek rendelkezésére álltak. (A Kossuth Tsz pedig ezenfelül óriási összegeket fordított beruházásokra, fejlesztésekre, megteremtve a nagyüzemi állattenyésztés előfeltételeit.) Az újonnan, két hét alatt alakult téeszek viszont nem nagygazdák földjein alakultak, és nem is kezdhettek nagy beruházásokat, mégis egyharmad részt üresen álló istállókkal rendelkeztek. Ez azzal magyarázható, hogy a legkésőbb megalakult téeszek általában azon gazdákból jöttek létre, akik hajdan módos középbirtokosok voltak, és bár a gazdasági ellehetetlenítésüket szolgáló intézkedések nyomán állatállományuk megcsappant, hajdani gazdaságuk emléke visszatartotta őket a belépéstől. Ezt bizonyítják a kihasználatlanul álló istállók, magtárak és egyéb gazdasági épületek.

Elmondható, hogy a téeszek beüzemelése korántsem ment zökkenőmentesen, főként a hagyományosan állattenyésztéssel foglalkozó területek gazdálkodói fejtettek ki szervezett ellenállást vagy csendes hátráltatást. Ez láthatóan meglepetésként érte a VB-tagokat, akiknek a diadalmenetként elkönyvelt agitáció után rá kellett ébredniük a valóságra, hogy a parasztság nagy része még mindig nem érezte magáénak a pártalapon irányított közös gazdálkodást, és szembesültek azzal is, hogy a nagymértékű szakemberhiány az egész rendszer fennmaradását veszélyeztette.

1960 és 1962 között fokozatosan, az egy-két fejlesztési akciótól függetlenül is nőtt a termelőszövetkezetek területe, megközelítve a 26 000 kat. holdat, taglétszámuk pedig meghaladta a 3 000 főt. A belépők zöme törpebirtokos vagy olyan idős ember volt, aki már nem is kezdte el a közös munkát. Ezt mutatja, hogy 1962 közepére 50%-os lett a nyugdíjasok aránya a termelőszövetkezetekben.³⁷ Oly módon is gyarapodott azonban a téeszek területe, hogy egyes gazdák nem vették művelés alá földjeiket, így azokat elvette tőlük a Tanács.³⁸ Életképes gazdaságokkal nagyrészt csak szőlősgazdák maradtak a téészen kívül,

³⁷ Nagy J. – Tóth J.: Jászberény i. m. 192.

³⁸ MNL JNSZML XXXV-4-a Jb MSZMP VB 1960., 81.

akik igen magas napszámot (100 Ft-ot vagy annál többet) ajánlva próbálták magukhoz csábítani a téészekből a nekik szükséges munkaerőt.³⁹ Akadályozta a téészek termelékenységét a tagok rossz munkakedve, az erőszakos összevonások és a Párt által kijelölt elnökök okozta általános negatív hangulat. Mindezek következtében a tagság mintegy kétharmada vett részt rendszeresen a nyári és őszi munkálatokban.⁴⁰

Az osztályharcos hangulatot fokozta a birtokos parasztság és az agrárproletárok szembeállítás. A birtokkal belépettek kérték a járandóságukat, amit úgy definiált a tagság politikailag „kiművelt” része, hogy ők a közösből akarnak nagyobb részt hasítani. A tagok körében nagy népszerűsége tett szert az a gondolat, hogy mindenki csak a végzett munkája alapján részesüljön a juttatásban.⁴¹ A helyzet abszurditását mutatja, hogy arra nem is gondoltak, hogyha a középparasztok nem léptek volna be, nem tudtak volna hol közös munkát végezni és miből juttatást kapni. Így gyakorlatilag elvették a birtokosok sok éven át művelt, gondozott, gyarapított földjét és állatállományát, akik minimális bérért voltak kötelesek dolgozni, és még földjeik ellenértékét is csak nehézkesen és részlegesen kapták meg. Ezzel azonban rosszabbul jártak a korábbi földnélküliek vagy törpebirtokosok is, hiszen egy prosperáló egyéni gazdaság sokkal magasabb napszámot tudott volna fizetni nekik, mint amennyi munkaegységet a téészen kaptak.

Az elkövetkező években a Párt politizálása is változáson ment keresztül. Mivel a termelészövetkezetek megalakultak, a város mezőgazdasági területének szinte egésze a szocialista szektorhoz tartozott, a Párt a rendszer konszolidálását kívánta elősegíteni, ezért inkább gyakorlati támogatásokat nyújtott a szövetkezeteknek, mintsem politikai megerősítést. Erre szükség is volt, mert a megfelelő előkészítés nélkül létrehozott, szakértőhiánnyal küszködő téészeknek számos gonddal kellett szembenézniük. Nem rendelkeztek megfelelő gazdasági adottságokkal, így állandó gondot jelentett a tavasszal vásárolt több száz hízóállat elhelyezése, gondozása, és jelentős veszteségek születtek a nagyszámú állatelhullás következtében is.⁴² A gépi munka lehetősége a szakképzettség hiánya miatt igen szűk maradt, ezért a VB traktoros és vontatóvezető tanfolyamokat szervezett, s ezekre a termelészövetkezetek tagjait is mozgósították. Másokat a kenderesi négyzetvetési vagy a jászberényi szakiskolán belül szervezett

³⁹ MNL JNSZML XXXV-4-a Jb MSZMP VB 1960., 17.

⁴⁰ Nagy J. – Tóth J.: Jászberény i. m. 192.

⁴¹ Nagy J. – Tóth J.: Jászberény i. m. 194.

⁴² MNL JNSZML XXXV-4-a Jb MSZMP VB 1960., 4.

növényápolási szaktanfolyamokra küldtek.⁴³ A város termelőszövetkezetei összesen 130 db lovat adtak le a vágóhídra, s ellenértéküket gépek vásárlására fordították.⁴⁴

A környező városok téeszjeinek mintájára bevezették az eredményességi munkaegységet, amely azt jelentette, hogy a terv túlteljesítéséből 30–40%-ban részesültek a dolgozók, a brigád- és munkafolyamat-vezetők pedig 10–15%-kal több munkaegységet kaptak. Ellenben ha egy brigád önhibájából nem teljesítette a tervet, a különbözetet levonták a munkaegységükből, és odaadták azoknak pótlékként, akik saját munkájukon felül elvégezték a hiányzó részt.⁴⁵ Az intézkedés mögött az az eszmei változás húzódott meg, hogy a túlteljesítés nem elvart vagy csak szavakban dicsérendő, hanem anyagilag is értékelendő. Ez némileg javította a munkakedvet, hiszen ez a modern, kapitalista teljesítményszemléletnek volt egy sajátos, szocialista árnyéka.

A VB változást eszközölt a nagyobb termelőszövetkezetek szervezeti felépítésében is. A termelőszövetkezetek közgyűlésein nehézkessé vált a napirendi pontok megvitatása a megnövekedett létszám miatt. Ezért a három legnagyobb téeszben (Lenin, Március 15., Kossuth) lehetővé vált, hogy a küldöttgyűlés gyakorolja a közgyűlés jogait. A háromhavonta ülésező küldöttgyűlésen az Igazgatóság és az Ellenőrző Bizottság tagjai hivatalból részt vettek, a munkacsoportok, valamint 10 téesztag után kellett egy küldöttet választani. Az Igazgatóság létszámát 15-ről 25-re emelték, és javasolták, hogy tagjai között ne üzemvezetők és brigádvezetők legyenek, mert „ezek bevonása teljesen a vezetők kezébe teszi a tsz vezetését”.⁴⁶

A téeszek gondjait látva, a VB aktívabb megyei politizálásba kezdett. Több levelet is írt ez ügyben a Megyei Párt VB-nek, amelyekben a terv túlteljesítése esetén mezőgazdasági gépeket, beruházásokra hitelkeretet vagy megyei támogatást kér. Emellett felhívta a figyelmet a téeszek kárára történő szerződésszegésekre. Az állami gazdaságok leadott gépeit és földterületeit próbálta megszerezni a téeszek számára. Az állatelhullás megakadályozására pedig megyei állatorvosok segítségét kérte.

A VB nem mondott le az óriásbirtok kialakításának tervéről, amely szerint hosszútávon két téesz maradt volna a városban. Ennek érdekében 1961-re a téeszek számát megfelezték volna újabb összevonásokkal.⁴⁷ Egyesíteni akarták

⁴³ MNL JNSZML XXXV-4-a Jb MSZMP VB 1960., 17.

⁴⁴ MNL JNSZML XXXV-4-a Jb MSZMP VB 1960., 102.

⁴⁵ MNL JNSZML XXXV-4-a Jb MSZMP VB 1960., 21.

⁴⁶ MNL JNSZML XXXV-4-a Jb MSZMP VB 1960., 45.

⁴⁷ MNL JNSZML XXXV-4-a Jb MSZMP VB 1960., 99.

a Dobó István Tsz-t a Március 15. Tsz-szel, amellyel valójában az előzőn akartak segíteni. A Dobó István Tsz mindössze 773 kat. holdon gazdálkodott, amiből 470 kat. hold volt szántó, ami még brigádtérületnek is kevésnek bizonyult. Sem beruházásokra, sem a betervezett munkaegység kifizetésére nem volt elég pénze. A Március 15. Tsz ellenben a város legjobbban működő termelőszövetkezetei közé tartozott, ráadásul területe teljesen összefüggő volt a Dobó István Tsz-szel. Így az egyesítésük a VB elsőszámú tervei között szerepelt, mely 1960 végén meg is valósult.

Hasonlóan akartak eljárni a Dózsa Népe és a November 7. Tsz-ek esetében is, amelyek homokos területe szintén összefüggő volt. Egyesítésüket a második ötéves tervben (1961–1965) előirányzott nagyüzemi szőlő- és gyümölcs telepítés és a kertészetük fejlesztése indokolta. A két téesz Vörös Csillag néven egyesült 1961 folyamán.

A Március 15. Tsz-t még mindig nem hagyták volna kibontakozni, újabb gyengén működő téeszeket (Lehelkürt és Haladás) javasoltak hozzácsatlakoztatni. Az egyesítés célja itt a terv teljesítése volt, mert tisztában voltak vele, hogy a két kis téesz önerőből képtelen lenne teljesíteni a tervet s közben elfogadható munkaegységet biztosítani a tagjainak. Ez a terv végül nem valósult meg, a Március 15. Tsz nélkül egyesült a Lehelkürt és a Haladás, felvéve a Rákóczi Tsz nevet.

Ezzel lezárult a mezőgazdaság kollektivizálásának végső hulláma, valamint az új rendszer megszilárdítása Jászberényben, és a termelőszövetkezetek elindulhattak a konszolidáció útján.

Az agitáció stílusa és eszközei

A téeszésítés második, befejező hullámának részletes menetrendje és cselekvési terve volt. Ennek egyik legfontosabb eleme az egy időben és minél szélesebb körben történő szabályos „lerohanás” volt. Úgy gondolkodtak, hogy ha a parasztokat egyszerre agitálják a téesz felé, akkor kevesebb lehetőségük lesz egymás lebeszélésére, ellenirányú befolyásolására. Az agitátoroknak összehasonlítható adatokkal és gyorsan alkalmazható érvekkel kellett rendelkezniük a szövetkezeti munka előnyeiről és külföldi eredményeiről. Ezt a munkát az ezután megalakítandó Fejlesztési Bizottságnak kellett összefogni, melynek tagjai lettek a város politikai és gazdasági vezetői.⁴⁸

A meggyőzésben a hangsúly a politikai manipuláción (propaganda), az egyszisztenciális (álláshelyek biztosítása/megszüntetése) és pszichikai zsaroláson,

⁴⁸ Váczi elvtárs hozzászólása. – MNL JNSZML XXXV-4-a Jb MSZMP VB 1959. 01. 13., 12–13.

végül pedig a gazdasági ellehetetlenítésen (értékdeficités tagosítás és földcsere, megemelt adók a téeszcsék esetében) volt. Egyszerre hangsúlyozták az önkéntességet és a „szívós politikai munkát”:⁴⁹ *„az önkéntesség abban van, hogy a paraszt írja alá a belépési nyilatkozatot [...] 10-szer is ki kell menni, de agitátornak, és nem rendőrnek, politikai eszközökkel kell meggyőzni”*.⁵⁰ Ezzel végre ki lett mondva az, amit mindannyian éreztek a helyi pártvezetésben: a tervszerű és rendszeres fizikai erőszakot nem támogatta tovább a kormányzat.

A szervezési munka február 5-én kezdődött, amikor 15 fős brigád érkezett a megyei pártbizottságtól a városi vezetés segítségére. A jászberényi párszervezet 240 főt biztosított a szervezési munkára, akikhez csatlakoztak az Ipari Csoport népnevelői (500 fő), a téeszek és egyes üzemek aktivistái, valamint pedagógusok és diákok (több harmadikos, negyedikes gimnazista). Az 1300-1400 fős „élcsapatot” 74 csoportra osztották egy-egy vezetővel, akiknek munkáját a Városi Termelőszövetkezeti Fejlesztési Bizottság fogta össze. *Új úton* címmel ideiglenesen megjelenő újságot is kiadtak. Az agitáció fedezetét a Városi Tanács Mezőgazdasági Osztálya biztosította.⁵¹

A népnevelők napi tíz órában dolgoztak, sokszor hangosbemondóval felszerelt kocsikkal járva a tanyavilágot. A VB a város közterein lévő hirdetőtáblákon tetette közzé a Beszteri Mihály⁵² tanácselnök-helyettes által összeállított új kuláklisát és a rajta szereplők elleni feljelentéseket, eljárásokat. Ezen kívül pedig transzparenszekkel folyamatosan hirdették a belépők számát. A börtönrácsot illusztráló plakátok és a kuláklisák kifüggesztését utólag túlzónak találta a megyei pártbizottság is, amely szerint *„az ilyen politikai bravúrokat félre kell tenni”*.⁵³

Fontos szerepe volt a megfélemlítésnek is a kampány során. Nap mint nap több tíz parasztot idéztek be a Tanácsházára „elbeszélgetés” céljából,⁵⁴ amelynek rendszerességét idővel csökkentették. A rendőrkapitányságot is igyekeztek bevonni a szervezésbe, elsősorban a kulákokra való nyomásgyakorlással, de

⁴⁹ MNL JNSZML XXXV-4-a Jb MSZMP VB FOB 1959. 02. 20., 19.

⁵⁰ Uo.: 11.

⁵¹ Uo. 1959. 02. 19., 91.

⁵² Beszteri Mihály sorozatos parasztellenes intézkedéseinek köszönhetően az 1956-os forradalom idején néhányan nem a tanácselnököt, hanem őt akarták megverni, hiszen őt tartották a szocialista terror helyi fővégrehajtójának. Az iránta való ellenszenvet növelte paraszti származása is, hiszen emiatt „árulónak” tekintették. (Balla Sándorné: Személyes interjú. Készítette: Cseh Dániel. Jászberény, 2012. február 25.) Az 1959-es agitáció idején is – Bányai és Csuka elvtársakkal együtt – ő „foglalkozott” a kulákokkal.

⁵³ MNL JNSZML XXXV-4-a Jb MSZMP VB FOB 1959. 02. 23., 26.

⁵⁴ MNL JNSZML XXXV-4-a Jb MSZMP VB 1959. 02. 19., 87.

voltak abszurd kérések is, mint a lovas járat biztosítása az egyes területekre. Ezek már sok rendőr számára sem voltak elfogadhatók, akik szerint „*a fejlesztés társadalmi feladat, nem pedig rendőrségi.*”⁵⁵ Bizonyos szintű tudathasadásban is szenvedett a VB, hiszen nehezen tudták megvalósítani a „szívós politikai munkát” az „önkéntességet” hangsúlyozó politikai nyilatkozatok mellett.

Az agitációs kommunikáció alapvetően megváltozott az 1956–1958-as évekhez képest. Most már nem azzal a kérdéssel mentek oda, hogy „*meggondolta-e már a belépést*”,⁵⁶ hanem azzal, „*hogy most már itt az ideje, és a termelőszövetkezetbe[n] a helye*”.⁵⁷ Ügyeltek arra is, hogy egyértelmű helyzet elé állítsák az embert: támogatója vagy ellenzője-e a rendszernek. Ha a támogatója, akkor semmi akadály, hogy belépjen a téeszbe. Ha nem akart első lenni, szereztek mellé másik 8-10 embert, akikkel együtt aláírhatta az alapítási nyilatkozatot.⁵⁸ Nagy szerepe volt a meggyőzésben a kisgyűlések tartásának, amelyről szabályosan nem engedték haza a résztvevőket, amíg meg nem alakítottak egy téeszt.⁵⁹

Konfliktusmezők

A mezőgazdaság „szocialista átszervezése” során több aktuálisan pragmatikus és szociokulturális beidegződésre visszavezethető konfliktusmező is kialakult. Két alapvető konfliktusmezőt lehet elkülöníteni: a pártközpontnak való megfelelési szándékból a tervutasítást maradéktalanul végrehajta(t)ni kívánó politikai elit és a reális felelősséggel rendelkező, emiatt racionalitásra törekvő gazdasági vezetők közötti konfliktust, valamint az évszázados társadalmi és lokális beidegződések nyomán felszínre törő ellenérzések szülte meg nem értést és ellenségeskedést. Mindkét konfliktusmező konkrét szituációkban realizálódott. Egy harmadik, nehezen körvonalazható konfliktusmező is kialakult, amely magából az irracionális és nem életszerű szocialista gazdasági modell, valamint az empirikusan igazolt és működőképes kapitalista reflexek által determinált összeférhetetlenségéből adódott.

Az alább említett példák közül kevés a tisztán egyik vagy másik konfliktusmezőbe tartozó. Legtöbb esetben ezek a szembenállási területek együttesen vannak jelen.

⁵⁵ MNL JNSZML XXXV-4-a Jb MSZMP VB FOB 1959. 02. 20., 16.

⁵⁶ Csuka elvtárs hozzászólása. – Uo.: 91.

⁵⁷ Bacsa elvtárs hozzászólása. – Uo.: 94.

⁵⁸ Csuka elvtárs hozzászólása. – Uo.: 91.

⁵⁹ „arra kell venni az irányt, hogy a parasztok ott helyben írják alá a belépési nyilatkozatot” (Bacsa Ferenc) Uo.: 93.

A Gépállomás és a műtrágya-felhasználás körüli „anomáliák”

A mezőgazdasági munkák elvégzéséhez elengedhetetlen gépeket a jáászberényi székhelyű, de a Járási Pártbizottsághoz tartozó gépállomástól szereztek be mind a téések, mind a földműves-szövetkezetek és az egyéni gazdák is. Ezt a sajátos, „közös lónak túros a háta” helyzetet az bonyolította, hogy nemcsak a jáászberényi VB nem adhatott utasítást a gépállomásnak, hanem a téések egy része sem kívánta igénybe venni a szolgáltatásait. Más részük pedig egyenesen elégedetlen volt a munkavégzés minőségével.

Az a kép rajzolódik ki a vonatkozó források alapján, hogy sem a téések nem alkalmazták szívesen a gépállomástól bérelt gépeket, sem pedig a gépállomás alkalmazottjai nem szerettek a tééseknek dolgozni (jövedelmezőségi konfliktusmező), a politikai vezetés viszont a pártközpont felé irányuló konformizmusa miatt végre kívánta hajtatni a tervutasítást (elvi konfliktusmező). A különvéleményét leginkább artikulálni merő Kossuth Tsz azért nem akarta a gépeket igénybe venni, mert volt állatainak igaereje, és az állatokkal dolgozók munkaegysége nagyobb volt, mint a növényápolási munkát végzőké,⁶⁰ ezzel gyakorlatilag csak kiáramlott a tőke a téeszből, de az állatot ugyanúgy etetni kellett, vagy levágni, ráadásul csökkent egyes téesztagok jövedelme is. A másik probléma a gépekkel történő munkavégzés minőségével volt: az összes jegyzőkönyvezett megjegyzés arról számol be, hogy a gépállomás alkalmazottjai igénytelen munkát végeztek, késtek, több esetben fusiztak stb. Előfordult, hogy egy *„traktoros [...] a tsz. földjét nem találta meg, és két napig az egyéni dolgozó paraszt részére szántott”*.⁶¹ A gépállomás pedig azért nem szeretett a tééseknek dolgozni, mert nem mindig fizettek és sokszor nem időben, szemben az egyéni parasztokkal, akik viszont igen. Az egyéni gazdák, akiket nemhogy nem patronált a rendszer (mint a tééseket), hanem egyenesen fel akarta számolni őket, rendszeresen és pontosan fizettek a gépállomásnak (a traktorosoknak valószínűleg borralalót, kis ételt, italt is adtak).

A Kossuth Tsz – és annak elnöke, Deme János – azzal fokozta az ellene irányuló politikai ellenszenvet, hogy nem akart jelentős műtrágyát sem kiszórni, hiszen magas állatállománya miatt rendelkezett szerves trágyával, így ez is fölösleges tőkekiáramlás lett volna. Még 1959 tavaszán is a legnagyobb vita a Kossuth Tsz műtrágya-felhasználása körül bontakozott ki. Függetlenül attól, hogy a földterület 22%-át megtrágyázták szerves trágyával (az egészet négy év alatt kellett elvégezni), a bizottság ragaszkodott a műtrágya felhasználásához

⁶⁰ Uo. 1958. 03. 20., 94.

⁶¹ Tóth elvtárs hozzászólása. – Uo. 1958. 11. 27., 265.

is. Kijelentették: „*nem szabad megengedni, hogy mindent a maguk fejük szerint végezzenek*”,⁶² függetlenül attól, hogy Jászberény legjobban működő (pontosabban: egyetlen jól működő) téészéről volt szó.

*A műtrágya felhasználása az állatállománnyal való összehasonlításban*⁶³

	Nagyállatok (db)	Felhasznált műtrágya (kg/1 kh)
Kossuth Tsz	193	10
Március 15. Tsz	74	100
Petőfi Tsz	19	113
Béke Tsz	n.a.	240

A két konfliktusterület metszetévé pedig az vált, hogy a tervutasításban előírt kiszórandó műtrágyamennyiséget a kormányrendelet formájában kötelezően megkötendő szerződés alapján a gépállomásnak kellett végeznie. Így a Kossuth Tsz legtermékenyebb gazdasági fundamentumát, a magas állatállományt – és az ez által eredményezett magasabb munkaegységet – egyszerre fenyegette a szerves trágyát felváltó műtrágya, valamint az állati igaerőt helyettesítő gépi munka, ami papíron ugyan olcsóbbnak tűnt, viszont a minőség és a tagok motiváltsága terén veszteséget termelt. Mindez közvetve a tagok személyes egzisztenciájára és csoport-interakciójukra is hatással volt.

Személyi ellentétek a Párton belül

A téészesítés cseppet sem botlásoktól mentes művelete felszínre hozott olyan beidegződött reflexeket és ellentéteket, amelyek kontraproduktív kísérői voltak az egyébként is irracionális és gazdaságromboló folyamatnak.

A konfliktusok egyik dimenziója a politikai és a gazdasági vezetés közötti ellentét volt. Még pontosabban az, hogy a helyi pártvezetés folyamatosan vegzálta a szocialista gazdaság szereplőit, agitálta őket a terv minél pontosabb betartására, a kollektivizálás vége felé pedig már zsaroló pozícióból tette mindezt. Markáns változás figyelhető meg a VB politizálásában a direktíva kiadása után. A bizottság egyre élesebben kritizálta az általuk készített tervektől és a központi határozatokban foglaltaktól eltérő téészeket, mely új stílushoz hozzájárult Csuka Lajos mezőúri párttag személye is.

⁶² Csuka elvtárs hozzászólása. – MNL JNSZML XXXV-4-a Jb MSZMP VB 1959, 73.

⁶³ MNL JNSZML XXXV-4-a Jb MSZMP VB 1958, 160–161.

A másik dimenzió a politikai vezetésen belül kialakuló introvertált és extrovertált erővonalak. A belső polarizációban nagy szerepe volt Csuka Lajosnak, akit a megyei MSZMP VB helyezett a jászberényi pártbizottságba. Csuka személyét a korábbi VB-tagok szükséges rossznak tartották a közös cél, a szocializmus építése érdekében. Provokatív, kioktató stílusa a bizottság tagjainak sem nyerte el a tetszését, ezért a sokszori kunsági példa felemlgetése után Bacsa Ferenc – 1958 novemberétől VB-elnök – finoman megjegyezte, hogy „*Csuka et.-nak tartani kell a kapcsolatot Bányai et.-sal, mert Bányai et. jobban ismeri a területet*”.⁶⁴ Jól mutatja a Végrehajtó Bizottság tagjai közötti feszültség eszkalálódását, hogy mikor elvették a mezőgazdasági jelentés készítésének jogát Tóth Sándortól, és odaadták azt Csuka Lajosnak, előbbi nem készítette el a számára kijelölt új jelentést arra hivatkozva, hogy korábbi témája testhez állóbb volt. Erre a VB-tagok többsége, Csukával az élen, Tóth elmarasztalását javasolta, s egyedül Száraz László későbbi VB-elnök állt ki Tóth elvtárs mellett. Csukának feltett szándéka volt Varga Lajos, a Mezőgazdasági Osztály vezetőjének a leváltása, aki szerinte „*nem alkalmas – különösen ilyen nagy munkában – a feladatok ellátására*”.⁶⁵ A kunsági példa folyamatos emlegetése olyan „ősi reflexeket” hívott elő, amelyek létéről a kommunista politikusok nem is akartak tudomást venni: a lokálpatriotizmusét. Ennek a megnyilvánulásaként is értelmezhető Tóth Sándor, a VB mezőgazdasági felelősének azon sérelme, hogy a Néplap csak a kunsági (karcagi) téeszekről közölt méltató, népszerűsítő cikkeket, pedig a Kossuth Tsz ugyanúgy megérdemelte volna ezt.⁶⁶ A vita során egyre eszkalálódott a kunsági kérdés, ami a központ által preferált, agyondicsért karakter kialakításában manifesztálódott, amelynek ellenpólusaként több VB-tagból is előjött az egyébként általuk tagadott jász öntudat, miszerint „*mi nem akarjuk azt, [...] hogy autósámra hoz[z]ák az elvtársakat más területről*”,⁶⁷ illetve hogy nincs szükségük kunsági tanácsadókra. Ehhez képest két kunsági „szakértőt” is a VB tagságába protezsált a megye, és továbbiak küldését tervezte.⁶⁸ A kifelé irányuló ellentétek részben ebből, részben a központi utasításnak megfelelni nem tudó önfelmentésből eredtek: többször megjegyezték, hogy a megyének figyelembe kellene vennie Jászberény társadalmi (mentalitásbeli) adottságait.

⁶⁴ MNL JNSZML XXXV-4-a Jb MSZMP VB 1959. 02. 19., 87.

⁶⁵ Uo. 86.

⁶⁶ Uo. 1959. 01. 13., 19.

⁶⁷ Uo. 25.

⁶⁸ Uo. 33.

Összegzés

Kutatásom során két célt tűztem ki magam elé: a jászberényi téesz-szervezés forrásalapú és leíró szemléletű bemutatását, valamint az így ismertté vált folyamat mikrotársadalmi kontextusainak a feltárását. A forrásokat folyamatosan újraolvastam az újabb elemzési szempontok beemelésével, valamint a lehetséges olvasatok és problémák felszínre kerülésével. A historiográfiai apparátus által felkínált értelmezési lehetőségek adaptálási kísérleteinél arra próbáltam ügyelni, hogy a jászberényi történetre mint egyedire is érvényes látószöveget alkalmazzam. Jelen összegzésben a dolgozat relevánsnak tartott tudományos eredményeit és a további kutatás lehetséges horizontjait ismertetem.

Jászberény helyzete a térség történelmi adottságai miatt (volt) sajátos. A Jászkunságban a középkor során nem alakult ki feudális függési viszonyrendszer: mindenkinek lehetett és Jászberényben sokaknak volt is saját földtulajdona, és senkinek sem volt előjoga, vagy volt alávetve egy másik embernek.⁶⁹ És még a jász települések között is egyedülállónak számított, hogy a társadalom különböző vagyoni rétegei között nem volt számottevő ellentét.⁷⁰ Ez annak lehetett a következménye, hogy nem voltak óriási vagyoni különbségek, viszonylag széles volt (a társadalom többségét adta) azok rétege, akik hasonló jövedelemmel és módon éltek, a városban kulturális egységet teremtett a jász identitás, a kiváltságosság tudata, és összetartó erőként működött a kereszténység.

A téeszítés belső irányítási mechanizmusainak egyik fő konfliktusmezője a jászberényi társadalmi beágyazottsággal nem vagy kevésbé rendelkező, egzisztenciáját egyedül a pártnak köszönő és annak ezért megfelelni vágyó politikai vezetőréteg, illetve a gyakorlati felelősséggel járó pozíciókat betöltő, pragmatikus szempontokat is érvényesíteni kívánó gazdasági vezetők között alakult ki. Ez a konfliktus alapvetően nem osztályjellegű vagy ideológiai természetű (hiszen a gazdasági vezetők nagy része is párttag volt), hanem az aktuális feladatok megoldási kísérleteinek és az új rendszerben való érvényesülési stratégiáknak a különbözőségéből fakadó. A gazdasági vezetés mellett szólhat

⁶⁹ Az 1279-ben alakult Jászkun Kerület kezdettől fogva adómentességet élvezett – melyet 1514-ben elvettek tőle, de 1655-ben visszakapta –, és közvetlenül a király alá tartozott, főispánjuk és bírájuk pedig maga a nádor volt. Ezért nem is alakulhatott ki a területen nemesség, szabad parasztok gazdálkodtak, akik 1745-ben önrőből visszavásárolták (*redemptio*) saját – I. Lipót által 1702-ben a Német Lovagrendnek eladott – földjüket. (*Bánkiné Molnár Erzsébet: A jászkun autonómia. Szeged 2005. 9., 37., 45.*) Ezen redemptus családok leszármazottjai különösen ragaszkodtak földjeikhez, és ez Jászberényben – a középbirtokok rendszere miatt – igen sok embert jelentett.

⁷⁰ *Turupulyi László: Életinterjú. Készítette: Cseh Dániel. Jászberény, 2014. október–november.*

az az érvelés, hogy a Párt VB tagjai között nem volt egyetlen egy gazdasági szakember sem Csuka Lajos 1959 eleji megérkezéséig.⁷¹

A VB frusztráltságát a központi elégedetlenségtől való félelem mellett az is fokozta, hogy tehetetlennek érezte magát a politikai akarat érvényesítésében, hiszen az ő valóságértelmezésükben – a pártbizottságot kivéve – még a kommunista ihletésű szervezetekben is a megrendszabályozni kívánt személyekkel „cinkosan összekacsintók” foglaltak helyet. A polemikus helyzet eszkalálódásához az új KB-határozat következményeként életbelépő erőteljesebb agitációs szervezőmunka vezetett, amikor a megyei párt VB számon kérte a helyi vezetőkön addigi eredménytelen munkájukat, s gyakorlatilag a „nyakukra ültetett” egy intendánst Csuka Lajos személyében. A bűnbakkeresés tipikus esete alakult ki a jelentéskészítők egymásra mutogatásában, mely új helyzet végül a legfelsőbb pártvezetés tagjai között húzóódó ellentéteket is a felszínre hozta. E konfliktusok végül azért nem fajultak el, mert a kollektivizálás második hulláma a vártnál gyorsabban és sikeresebben ért véget, aminek következtében – jelentős egzisztenciális károk és mentális sérülések mellett – konszolidálódni látszott a helyzet.

Mindezen belső konfliktusok egy olyan társadalmi mezőben történtek, ahol semmilyen igény nem artikulálódott a kommunizmusra, amely alapbeállítódás megmutatkozott a kvantifikálható adatokban (párttagság, választási eredmények) és a személyközi interakciókban egyaránt. Dobosi Imre – 1958 novemberéig VB-elnök – egyik 1958-ban elmondott bizottsági ülési beszédéből kiderül, hogyan viszonyult a bizottság a gazdaság szereplőéhez, valamint hogy ők hogyan viszonyultak a szocialista eszmékhez. Dobosi szerint „az igazgatótanácsot [a földműves-szövetkezetét] kell meggyőzni”, aminek érdekében egy igazgatótanácsi ülés összehívását irányozta elő, melyen „meg kell szabni az igazgatóság tagoknak a [...] feladatot”. Másik árulkodó mondat, hogy „Jászberény városban az üzérkedés, az egyéni spekuláció igen nagy lábra kelt”.⁷² Ha Dobosi meglátását „helyesnek” fogadjuk el, akkor úgy áll a dolog, hogy az effektív pártvezetés kivételével a rendszer funkcionáriusai szemet hunytak afölött, hogy az egyes szervezetek tagjai megpróbálták a rendszer keretein belül elérhető gazdálkodást folytatni és kihasználni minden olyan lehetőséget, amellyel kompenzálni tudták a kollektivizálás során elszenvedett veszteségeiket. Ez a „cinkos összekacsintás” megmagyarázza azt is, miért érezte magát tehetetlennek a Végrehajtó Bizottság: a jelek szerint nem volt számottevő társadalmi

⁷¹ Váczi elvtárs hozzászólása. – MNL JNSZML XXXV-4-a Jb MSZMP VB 1959. 01. 13., 4.

⁷² MNL JNSZML XXXV-4-a Jb MSZMP VB 1958. 08. 07., 62. (A bekezdésben szereplő összes idézet erről az oldalról való.)

bázisa az erőteljes agitációnak és kollektivizálásnak (ezt mutatja, hogy az ilyen politikai eligazító kurzusokon 16-20 fő jelent meg).

A jászberényi társadalom inaktivitásának három okát látom:

1. Jászberényben nem volt számottevő cselédség és egyéb nincstelen tömeg (4% alatti), és nem volt jelentős nagybirtok sem (az egyházi és részben a zsidó birtokokat leszámítva; utóbbiakat már a háború előtt elkoboztak), így nem öltött alakot a szociális ellenszenv.

2. A *redemptio* következtében a társadalom széles rétege számára biztosított volt a kis-középbirtok, amely ugyan magas jövedelmezőséget nem, de kiszámítható megélhetést biztosított, és a tőkehiányából fakadó gépesítés elmaradása miatti emberi munkaerőigénye felszívta a város szűk munka- vagy birtok nélküli rétegét. Egy korlátozottan innovatív, de önfenntartó gazdasági cirkuláció (szimbiózis) alakult ki.

3. Az önmegváltás katartikus élménye egy olyan élő és organikus társadalmi szövetrendszert alakított ki, a szociális élhetőség pedig ezt erősítette meg, amelyet még a természetellenes és nem életszerű kommunista ideológia és döntési mechanizmus sem tudott szétszakítani, főként azért nem, mert nem kínált jobbat a harmincezer fős városban: legfeljebb csak egy-két ezer főnek.

Dániel Cseh

Die wirtschafts- und sozialgeschichtlichen Aspekte der Organisierung der landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaft in Jáászberény (1948–1962)

Im Beitrag wird versucht, die sozialistische Umorganisierung der Landwirtschaft in Jáászberény nachzuzeichnen und dabei auch auf die durch die inneren Leitmechanismen entstandenen Konfliktbereiche sowie die dafür ausschlaggebenden Gesellschaftsstrukturen hinzuweisen, um eine mentalitätsgeschichtliche Lesart der behandelten Vorgänge zu ermöglichen. Die Forschung stützt sich auf Archivquellen (Protokolle von Sitzungen des Rates und des Exekutivkomitees des Rates sowie des Exekutivkomitees der Partei), zeitgenössische Presseprodukte und die interpretierten Erinnerungen von Beteiligten. Da das Thema in den lokalhistorischen Bereich gehört, wird die Fachliteratur zur Orts- bzw. Heimatgeschichte und zur allgemeinen Geschichte in erster Linie aus historiographischer Sicht analysiert. Zu den Zielsetzungen der Studie gehören die quellenbasierte Verarbeitung und beschreibende Interpretation der Kollektivierung bzw. das Umdenken des als Kollektivierung bekannt gewordenen Vorgangs aus dem Deutungsrahmen des mikrogesellschaftlichen Kontextes heraus – und durch die Aufdeckung von Letzterem schließlich die Rekonstruktion eines historischen Dramas. Dementsprechend gliedert sich der Aufsatz in zwei größere Abschnitte: Nach einer Darstellung der Geschichte der Entwicklung des sogenannten „sozialistischen Sektors“ werden die wirtschaftliche Leistung der LPG, ihr Produktionsprofil sowie ihre organisatorischen und führungstechnischen Schwierigkeiten umrissen, anschließend die Agitationsmethoden und die Ergebnisse der zwei Kollektivierungswellen einem komparativen Vergleich unterzogen. Im zweiten Teil analysiere ich die Oppositionen und Interessenkonflikte zwischen der Partei-Elite und der wirtschaftlichen Führung bzw. den Mitgliedern des Exekutivkomitees der Staatspartei (MSZMP), die während der Kollektivierung von 1958/1959 zum Vorschein kamen. Nach der Darstellung der wissenschaftlichen Ergebnisse der Untersuchung soll schließlich eine für Jáászberénys Geschichte gültige Synthese, d.h. eine in den lokalen sozialgeschichtlichen Rahmen eingebettete Interpretation der Vorgänge, geboten werden.

